

B1319.

N° 998 ^a

Hind 80 kop.

J. Sitska

Üleüldine ajalugu

I. jagu:

Wana aeg

Tallinnas, 1910

Rugust Busch'i raamatukaupluse kirjastus

B 1319

Eestimaa Rahwahariduse Seltsi Kirjanduse-harufeltri

toimetused nr. 7^a

Üleüldine ajalugu

I. jagu:

Wana aeg

o ... o

Kokku seadnud **J. Sitska**

Talinnas, 1910

Rugoft Bufch'i raamatukaupluse kirjastus

ENSV TA
Kirjandusmuuseumi
Arhiivraamatukogu

55105

Trükitud J. & A. Paalman'i trükikojas
□ □ □ □ □ Tallinnas □ □ □ □ □

Eeskõne.

Eelolew „Üleüldise ajaloo“ I. jagu tahab igas tükis kahe aasta eest ilmunud III. jao larnane olla. Arwustuse nõudmisest hoolimata ei tihkanud raamatukirjutaja hoolega walitud wõõrakeelsetest eeskujudest mitte lahkuda ega nõutud muutusi ette wõtta, waid jäi oma endise tee peale kindlaks.

Ajaloolised kaardid ja pildid, mille puudust raamatukirjutaja ise elawalt tunneb, jääwad ka nüüd raamatusse paigutamata, sest nende koht ei ole mitte ajalooramatus, mis oma hinna poolest kõikidele kättesaadawaks peab jääma. Et nad aga ajaloo õppimise juures wäga tarwilikud on, siis ei ole muud nõuu, kui kohane kogu piltisid ja kaartisid iſeraamatus wälja anda. Õnneks ongi August Busch'i kirjastuseäri Tallinnas walmis ajalooliste piltide ja kaartide trükkimise kulu oma peale wõtma, nii et sellekohase raamatu ilmumist ligemal ajal oodata on.

J. Sitska,
cand. hist.

Tallinnas, septembrikuul 1910.

Sifu:

Sissejuhatus.

I. Muinasaeg	1
1. Ajaloo ülesanne.	
2. Koopaelanikud.	
3. Karjakaswatajad.	
4. Tulbakodade elanikud.	
5. Brongsi-aeg ja raua-aeg.	
6. Rändamised.	
7. Ajaloolikud rahwad.	
II. Riik	8
1. Riigi iseloom.	
2. Riigi walitus.	
3. Riigi kujud ja põhjusfeadus.	
4. Rinuwalitus.	
5. Aristokratia.	
6. Demokratia.	
7. Suuremate riikide lündimine.	
8. Seisused.	
9. Suurte riikide tähffus.	

A. Idamaad.

I. Egiptus	16
1. Egiptusemaa.	
2. Linnad.	
3. Egiptuse riik.	
4. Egiptuse ajalugu. Pealinn Memfis.	
5. Pealinn Thebai.	
6. Egiptuse rahwas.	
7. Egiptuse jumalad.	
8. Inimene peale surma.	
9. Pühakojad.	
10. Kiri.	
11. Teadus.	
II. Asyria ja Babylonia riigid	24
1. Eufrati ja Tigrise jõekond.	
2. Niniwe ja Babylon.	
3. Ajaloo hallikad.	
4. Babylonia ja Asyria ajalugu.	
5. Uus Babylonia riik.	
6. Kultura.	
7. Usk.	

III. Foiniklased	lhk. 30
1. Maa ja rahwas.	
2. Kaubandus.	
3. Afulinnad. Karthago.	
4. Kultura.	
IV. Meedlased ja perslased	34
1. Maa ja rahwas.	
2. Ufk.	
3. Meedia riik.	
4. Perfia riigi afulamine (umbes 560 e. Kr.).	
5. Lydia riigi allaheitmine.	
6. Babylonia riigi arawõitmine. Juudid. Kyrofoe furm. Kambyles.	
7. Dareios.	
8. Dareiofoe riigikorraldus.	
9. Sõjakäik Skythiamaale (510 e. Kr.).	

B. Kreekamaa.

I. Kreeklaste maa	42
1. Thrakia, Illyria, Makedonia.	
2. Kreekamaa.	
3. Maakonnad.	
II. Jumalad ja wägimehed	44
1. Jumalad.	
2. Wägimehed ehk pooljumalad.	
3. Herakles.	
4. Thefeus.	
5. Argofoudjad.	
6. Trooja sõda.	
7. Odysseufe eklifoidud.	
III. Rändamifeaeg	54
1. Pelasgid. Sugukonnad. Kokkupuutumine foi- niklastega.	
2. Doorlaste rändamine (umbes 1000 a. e. Kr.)	
3. Afulmaad ja nende tähtfus.	
4. Homeros (umbes 900 a. e. Kr.).	
5. Riik ja olud.	
IV. Delfoi ja Olympia	61
1. Delfoi templi-ühifus.	
2. Ühifed pidud.	
V. Sparta	64
1. Helofid, perioikid ja spartlased.	
2. Lykurgofe riigikorraldus (umbes 800 e. Kr.).	
3. Ühine warandus Spartas.	
4. Mesfene sõjad (743—668).	
5. Eforid.	

	6. Spartlaste elukorraldus. Lastekaswatus.	lhk.
	7. Noored mehed.	
	8. Täismehed.	
	9. Peloponnefose leping.	
VI. Athen		72
	1. Tyranniwalitfus.	
	2. Adeliwalitfus Athenas (700—594 e. Kr.).	
	3. Soloni wõlaseadused (594 e. Kr.).	
	4. Soloni riigikorraldus.	
	5. Muud Soloni seadused.	
	6. Peifistratos (561 e. Kr.).	
	7. Soloni surm (umbes 560 e. Kr.).	
	8. Tyranniwalitfufe lõpp (510 e. Kr.).	
	9. Kleisthenes (508 e. Kr.).	
	10. Wahekord Sparta ja Athena wahel (umbes 500 e. Kr.).	
VII. Wälke-Aasia kreeklaled		85
	1. Alkaios ja Saffo. Thales Miletose linnast (umbes 600 e. Kr.).	
	2. Wabaduse kaotamine.	
	3. Joonlaste mäis (500—494 e. Kr.).	
VIII. Perfia sõjad		88
	1. Eimene ja teine perslaste sõjakäik (493—490 e. Kr.).	
	2. Marathoni lahing (490 e. Kr.).	
	3. Themistokles ja Aristoides.	
	4. Xerxese sõjakäik (480 e. Kr.).	
	5. Thermopylai lahing.	
	6. Salamise lahing.	
	7. Plataiai ja Mykale lahingud (479 e. Kr.).	
	8. Perfia sõdade lõpp (449 e. Kr.).	
	9. Perfia sõdade tähtsus.	
IX. Athena õitseage		97
	1. Themistokles spartlastega läbirääkimisi pidamas.	
	2. Attika mereliit.	
	3. Themistoklese ots.	
	4. Athen Kimoni all.	
	5. Kimon ja Perikles.	
	6. Kimoni langemine.	
	7. Athena mõjupüüded maisfamaal.	
	8. Athen Periklese juhatusel all.	
X. Kreeka haridus ja kunst Periklese ajal		106
	1. Periklese aegsed ehitused. Seidias.	
	2. Teater.	
	3. Aristofanes. Herodotos.	
	4. Teadused. Arstiteadus.	
	5. Kreeklaste inimlik meel.	
	6. Perekonna-elu ja lastekaswatus.	

	lhk.
XI. Peloponnesose sõda	114
1. Sõja algus (431 e. Kr.).	
2. Periklele ots (429 e. Kr.).	
3. Kleon ja Brasides. Nikaia rahu (421 e. Kr.).	
4. Alkibiades.	
5. Sicilia sõjakäik (415—413 e. Kr.).	
6. Alkibiadese tagasitulek (408 e. Kr.).	
7. Lysandros. Arginusa lahing (406 e. Kr.).	
8. Sigospotamoi lahing. Athena langemine (405—404 e. Kr.).	
9. Kolmkümmend tyranni Athenas.	
XII. Sokrates	124
1. Filosoofia.	
2. Protagoras.	
3. Sofistid.	
4. Sokrates.	
5. Platon († 347 e. Kr.) ja Aristoteles († 332 e. Kr.).	
6. Xenofon. Kümnetuhande tagasitulek (401 e. Kr.).	
XIII. Thebai Kreeka riikide eesotsas	132
1. Ageilaos ja perslased.	
2. Konon. Antalkidase rahu (387).	
3. Pelopidas.	
4. Epameinondas. Leuktra ja Mantinea lahingud (371 ja 362 e. Kr.).	
XIV. Wabaduse walbumine	136
1. Silippos, Makedonia kuningas.	
2. Uus Athena leping.	
3. „Püha sõda“ võitluse wastu. Demosthenes.	
4. Chaironeia lahing (338 e. Kr.).	
XV. Aleksander Suur. 336—323 e. Kr..	141
1. Aleksandri noorus.	
2. Aleksandri walitsemise algus.	
3. Granikose lahing (334 e. Kr.).	
4. Isfose lahing (333 e. Kr.). Tyros.	
5. Aleksander Egiptuses.	
6. Gaugamela lahing (331 e. Kr.). Dareiose surm.	
7. Aleksander muutub hirmuwalitsejaks.	
8. Aleksander Indias (327 e. Kr.).	
9. Aleksandri surm (323 e. Kr.).	
10. Järeltulijate riigid.	
11. Demosthenese surm (322 e. Kr.).	
12. Kreeka haridus Hommikumaal.	

C. Rooma riik.

I. Italiamaa	154
1. Maa.	
2. Etruskid.	
3. Umberlased ja sabinalased.	

4. Ladinlased.
 5. Room.
 6. Rooma linn keisrite ajal.
- II. Ufk ja muinaslood 160**
1. Ufk.
 2. Preeftrid.
 3. Rooma afufamine (753 e. Kr.).
 4. Numa, Tullus Hostilius, Ancus Marcius.
 5. Tarquinius Priscus. Servius Tullius.
 6. Tarquinius Superbufo ära-ajamine (510 e. Kr.).
- III. Tõdetatud kuningate-ajast 166**
1. Ajalugu ja muinaslugu.
 2. Rooma riigikord wanemal ajal.
 3. Servius Tulliuse afutatud centuriakoosolekud.
- IV. Selguste ühetasaseks tegemine 171**
1. Rooma wabariik.
 2. Etruskide ja ladinlaste sõjad.
 3. Wäljarändamine Pühale mäele (494 e. Kr.).
 4. Rahwatribunid.
 5. Kümne mehe wolikogu (451—449 e. Kr.).
 6. Canulejuse teadus (445 e. Kr.).
 7. Veji linna ärawõitmine (406—396 e. Kr.).
 8. Gallialased Roomas (391 e. Kr.).
 9. Liciniuse ja Sextiuse teadused (367 e. Kr.).
 10. Appius Claudius (312 e. Kr.).
- V. Italiamaa allaheitmine 182**
1. Esimene samnitide sõda (343—341 e. Kr.).
 2. Ladinlaste mäis. Manlius Torquatus (340—338 e. Kr.).
 3. Teine samnitide sõda (326—304 e. Kr.).
 4. Kolmas samnitide sõda. Decius Mus (298—290 e. Kr.).
 5. Pyrrhose sõda (280—272 e. Kr.).
- VI. Rooma wabariigi õitseae 187**
1. Kodanikud ja senat.
 2. Ametnikud.
 3. Sõjaolu.
 4. Allaheidatud rahwad.
- VII. Wõitlus Karthagoga 194**
1. Room ja Karthago.
 2. Esimese Puunia sõja algus (264—241 e. Kr.).
 3. Mylä merelahing (262 e. Kr.).
 4. Regulus Afrikas. Hamilkar Barkas. Merelahing Ägati saarestiku juures (242 e. Kr.).
 5. Esimesed prowintsid. Ees-Gallia allaheitmine. (225—222 e. Kr.).
 6. Barkase järeltulijad Hispanias (236—218 e. Kr.).
 7. Hannibal läheb üle Alpide. Esimesed lahingud roomlastega (218 ja 217 e. Kr.).
 8. Cannä lahing (216 e. Kr.).

9. Marcellus (216—208 e. Kr.).
 10. Sena Gallica lahing (207 e. Kr.).
 11. Zama lahing (202 e. Kr.) Hannibali põgenemine ja surm (183).
- VIII. Idamaa allaheitmine ja Karthago ots.** 208
1. Idapoolsed sõjad.
 2. Scipio ja Cato.
 3. Pydna lahing (168 e. Kr.). Kreekamaa hukkaminek (146 e. Kr.).
 4. Karthago surmawõitlus (149—146 e. Kr.).
- IX. Wabariik waibumas** 212
1. Allaheidetud rahwaste wilets seisukord.
 2. Uus aadeliseifus.
 3. Rahwa wilettus.
 4. Tiberius Gracchus (133—132 e. Kr.).
 5. Jugurtha (112—106 e. Kr.).
 6. Gajus Gracchus (123—121 e. Kr.).
 7. Kimbrid ja teutonid (102—101 e. Kr.).
 8. Lepinglaste sõda (90—89 e. Kr.).
 9. Mithridatefe sõda (88—84 e. Kr.). Marius ja Sulla (88—78 e. Kr.).
 10. Pompejus ja Crasus (78—70 e. Kr.).
 11. Pompejuse hiilgusaeg (67—62 e. Kr.).
 12. Cicero ja Catilina (63 e. Kr.).
- X. Keisririigi asutamise** 231
1. Julius Cäsar (102—44 e. Kr.).
 2. Eümene triumvirat (60 e. Kr.).
 3. Cäsar Galliamaal (58—51 e. Kr.).
 4. Cäsari tüli Pompejufega.
 5. Kodufõja algus (49 e. Kr.).
 6. Sariaalose lahing (48 e. Kr.).
 7. Kodufõja lõpp (46—45 e. Kr.).
 8. Cäsar imperator (45—44 e. Kr.).
 9. Cäsari äratapmine (15. märtil 44 e. Kr.).
 10. Teine triumvirat. Silippi lahing (42 e. Kr.).
 11. Actioni lahing (31 e. Kr.).
 12. Kultura-elu.
- XI. Room keisrite all. 31 e. Kr. kuni 476 p. Kr.** 245
1. Augustus (31 e. Kr. kuni 14 p. Kr.).
 2. Juliuse-Claudiusse fooff keisrid (14—68 p. Kr.).
 3. Slaviuse fooff keisrid (69—96).
 4. Riigi hiilgusaeg Nerwa, Trajanuse, Hadrianuse, Antonius Piuse ja Marcus Aureliuse all (96—180).
 5. Segadused riigis (180—270).
 6. Riigi jagamine (395).
 7. Silemine waibumine.
- Nimede ja sündmuste juhataja** 257

Üleüldine ajalugu.

Wana aeg.

Sissejuhatus.

1. Muinasaeg.

1. Ajaloo ülesanne. — Ennewanasti oli maailmal koguni teine nägu kui praegu. Kus praegu rahvarikkad linnad asuvad ja wiljarikkad põllud oma mitmekeliste saadustega haljendavad, seal ei olnud ennewanasti muud kui läbitungimata metsad, sood wõi rohtlaaned. Kus praegu kodanik seaduse kaitse all rahulikult oma tööd teeb ja rõõmuga oma tööwilja maitseb, seal luuras ennewanasti salakawal metsmees noole ja wibupüsliga oma naabrit, et tema waranatukest ära riisuda wõi teda ennalt surma laata. Kõik, mida meie praegu oma kätega teha oskame, kõik, mis üles leitud ja õpitud, kõik kunstid ja teadused, mis meie elu alles õigeks inimese-eluks teewad, — see kõik oli ennewanasti ehk muinasajal tundmata ja teadmata. Siis elas inimene alles metsikut elu, korraldamata oludes, ja sai ainult aegamööda, aastatuhandete jooksul selle hariduse ja kultura osaliseks, mida meie praegu maitseme. Kuidas rahwad ja inimesed seda teed on käinud, mis neid endiselt ajalt praeguse aja sisse on toonud, mislugused rahwad ja inimesed teed rajades ja sihtilid ajades seda tee-

käimist kõige enam on edendanud, seda tundma õpetada on ajaloo kohus ja ülesanne.

2. Koopaelanikud. — Kuidas inimeselugu on saanud, selle külimise peale ei jaksa ajalugu mitte wastust anda. Ei rahwaste luuletused ega muinasjutud, ega ka looduseteadlaste arwamised ei anna selle külimise peale kindlat wastust, millega ajalooteadlane leppida wõiks. Aga liisgi wõime meie kaugemale muinasaja sisse tagali tungida, kui misgi luule ehk kiri seda lubab. Meie teame, et inimesi juba liis olemas oli, kui maapind koguni teistlugune oli kui praegu. Mitmes kohas, kus praegu kuiw maa on, oli meri, ja überpööratud. Europa kliima oli Siberi praeguse kliima sarnane. Jäälugustikud kattiwad orgulid ja tasalt maad. Põhjapõõdrad, mammutid, pakku karwaga ninasarwikud elasiwad meie metsades ja jõehobud meie jõgedes. Kust wõime meie seda kõik teada? Neid teateid annawad meile muinasaja jätised, mis juhtumisekaupa kuni meie päiwini alal on seisnud. Sügawalt maa põuest, koobaste põhjalt, kiwikildude ja kõiklugu puru ning rämpsu alt, mis koopa laest aastatuhandete jookkul maha on pudenenud, on luid ja kontilid leitud, niihästi inimese kui ka eelpool-nimetatud loomade kontilid ja luid üheskoos, ja nende juurest riistu, mis inimese käetöö jälgi kannawad. Nende jätiste põhjal jõuame otsusele, et inimene sel ajal rauda, waske ega muud metalli weel mitte ei tundnud, ka weel mitte põllutööd ei teinud ega metsloomi wagadeks, taltsateks koduloomadeks ei olnud harjutanud. Inimene elas sel ajal k o o b a s t e s ja ei teinud enesele weel mitte oma käega koda. Ta lõi seda, mis loodus oli walmistanud: metsmarju, metsloomi ja kalu, keda tal korda läks kinni püüda. Oma elust ei saanud ta muud maitsta, kui seda, mida praegu loomadgi maitsewad: ta täitis oma kõige lihftaimad, nõnda-ütelda loomalikka elutarwidusi. Ja omesti oli ta juba palju kõrgemale elujärjele tõusnud kui kõik muud loomad. Tema ei olnud mitte nii tugew kui karu, mitte nii nobe kui hirw, tal ei olnud mitte kotka küüsi ega linna tiibu, sellepärast pidi ta wõitluses oma ümber elustewate metsloomade wastu tarkust ja kawalust appi wõtma, et mitte hukka minna. Nii õpetas häda teda mõtlema. Loomulikka kaitsenõuusid oli

tal vähem kui metsloomadel, sellepärast pidi ta omale sõjariistu tegema hakkama. Tema sõjariistad ei olnud veel mitte metallist, sest metallistid sulatama õppis ta alles pärastpoole; kaua aega ei saanud ta oma tahtmise järele tuldgi üles teha, vaid pidi ootama, kuni taewatuluke talle lõkke lõi, mille ta siis kunstlikult hõõgamas katkus hoida. Maast võetud kiwi, puu küljest murtud oks, äratapetud põdra sarw wõi luu oliwad tal aineks, millest ta oma noad, kirwed, wibupüslid ja noole-
offad walmistas. Juba ilmus tema hinge siise ka iludusest arusaamine: oma riistapuude peale lõikas ta juba kaunistusi, põhjapõdra, mammuti ja teiste loomade kujutusi. Mil ajal need koopainimesed on elanud, seda on wõimata ära määrata. Wõib olla, et sest kümmetuhast wõi wiiskümmendtuhat wõi mõni muu tuhat aastat möödas on.

3. K a r j a k a s w a t a j a d. — Ægapidi omandas maapind selle näo, mis talle peaasjalikult kuni meie päiwini alles on jäänud. Maawärisemised sünnitasiwad maapinna siise lõhesid, misläbi endised kindla maa osad saarteks muutuwid; mõnes kohas kerkis merepind ülesle ja teises kohas wajus maa merepinna alla. Maakera kliima muutus teiseks; mis põhjustel, seda ei ole teada. Europast kadus aegamööda jääne külm ja pehmed tuuled hakkasiwad siin puhuma; jääliugustikud sulasiwad madalatel maadel ja jäiwad ainult mägede offa alles; nende asemele ilmusiwad ilusad järwed ja wiljarikkad orud. Mammutid, ninasarwikud ja jõehobud lõppesiwad ära; põhjapõder walis oma asupaigaks põhjamaad. Mis muutused inimefega sellel muutumise-ajal sündisiwad, selle üle ei leia meie kufagilt kõige vähematgi mälestusemärki. Meie leiame uuel maakera-järgul korruga uue inimese, kes palju kõrgemal järjel on kui endine koopainimene. Küll ei olnud tal veel muud sõja- ega tarberiista, kui ainult need, mis ta kiwist, sarwest, luust ja puust oli walmistanud, aga ta tegi neid juba palju suurema osawusega kui enne. Ta oli õppinud loomi taltsaks tegema ja oli koera, lamba, kisse, sea ja weise oma lähedusesse elama harjutanud. Enne oli ta loomi ainult küttinud, nüüd kaswas ta kasulikka loomi juba ise. Niikaua aga kui ta põldu ei osanud harida, ei saanud ta ühe koha peal mitte kauem paigal

elada, kui tema kari ümbruses olewa söödamaa puhtaks oli lõõnud. Siis läks ta teise kohta ja laskis seal jälle oma karja söödamaale. Nii elas ta karjase- ehk nomadi-elu. Veel tänapäew on Aasia liisemaal niisuguseid karjakaswatajaid rahwaid, kes weel heinagi kuiwatama ei ole õppinud, millega nad talwe jookkul oma kariloomad üle elatada wõiklitud. Sellepärast söödawad nad suwel oma karja kõrgel mäe peal, talweks aga asuwad nad madalikkudele, kus nende karjad ka külmal ajal rohtu kõhufäiteks leiawad.

4. Tulbakodade elanikud. — Nii elas inimene, kuni õnnelik juhtumine wiljarikkas maapaigas talle mõtte pähe pani, maakamarat üles kiskuma ja kasulikkude kaswude seemet sinna peale külwama hakata, et sel kombel jäädawalt ühe koha pealt omale ja oma karjale peatoidust saada. Nii sai inimesest põlluharija. Toidumure ei sundinud teda nüüd mitte enam ühest paigast teise rändama, waid ta wõis omale kindla elukoja muretseda, kus armsam elada oli kui ümber rännates. Et naabrite pealetikkumiste eest julge olla, ehitas ta oma elukoja enamasti wee taha. Mõni natuke kaldast eemal ajas ta jõe wõi järwe põhjas tulbad püsti, mille otsad weest wälja ulatatiwad. Tulpade otsa pani ta palgid risti ja ristpalkide peale tegi ta roigastest wõi teiwastest lae. Niisuguse kaaderwärgi peale ehitas ta oma koja. Kaldal käis ta paadiga wõi purde kaudu, mida pealt sai ära wõtta. Kõige pealt leiti Schweitlimaa järwedest ja loodest niisuguste tulbakodade jätiseid. Peagi hakati nende jälgi ka mujal tähele panema, Prantsusmaast kuni Wenemaani. Ida-India saartel ja Uues Guineas, Aafrika ja Amerika liisemaadel on niisugused weepealsed külad alles praegu tarwitusel. Elu weepealsetes kodades oli palju lõbusam kui koobastes wõi karjaga ümber rännates. Wili, mille harimine raske ei olnud, andis inimesele toitu, ja toitu wõis pikemaks ajaks paigalegi panna. Kiukaswud andliwad riidet, mida nüüd loomanahkade asemel kehakatteks tarwitama hakati. Juba oliwad ka inimlikud tundmused sügawamaks ja elawamaks muutunud. Surmale suikunud omaste mahamatmise eest hakati hoolt kandma. Et matusekoht, kuhu nad igawesele unele oliwad sängitatud, mälestusemärgi läbi

tunda oleks, selleks otstarbeks weeti suur mullaküngas furnukeha peale kokku; furnule enesele aga pandi sõjariistad ja ehtesjad hauda kaasa. Wõi jälle aeti suured kiwikambad püsti ja pandi nende peale lapiti teised kiwikambad, mille alla furnukeha paigutati. Kõige selle peale ehitati siis mullaküngas wõi kääbas. Niisuguseid hauakünkaid, mida kalmu ti' teks hüütakse, leiab Prantsusmaal, Inglismaal, Wenemaal ja Põhja-Aafrikas; oma suuruse läbi äratavad nad meie imestust.

5. Brongsi-aeg ja raua-aeg. — Pikapeale õppis inimene ärtsiit ehk metallimullast metalli sulatama ja ühtlasi metalli wälja tõötama. Nii astusiwad metallist töö- ja sõjariistad endiste kiwi- ja luuriistade asemele, mõne rahwa juures waremalt, mõne juures hiljemalt. Weel hilja aja eest oli Amerikas ja Australias niisuguseid metsrahwaid, kel metallist weel mitte aimu ei olnud. Europas oli kõige pealt wask tarwitusel, millele tina sekka sulatati, mistlābi brongs saadi. Enamasti kõik metallriistad, mis tulbakodadest ja haudadest leitud, on brongsiist tehtud. Sellepärast nimetatakse seda aega brongsi-ajaks, kuna weel warem aeg kiwiaja nime kannab. Alles hiljemini ilmus meile raud, kõige kasulikum ja kõige laiemalt tarwitusel olew metall. Mõnes kohas on aga raud ja brongs nähtawasti ühel ja sellamal ajal tarwitusel olnud. Alles siis, kui inimesel juba metallriistad käes oliwad, sai tema walitsus looduse üle täielikuks. Kuna ta warem ainult maakamarat üles oli kiskunud, hakkas ta nüüd põldu adraga sügawalt harima. Kirwega laastas ta metsa ja tegi omale paatisid. Mõõk, nuga, pistoda ja wiiskoda, metallist tehtud, oliwad palju tugewamad sõjariistad kui sinnamaalsed kiwiist ja luust sõjariistad. Uute sõjariistade toetusel wõis inimene oma weeküla maha jätta ja enda koja kuiwale maale teha. Sel ajal, kui ajalugu algab, s. o. kui rahwad juba nii haritud oliwad, et nad iseenele wõi oma naabrite tegusid ja saatusi üles kirjutama hakkasiwad, elasiwad inimesed juba kuiwamaa kodades, tarwitasiwad metallriistu ja oliwad põlluharijad, kui muidu maa harida andis.

6. Rändamise. — Inimesi elab igal pool maakera peal, kus aga maaloomus elamiseks wõimalust annab. Kas

nad juha muinasajast saadik nii laialt on elanud, wõi on nad ühest algkodupaigast aja jookkul laiali läinud, selle üle ei ole ajaloolikult wõimalik otsusele jõuda. Kindel on ainult, et mõned üksikud rahwad oma eialgsetest asupaikadest kaugemale on lagunenud ja seal jälle uuteks rahwasteks kaswanud, kuna nad endise elupaiga rahwastega nagu sugulaseks on jäänud. Veel meiegi päiwil rändawad inimesed kodumaalt wälja, et wõõrilt õnne otsida. Kui terwed perekonnad sel kombel kas tühjale maale asuwad wõi sinna, kus enne ainult metsrahwad asuwad, siis tõusewad uutes asupaikades linnad ja riigid elusse, ja neid nimetatakse a s u m a a d e k s ehk koloniideks. Nii on inglased omale Põhja-Amerikasle ja Austraaliasle, hispanlased ja portugallased aga Kesk- ja Lõuna-Amerikasle asumaad loetanud. Wanematel aegadel ei rännanud inimesed mitte üksinda wähehaawal, waid sagedasti terve rahwa kaupa kodumaalt wälja. Iseäranis oliwad mägede peal ja kõrbetes asuwad rahwad kergesti walmis rändama, kui aher maapind perekaks läinud rahwale mitte enam peatoidust ei jõudnud anda, wõi kui halb kliima nende lüdametes igatsust kaunima ja armsama kodupaiga järele äratas. Siis oli ainult veel mõnda wäikest põhjust waja wõi mõnda julget, lõnakat meest, ja terve rahwas wõi suur hulk rahwast oli walmis uut maad ära wõitma minema. Nii rändasiwad helwetslased Orgetorix'i meelituste peale enne Kristuse sündimist oma karedailt Alpimailt wälja, nii wanad germanlased (sakslased) umbes sellamal ajal oma põlistest metsadest üle Rheini jõe ja Alpi mägede ilufatesle Rooma riigi maakondadesle; nii hunnid ja teised Kesk-Aasia rahwad Kaspia mere ääretest rohtlaantest ja Mongolia kaledalt kõrgustikkudelt wiljarikkasle Europasle.

7. **Ajaloolikud rahwad.** — Aga ka juba enne ajalo algu, muinasajal, on niisuguseid rahwaste rändamisi olnud. Ei misgi raamat ega misgi kirjamärk ei anna meile nende kohta teateid, waewalt mälestatakse neid rahwa muinasjuttudes. Kuid siiski on meil kindel tunnistus rändamiste üle käes, ja see on keelte sugulus, sest et mitmed praegu üks-teisest kaugel lahus elawad rahwad keelelid räägiwad, mis omawahel sugulased on. Ei wõi mitte kogemata juhtumiseks

lugeda, et mitmed sõnad hulgas keeltes ühte ja sedasama wiisi kõlawad, nagu näit. isa, ema, wenna ja paljude teiste asjade nimetused. Nii on ema Saksa keeli *Mutter*, Wana-India keeli *matr*, Wana - Perfia keeli *matar*, Kreeka keeli *meter*, Ladina keeli *mater*, Wana-liri keeli *mathir*, Leedu keeli *mote*, Slaawi keeli *mamepb*, Wene keeli *mamb*, Läti keeli *mahte* (l. maate). Keelte sugulusest wõime julgesti järeldada, et indlaste, perslaste, kreeklaste, roomlaste, sakslaste, keltide ja slaawlaste muiffteks eliwanemateks üks ja seefama algusrahwas on olnud, kes ühte ja sedasama keelt rääkis. Nende alg- ehk esirahwas peab Keisk-Aalias wõi Ida-Europas elanud olema, sest siit on osa rahwast lääne poole rännanud ja pea terve Lääne-Euroopa ühes saarte ja poolsaartega oma alla wõtnud, osa aga ida poole, kus ta Irani kõrgustiku ja India madalikud Induse ja Gangesse jõgede ääres oma kätte sai. Ainult seefuguse seletuse waral saab sellest aru, kuidas rahwad, kes praegu Indias ja Iranis, Kreekamaal, Italias, Hispanias, Prantfusmaal, Suurbritannias, Saklamaal, Skandinawia poolsaarel ja Wenemaal elawad, kuidas need rahwad kõik keele poolest sugulased wõiwad olla. Kõiki neid rahwaid ongi nende suguluse pärast ühe nimega Indo-Germani rahwasteks hakatud kutsuma. — Niisama on end üks teine rahwas muinasajal wälja laotanud, kelle kodupaik wiist Arabia kõrbe on olnud. Mitme tuhande aasta eest rändas üks osa sellest rahwast Suetli maakitsuse kaudu Niiluse jõe orgu ja kaswas seal Egiptuse rahwaks. Hulk aega hiljemalt asusiwad sellestiamast Arabia kõrbest teised rahwad Eufraati ja Tigrise orgudesse, Syriasse ja Palestinasse ja jagunesiwad mitmeks rahwaks, nagu babilonlaste, asyrlaste, syrlaste, foiniklaste ja juudid. Kõiki neid rahwaid, kui ka nende algrahwast, arablasti, kes oma pärismaalt mitte wälja ei rännanud, kutsutakse ühe nimega Semitlasteks, sest et piibli järele Noa poeg Sem nende eliifa oli. Semi sugu keeled, Hebraea, Arabia keel jne., on jälle oma wahel osalt nii lähedalt sugulased, et neid ühe ja sellefama keele murrakuteks wõiks pidada. — Kolmas rahwaste-perekond on Soome-Ugri tõugu rahwad, kelle sekka ka meie Eesti rahwas käib. Need rahwad elawad põhjapoolses Europas ja Aalias,

kus maa ja loodus kehw on ja kuhu nad wiift teiste, pealetungiwate rahwaste eest on põgenenud. Õpetlased on arwamist awaldanud, et enne Indo-Germani rahwaste ilmumist suurem osa Europat Soome-Ugri tõugu rahwaste käes oli, kuna nende rahwaste päris kodupaigaks Urali ja Altai mägede kõrgustikud olnud. Soome-Ugri tõugu rahwad langewad praegu nelja harusse: 1) Ugri haru, kuhu ostjakid, wogulid ja magyarlased (l. madjarlased) ehk ungarlased arwatakse; 2) Wolga-Bulgari tõugu rahwad: tihheremislid ja mordwinid. Bulgarlased ise, kes ajaloos kõige enam tuttaw Soome-Ugri tõugu rahwas on, heitsiwad slaawlased oma alla ja omandasiwad allaheidetud rahwa keele, nii et nende oma keel hoopis ära kadus; niisugust keelekadumise nähtust on mujalgi tähele pandud. 3) Kolmas Soome-Ugri tõugu rahwaste haru on Permi tõugu rahwad: permlased, sõrjänid ja wotjakid. 4) Neljas haru on pärisloomlased, nende hulgas Soomemaa elanikud soomlased, siis eestlased, liiwlased ja laplased. Soome-Ugri tõugu rahwad on rahwarändamisest saadik Türgi tõugu rahwastega palju segatud, aga ka germanlastega ja slaawlastega on segamist ette tulnud. Nende kaugemad sugulased on Ida-Aasia Mongoli tõugu rahwad, hiinlased ja jaapanlased. Nende rahwaste elu paneme meie ajaloos kõige enam tähele, sest nemad on oma haridusejärjega kõrgemale jõudnud kui teised rahwad, ja nemad on kaasa awitanud, et inimelulugu oma eialgselt metslikult seisukorrast aeg-ajalt ikka kõrgemale on wõinud tõusta.

II. Riik.

1. Riigi iseloom. — Inimesele on omane teistega läbikäimist offida, tema on loom, kes teistega seltsida tahab. Kõige ilusam kink, mis loodus talle on andnud, tema keel, annab tunnistust, et tal enam kui kellegil muul loomal wõimalust on teistega seltsida. Isegi toored metsinimesed ei ela üksinda wõi paarikaupa, waid ühinewad sugukondadeks, kellel oma ülem on, kes neil rahuajal kohtumõistjaks ning preestriks ja sõjas sõjapealikuks on. Kui keegi sugukond omale kindla eluaseme wõtab ja maad jäädawalt harima hakkab, siis tekib riik. Igal riigil peab oma rahwas ja oma

maa olema. Sest maa on riigile sedafama, mis kolle ehk tule-
 ase perekonnale: maa ühendab rahwast, annab temale eluaset
 ja peatoidust. Maa küljes ripub sellepärast ka rahwa süda,
 rahwas armastab oma isamaad ja kodupinda. Riik tähendab
 ühel maal elawa rahwa kogu, kes jäädawalt
 seks otstarbeks kokku on heitnud, et end
 wälimise waenlase wastu ühisel jõuul kaitsta,
 oma wahel seadust ja korda alal hoida ja üle-
 üldse kõike asja toetada, mis rahwa head
 käekäiku wõib edendada. Niifuguse jäädawa ja
 kindla kokkuhoidmise tagajärjel wõiwad inimesed suurepäralisi
 asju toime panna. Üksikult ei jõuaks meie wälisest waenlast
 enesest mitte eemal hoida; kui meil seaduse kaitset ei oleks,
 siis ei wõiks meie oma elu eest mõrtsuka wastu, oma waran-
 duse eest rööwli wastu julged olla; alatala peaksi me kartma,
 et kas mitte meid endid, meie omaksid wõi meie warandust
 hädaoht ei waritse, ja see kartus piinaks meid ööd ja päewad.
 Kui riiki ei oleks, ei saaks mingisuguseid ühiseid ettewõtteid
 toime panna, mille peale üksiku nõuu mitte ei hakka: teed,
 mis läbi laante ja soode käiwad, sillad, mis üle suurte jõgede
 wiiwad, õpeasutused, kus meie end eluwõitluse wastu wal-
 mistame, haigemajad, kus ka kõige waelsem rahwaliige korra-
 päralist hoolekandmist wõib leida, — kõiki neid asju ei saaks
 ilma riigita korraldada. Üleüldse ei oleks mingit korda ega
 korraldatud elu ilma riigita ligineda saanud: inimesed olekli-
 wad metslaste taolisteks jäänud, kes kui kiskjad elajad ükski
 olekliwad rööwinud ja tapnud. Sellepärast on ifegi halwa
 riigikorra all parem elada kui ilma riigita, sest ilma riigita
 waliks rufikaõigus ja korralagedus ehk anarhia. Kui riik
 meile nii palju pakub, siis peame meie ka kohustusi riigi
 wastu oma peale wõtma. Meie oleme kohustatud riigi nõud-
 mise peale ifegi oma elu pandiks panema, kui wälisest waen-
 last tarwis on eemale tõrjuda; meie peame riigile oma waran-
 dusest osa andma, s. o. maklu maksma, et tal abinõuud käe-
 päraolt olekliwad iseennast ja oma asutusi alal hoida; niisama
 peame meie ka seaduste alla heitma, mis riigi head käekäiku
 edendawad. Kui riigi liige on inimene riigi kodanik. Kuid

mitte kõik, kes riigi piirides elavad, ei ole selle riigi kodanikud, waid ainult need, kes riigi kaside kaitsmisest osa wõtawad. Riigikodanik kannab kohusi ja maitseb õiguli; sellepärast ei saa mitte iga wõõras iseeneest riigi kodanikuks, kui ta riiki elama asub, waid talle antakse kodanikuõigus enamasti alles siis, kui ta teatawad tingimised täidab, näit. pikemat aega riigis on elanud.

2. Riigiwalitus. — Riigi ülesanded on wäga mitmekelised. Peab selle eest hoolt kandma, et riigi kaitseseabinõud wälimise waenlase wastu korras oleksiwad; et riigi silemises elus kuritahtlised inimesed woli oma kätte ei saaks; et riigikodanikkude elu, terwis ja warandus hädaohusse ei langeks; et tülid, mis kodanikkude wahel tõusta wõiwad, kohtutes õiglaselt ära seletataks; et kuritegude järel karistused käiklsiwad; et teed korras peetaks; et inimestele ka mahti antaks kõrgemate püüdumiste eest hoolitseda ja oma waimu kofutamiseks seda teha, mis hea, auus ja kaunis on. Ja et selle juures mitte omawoli ja tujukas meel wõimu ei saaks, tuleb kõik seaduste ja eeskirjade läbi kindlaks määrata. Kõigi nende ülesannete täitmist nimetatakse walitsemiseks ja nende meeste kogu, kes walitsemist toimetawad, walituseks. Et seadused mitte ilma-asjata tehtud ei oleks, waid et kõik nende alla heidakliwad, selleks otstarbeks on riigiwõimu tarwis, s. o. õigust, sõnakuulmataid sundida ja nuhelda. Kuna rahwad selle wõimu üksikute inimeste kätte usaldawad, annawad nad neile nagu woli enese üle ja tunnistawad neid oma ülemuseks.

3. Riigikujud ja põhjusseadus. — Seda mõõda mislugune walituse sisseleade on, tehtakse wahet mitmesuguste riigikujude wahel. Seda riiki, kus riigiwõim ühe ainsama inimese kätte terweks tema eluajaks on antud, nimetatakse ainuwalitusliseks ehk monarhiliseks riigiks. Kus riigiwõim ühe wõi mitme mehe käes on, kes määratud aja peale wõimukandjaks walitakse, seda riiki nimetatakse wabariigiks. Kus wõim wabariigi suurnikkude, paremlaste ehk aristokratide käes on, seda wabariiki nimetatakse aristokratlikuks; kõrgemad ametid on seesuguses riigis ainult

mõne seisuse liikmetel wõi mõne paiga, näit. pealinna elanikkudel kättesaadawad. Kui wabariigis aga kõik kodanikud kuni kõige kõrgemate ametite peale wõiwad pealeda wõi kui rahwas offustamise-õiguse kõige tähtsamate riigiküsimuste üle iseenele käes peab, siis nimetatakse niisugust wabariiki demokraatlikuks ja seda walitsust rahwawalitsuseks. Kui walitsusekuju seaduse läbi korraldatud ja kindlaks on määratud, siis nimetatakse seda seadust põhjuseaduseks ehk konstitutsiooniks.

4. Ainuwalitsus. — Ainuwalitsuslikes riigis on würst wõi kuningas eluaegne riigivalitseja, kes suuremates riikides ka keisri nime kannab. Harilikult kogub ainuwalitseja oma ümber abilisi, keda ministriteks, s. o. teenriteks kutsutakse ja kes muist walitsuse koormat tema õladelt ära wõtawad. Kui walitseja surma järel uus walitseja walitakse, siis kutsutakse niisugust riiki walimise-riigiks. Kuid rahwad on enamasti ikka sellega rahul olnud, et walitsus isa käest ilma walimata poja wõi mõne teise ligema sugulase kätte läheb, nii et walitsus ühe perekonna kätte nagu päranduseasjaks jääb. Nii ilmub harilik ainuwalitsuse kuju — pärandataw ainuwalitsus. Kuninga perekonna wastu näitatakse palju lugupidamist üles; kuningas ise loob omale ümbruskonna, mis täis uhkust ja hiilgust on; rahwas hakkab oma kuninga auu ja uhkust terwe riigi auuks ja uhkuseks lugema ja annab kuningale majesteedi auunime, mis nimega ennemalt jumalikku kõrgust tähendati. Kuninga wastu on kõik teised riigi liikmed tema alamad. Kui mõni walitseja oma wõimu rahwa kahjuks tarwitab, siis nimetatakse teda despodiks ehk hirmuwalitsejaks. Hirmuwalitsus on ainuwalitsuse kuri ja inetu wend. Märsud, koduõjad ja riigikorra ümberõukamine ehk rewolutsion on hirmuwalitsuse harilik tagajärg. — Kui kuningas muud tahtmist ei tunne kui ainu-ükli oma tahtmist, kui ta seadusi oma heaksarwamise järele muuta ja kälitada wõib, siis on ta piiramata ainuwalitseja. Aga ikka on rahwad katseid teinud kuningate wõimu ära piirata. Praegusel ajal on peaaegu kõikides ainuwalitsuslikes riikides kuningate kõrwal kogud, kelle liikmed

rahwa walitud on ja kes seadusi wälja töötawad ning nende maksmapanemist kuningale ette kirjutawad. Niisugused kogud kutsutakse „rahwa-afemikkude koguks“, „riigipäewaks“, „riigiwolikoguks“ ehk kõige sagedamini — Inglise pruugi järele — „parlamendiks“. Neis maades, kus ka aadeliseifus olemas, walib see ühe osa parlamenti, mida — jällegi Inglise pruugi järel — „ülemkojaks“ ehk „ifandate- („lordide-“) kojaks“ ehk (meil Wenemaal) „riigi nõuukoguks“ kutsutakse; rahwa walitud parlamendi-osa on „alamkoda“ ehk „saadikutekoda“ ehk (meil Wenemaal) „riigi wolikogu“ (*duma*). Pii- ratud ainuwalitsust kutsutakse ka „konstitutsiooniliseks“ ehk põhjuseaduslikeks ainuwalitsuseks, sest et siin walitsuse wõimupiirid põhjuseaduse (Prants. *constitution*) läbi kindlaks on määratud.

5. Aristokratia. — Aristokratiaks ehk paremlaste walitsuseks nimetatakse niisugust riigikuju, milles kõrgemad riigiametid ainult mõne perekonna liikmete käes on, kuna kodanikkude suur hulk kõrgemate ametite ligi ei pease. Need mõned perekonnad on siis aadelimehed ehk, nagu wanas Rooma riigis öeldi, patriissialased. Kui aristokratia oma wõimu kurjasti pruugib, siis nimetatakse niisugust walitsust oligarhiaks, s. o. mõnede wähede walitsuseks.

6. Demokratia. — Demokratias ehk rahwawalitsuses maksab põhjuseaduse, et ülemwõim kõigi kodanikkude käes üheskoos peab olema. Muidugi mõista, et kodanikkudel, kes oma kümne sõrmega enesele igapäewast leiba peawad teenima, mitte aega ega mahti ei ole ise riiki walitsema hakata. „Puhas“ rahwawalitsust ei ole sellepärast kufagil olemas. Kõige enam, mis rahwas otsekohe riigivalitsuse peale wõib mõjuda, on see, et ta kõige tähtsamad asjad ise otseteed ära offustab. Kõige tähtsamate asjade hulka langewad: oflustamine sõja ja rahu üle ja kõige tähtsamate seaduste kinnitamine wõi tagasilükkamine. Muud asjad annab rahwas riigimeeste kätte oflustada, keda ta oma seast enese ufaldusmeesteks walib. Nii sünnib afemikkude läbi foimetatud rahwawalitsus („esitusline demokratia“). Harilikult walib siis rahwas afemikkude-kogu, kes seadusi walmistab ja üleüldse kõik ofustab, mis kõikidesse

puutub; see kogu on arwurikas ja teda nimetatakse seaduse- andjaks koguks. Teine kogu kannab selle eest hoolt, et seadusi ja otsusi täidetaks; seda kogu nimetatakse täide- saatjaks koguks ehk ühe sõnaga walitsuseks. Et täidefaatmine wõimsalt ja kiirelt peab sündima, siis ei walita sellesse kogusse mitte palju mehi, sest et hulga meeste arwa- mised kergesti lahku wõiksiwad minna ja asjatalitusele wiwi- tuft tuua, waid ainult wäiksearwuline kogu wõi üksainus mees — wabariigi president. Et riigikodanikkude wahel tõusnud tülide seletus ja õiendus iseäranis palju aega ja suurt teadmiist nõuab, siis on nende jaoks weel kolmandad kogud olemas; need on kohtud. Wähemaid asju on kogu asemel sagedasti üksainumas kohtunik õiendamas. Ka rahwawalitsus wõib oma wõimu kurjasti pruukida ja jõukamaid kodanikka ülekohtuselt koorima hakata; kui seda sünnib, siis nimetatakse rahwawalitsust ohlokraatiaks wõi rahwa jätiste walitsuseks.

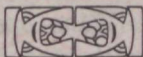
7. Suuremate riikide sündimine. — Alguses, kui riigid alles tekkisid, s. o. kui mõni enne karjaga ümber- rännanud suguharu omale kindla eluaseme wõttis ja põldu harima hakkas, oliwad riigid wäikesed, harilikult ainult ühe küla suurused; see küla ühes oma põldudega oligi riik. Kui külale mullawall wõi kiwimüür ümber tehti, siis nimetati teda linnaks. Ligema küla wõi linna elanikud loeti juba wõõ- rasteks ja enamasti ka waenlasteks ühtlasi. Piiriõiendused ja üklikute kodanikkude tülid oma wahel oliwad sagedasti põhju- seks, et äge wiha naabrikülade wahel tõusis ja põlwest põlwe edasi kestis. Weel tänapäew on Kesk-Aafrikas naabrikülalid, mille elanikud wastastikku üksteise kallale tungiwad, üksteise majapid põletawad, üksteise warandust riisuwad, üksteist maha tapawad ja allaheidetud naabrid oma orjadeks teewad. Nii oli lugu ennewanasti igal pool. Sõda oli alafine, rahu haru- korraline asi. Waprust, jõudu, osawust ja kawalust peeti kõige soowitawamateks omadusteks, kuigi nendega toorus ja meelikus ühendatud oli. Neid kangelasi, kes kõige enam waenlasi maha oliwad tapnud, loeti jumalafarnasteks. Õnneks oli tarwidus olemas naabritega oma põllu- ja töösaadusi wahetada ehk k a u b e l d a. Kauplemine sündis naabrid oma wahel rahulikk

läbikäimist sobitama. Kui wõõras mees ilma sõjariistata, oma kaubaga ilmus, siis ei wõetud teda ka mitte kui waenlast vastu, waid kui külalist. Nii hakkasiwad naabrikulad aru saama, et mõnufam on ilma tapelusetä elada; wiimaks heitfiwad nad koguni ühte ja tegiwad oma wahel maha, üksteist kaitsta ja läbikäimist alal hoida. Nii tekkisiwad lepingud ja ühisused, kuni wiimaks sugukonnad rahwasteks ja külakonnad riikideks kokku liitufiwad. — Suurem hulk riiklid on aga feistwiisi sündinud, nimelt sõjaga allaheitmise teel. Üks sugukond näitas enam meelikut waprust üles kui teine; ta fungis oma naabrite kallale, ei riifunud neid mitte ainult puhtaks ja ei wõtnud mitte ainult üklikuid orjaks, waid kuulutas terwe allaheidetud rahwa ühes maaga omaks ja luges maa oma maa külge, rahwa aga oma orjadeks.

8. Seisused. — Nii langes rahwas kahte jakku: wõitjad ja wõidetud. Wõitjad ei teinud palju muud kui hoidfiwad endid sõjawalmis, et oma walitsust alal hoida; nemad oliwad walitsejad ehk aadelimehed. Nende hulgast tõufiwad kuningad ja jumalate teenijad — preestrid. Allaheidetud rahwas aga kandis peatoiduse eest hoolt: nad hoidfiwad oma isandate karja, oliwad karjased, harifiwad maad, oliwad põllumehed, tegiwad tarberiistu, oliwad käsitöölised, wõi kauplesiwad, oliwad kaupmehed. Allaheidetute hulgas oli jällegi mõne seisukord parem kui teise oma, nii et ka nende hulgas mitmed klasid ehk seisused tõufiwad. Kui üklikud rahwaklassid seaduste läbi üksteisest hoolega ära lahutati, kui seadused ja eelarwamised hoopis wõimataks tegiwad ühest seisusest teise saada, siis muutufiwad seisused kaste deks, nagu neid näit. Indias tuntakse.

9. Suurte riikide tähtsus. — Kas tõufiwad suured riigid rahuliku kokkuleppimise wõi allaheitmise teel, ikkagi awitafiwad nad inimesefugu palju edasi. Niikaua kui üklikud kogukonnad üksteise waenlased oliwad, niikaua kui ülemat wõimu ei olnud, kes nende tülifid rahuga ära oleks wõinud õiendada, niikaua ei saanud inimesed palju muud teha kui sõdida ja sõja waheajal omale peatoidust muretseda. Ei olnud mitte wõimalik mõnufat elu elada, kauplemist ja tööstust eden-

dada wõi kunsti ja teadustega tegemist teha. Alles siis, kui fuurem ringkond rahu pidas ja julge korra eest hoolt kandis, wõis kaupmees kartmata teele minna, alles siis wõis tööline loota, et ta oma tööwilja rahulikult wõib maitsta. Alles siis wõis warandus tekkima hakata ja alles warandus tegi wõimalikuks, et peale lõõgi- ja joogimurede inimestes ka weel kõrgemad püüdmised hakkasiwad juurduma. Siis hakati oma elukoda ehtima ja tarwitati selle juurde kunsti-toodeid; siis ilmus mehi, kes loodust oma ümber tähele panema ja tema üle järele mõtlema hakkasiwad, misläbi teadus sündis; siis ilmus ka niifuguseid mehi, kes oma aja juhtumiste üle tulewatele põlwele teateid maha tahtsiwad jätta, et need endise aja juhtumistest midagi wõikliwad õppida, ja sellepärast need juhtumised kirja paniwad. Sest ajast peale on ajalugu olemas. Nagu sellest kõigest selgub, on riik kõige tähtsam ja parem asutus, mis inimestel on, sest alles tema waral wõime meie kätte saada, mis hea, auus ja kaunis on. Nii on siis päris loomulik, et ajalugu riikide saatust waatleb, nende tekkimist ja kadumist, nende õitsemist ja närtsimist tundma õpetab.

A. Idamaad.

I. Egiptus.

1. Egiptuse maa. — Suured riigid saidvad kõige kergemalt laiades madalikkudes ja suurtes jõe-orgudes tekkida, sest et inimesed seal hõlpsasti üksteisega läbi käia saidvad. Niisugune org on Niiluse jõel. Suurtest järvedest Aafrika sisemaalt algades on see vägew jõgi lõunast põhja poole joostes läbi Sahara kõrbe omale tee murdnud ja seega kitsa, aga pika jõe-aru sünnitanud. Mõlemalt poolt on Niiluse orgu kaljuseinad piiramas. Lõuna poolt läbi Nuubia (wanasti „Aitiopia“) kiltmaa tultes langeb jõepesa weekoskedid ja kärestikka sünnitades järsku madalamale ja jõuab sel teel Egiptusemaa sisse. Umbes sada wersta enne Wahe merde saamist hakkab jõgi harudesse jagunema ja laotab nad üle laia lagendiku laiali. See on Niiluse „delta“ ehk uhtmaa, mis sellest kõntsaft ja mudalt on tekkinud, mis woolaw jõewesi enesega ühes on weeretanud; jõesuus, kus weewool taselemaks läheb, langewad kõnts ja muda põhja ja sünnitawad kiht kihti peale heites ajajooksul saared. Nii on otse Niilus deltamaa kokku uhtunud. Aga ka terwe Egiptusemaa saab oma sigiduse Niiluse jõe käest. Egiptuses ei saja pea ilmasgi wihma ja hallikaid ning kaewusid ei ole siin ka peaaegu olemasgi. West annab ainult Niiluse jõgi. Aga mitte ainult wesi ei tule Niiluse käest, waid ka sigitawa mulla toob ta oma woogudega kaasa. Iga aasta suwise pööripäewa ajal hakkab wesi Niiluse jões tõusma, sest et neis maades, kust jõgi algab, sel ajal rängalt wihma sajab. Ikka kõr-

gemale tõuseb wesi jõepesas. Rohi ja lehed, mis kuuma päikese käes ära oliwad kõrbenud, hakkawad jälle wärskeks minema; inimesed ja loomad saawad jõeweest karastust. Kolm kuud offa tõuseb wesi kord-korralt ikka kõrgemale. Kui päew ja õõ ühepikkuseks saawad, siis on wesi üle jõekallaste paisunud ja katab kui meri maad; ainult linnad ja külad ning kaunid palmipuud ulatawad weest wälja. Siis hakkab wesi mõõnama. Talwiseks pööripäewaks on jõgi oma pelasse tagasi läinud. Maa peale on ta aga terwe korra rammusat mulda maha jätnud, mille sisse wili ilma kündmata maha külwatatakse. Niilule muda, mis jõgi iga aasta kaasa toob, teeb Egiptusemaa wiljarikkaks, nii et põld aastas kaks kuni kolm woodat läikust annab. Ainult põldude niisutamine nõuab tubliste tööd. Niiluse tõusu ajal juhatakse weet kaewatud järwedesse, kuhu ta ka siis jääb, kui jõewesi jälle alaneb. Järwedest lastakse aegajalt weet põldudele, muidu kuiwaksiwad põllud alatise põua kestwusel sootuks ära. Kui meie maal talw walitseb, siis õitseb ja haljendab Egiptusemaa. Siin walmib puuwill ja kõiklugu wili. Wiigipuud ja palmid ehiwad maifamaad, papiruse-pilliroog ja lootuselilled hälliwad wete peal. Wiljakoristamine kestab kuni maikuuni. Siis algab kuum aasta-aeg: põllud lähewad tõmmuks, palmilehti katab tolm, kõik on närtlimas ja kuiwamas, kuni pööripäewa aegus jälle weetõus algab.

2. Linnad. — Siin wiljarikkas Niiluse orus on aastatuhanded offa paks rahwas elanud. Praegune Egiptusemaa on aga ainult endise wari. Niiluse org ja deltamaa oliwad endisel ajal linnadega offe üle külwatud. Seal, kus deltamaa algab, oli pahemal pool Niiluse jõge kõige wanem Egiptuse pealinn, Memphis. Pool päewa kulus selleks ära, et ringi tema ümber ära käia; tema järistelt on arablased teisel pool Niiluse jõge praeguse pealinna Kairo üles ehitanud. Praegu ei ole kõrbeliwa ja Niiluse kõntsa all Memfise jälgegi enam leida; ainult endiste elanikkude hauakambrid on alale jäänud, iseäranis ka kuningate matusehooned, piramidid, mis linna ligidal seiwad. Niifamasugune hiiglalinn kui Memphis põhjapoolses, oli Thebaï lõunapoolses Egiptuses. Ta oli mõlemal pool Niiluse kaldal ja ulatas risi üle terwe Niiluse oru. Tema müürides oli sada wära-

wat, linn ise täis toredaid paleetid ja templid. Veel praegu leiame siit suurepäralisi kiwifulpafid (obeliskid), kiwikujufid, warisenud müürid ja muid endise suuruse jäfiseid.

3. Egiptuse riik. — Juba õige wanal ajal hakkaliwad Niiluse oru elanikud endid riikliselt korraldama. Iga-aastane Niiluse wee tõusmine nõudis korraldust: ühelt poolt tuli hoolt kanda, et weetõus mitte häwitawaks weeuputuseks ei muutuks, teiselt poolt pidi wett tagawaraks koguma, et põua ajal põldufid kasta saaks. Selleks otstarbeks ehitati kanalifid ja tammifid ning asutati terwed järwed wee-tagawaraga. Kõige tähtsam tehtud järwedest oli Mõrise järw Memfise ligidal. Sinna lasti suure wee ajal wesi lisse ja hoiti põua ajaks alal. Suurte tööde peale ei jätkunud üksikutel inimestel jõudu, waid siin pidi rahwas kokku heitma ja ühisel jõuul tööd korda saatma. Rahwast korraldama ja ühiseid tööfid juhatama tekkis riigiwõim ja walitus, mille eesotlas kuningas ehk waarao oli. Waarao all jälle oli suur hulk ametnikka, kes tema käfud rahwale teada andfiwad, makfud ära jaotafiwad ja lisse nõudfiwad, ühiseid tööfid juhtifiwad jne.

4. Egiptuse ajalugu. Pealinn Memfis. — Sõnumed Egiptusemaast arwatakse kuni 4000 aastat e. Kr. tagasi ulatawat. Sel ajal oli siin hulk wäikleid riikifid. Aga jookfud hakkaliwad wäikleid riigid kokku sulama, kuni umbes 3000 a. e. Kr. üks waarao, nimega Menes, terwe maa oma walitfufe alla heitis. Aga tema all ja terwe edaspidise aja jookfud jäiwad veel endised wäikleid riigid maakondade näol kaunis isefeiwa omawalitfufega alale. Maakonnad ehk nomos'ed nõrgendaliwad sagedasti oma tülidega riigi tugewust. Menes asutas Memfise linna ja tegi ta oma riigi pealinnaks. Tema järeltulijatest on kõige tähelepanemise-wäärilifemad need, kelle ehitatud kolm kõige suuremat piramidi Memfise ligidal on. Piramidid on suured neljatahulifed kiwiehitufed, mille tahud pealt ühte tippu kokku jooksewad. Sisse on neil wäike õõnfus jäefud, kuhu selle waarao furnukeha paigutati, kes piramidi oli ehitada lasknud. Kõige suurem piramid on waarao Keops'i ehk Kufu ehitatud, kes umbes 2600 a. e. Kr. elas. Ehitamise korral oli piramid 70 süllda, praegu on ta oma

äräpudenenud tipuga ikkagi weel umbes 65 silda kõrgē. Nii-
pea kui Keops troonile sai, hakkas ta piramidi ehitama. Kümme
aastat kulus ära, enne kui teed tehtud ja muud eeltööd wal-
mis oliwad, et kiwirünkaid, mis teisel pool Niiluse jõge kaljude
seest wälja raiuti, ehitusepaigale wedama wõis hakata. Pira-
midi ennaft ehitati 20 aastat ja nimelt järgmisel wiiril: kõige
pealt tehti wäike piramid walmis ja selle peale pandi üksteise
järele ikka jälle uued kihid, kuni waarao ära suri. Terwe rah-
was pidi ehituseorjust tegema, ikka 100,000 inimest korraga;
iga kolme kuu tagant tuliwad uued inimesed tööle. Tööliste
lõõgi, nimelt rõigaste, libulate ja küüslaugu peale üksinda olla
kuningal 1600 talenti hõbedat, s. o. $3\frac{1}{2}$ miljoni rubla ära
kulunud. Umbes niisama toimetas Keopsi järeltulija K a f r a, kelle
piramid suuruse poolest Keopsi oma järgmine on. Raske ehituse-
orjus lasus kui fina rahwa peal, ja mõlemaid walitsejaid mäles-
tati aastafajad läbi kibedusega. Alles järgmise waarao M e n -
k e r a all, kes wäheha, aga kaunima piramidi ehitas, sai rah-
was jälle hinge tagali tõmbama hakata. Pärast sündiwiad
rahutused riigis, mille tagajärjeks Memfise kuningate lange-
mine oli.

5. Pealinn Thebai. — Uueks riigi pealinnaks sai
Thebai (umbes 2000 a. e. Kr.). Siit linnast tõuliwad Egip-
tusemaale tublid ja targad walitsejad, kes riigi ikka õitswamale
järjele tõstiwad. Kuid ootamata tabas Egiptusemaad suur õnnetus.
Aasiast Suetii maakitsust kaudu tulles langes terwe meelik ja
harimata rahwas sõjariistadega egiptlaste peale (umbes 1700
a. e. Kr.) ja heitis nad oma alla. Seda Semi sugu rahwast kutsuti
h y k s o d e k s. Nad paniwad kõik hariduse ja edenemise kinni
ja walitewiwad Egiptuse üle 150 aastat. Wiimaks ometi läks
egiptlastel korda pealetungijaid minema kihutada ja oma waba-
duft jälle kätte saada. Nüüd läks maa jälle õitsele. Egiptuse
waaraod hakkasiwad nüüd ise naabrimaid oma alla heitma.
Lõuna pool heitiwad nad Nuubiamaa enese alla ja Aasiast
tungiwad nad Mesopotamiamaani edasi. Ka läänepoolse
Arabia rannamaa ja Kyprose saare heitiwad nad oma alla.
Nüüd oli Egiptus pea kõige sel ajal tuntud maailma walitseja.
Thebai uulitsatel sai nüüd allaheidetud würstide karawanifid

näha, kes waaraole siia taltsutatud pantrid, kaelkirjakuid ja elewantiid kingituleks tõiwad. Thebai ja Memfis oliwad maa- ilma kelkpaigad, kuhu kõigest ilma äärtelt rahwast kokku wo- las. Lagemata sõjawangid tegiwad ehituseorjust, seft wõidu- rikkad waaraod laskiwad oma linnafi suurepäraliste ehitustega kaunistada. Heëranis kuullaks oma ehituste poolest sai Ra- mes II., kes umbes a. 1300 e. Kr. walitfes. Tema ballame- ritud furnukeha (muumia) leiti a. 1881 Thebai ligidal üheft hauahooneft üles; see hoitakse nüüd Egiptuse museumis Kairo linnas alal. Kuid maadewõidud ei olnud Egiptusele mitte õnnis- tuleks. Sõjad kurnaliwad maa ära ja allaheidetud rahwad hakkaliwad endid Egiptuse küljeft üks teise järele lahti kangu- tama. Sel ajal tärkaliwad Aalias uued ilmariigid Afsyria ja Perfia, kelle kuningad Egiptuse riiki kiufamas käsiwad. A 525 heitis Perfia kuningas Kambyfes Egiptusemaa oma alla.

6. Egiptuse rahwas. — Egiptuse rahwas elas põllu- tööft ja karjakaswatuseft. Põllutöölised ja karjakaswatajad pidiwad kõikidele peatoidult murefsema ja ägaliwad sellepäraft raske maklukoorma ja teo-orjufe all. Tööstus oli õitswal jär- jel. Tooresaineid walmistati kalliteks kangasteks, ehte- ja muuks metalli-asjadeks ning klaas- ja portselanikaupadeks. Kauplemine oli elaw. Niilufe jõge mööda käsiwad lugemata laewad edali-tagali ja hõlbustaliwad kaupade wahetamift. Merele aga ei läinud egiptlased mitte, seft et nad merd rooja- seks pidaliwad, waid jätfiwad mere sõidu foiniklaste ja kreek- laste hooleks. Lihtrahwast kõrgemal seisis aadeliseifus, kes sõjateenistufes, ja preeftriseifus, kes templifes juma- late teenistufes oli. Keskeifus aadeli ja lihtrahwa wahel oliwad arwurikkad kirjutajad ehk amefnikud. Seifused aga ei olnud mitte umfsed, waid igauks, kellel annet oli, wõis kõrgema seifufe sisse tõusta. Kõikide üle walitfes kuningas ehk waarao. Tema wõim oli piiramata ja teda auustati kui jumalat. Kes tema ette ilmus, pidi kummuli langema. Kunin- gat ei kutsutud muuks kui „päikese pojaks“, „jumala pojaks“ wõi koguni „suureks jumalaks“. Surnud waaraofid peeti otse jumalateks ja neile ehitati oma ette templid. Suureft auustu- seft hoolimata ei muutunud aga waaraod mitte hirmuwalitseja-

teks, sest egiptlased oliwad üleüldse tasase ja waikse loomuga inimesed.

7. Egiptuse jumalad. — Naljalt ei leia enam teist nii jumalakartlikku rahwast, kui egiptlased oliwad. Kõiki asju oli nende aruft jumalate sõrm juhtimas; suuremalt osalt rääkisiwad kõik nende raamatud jumalikkudest asjadest. Kuid igal linnal oli oma jumal, ainult mõningaid peeti üle terve maa pühaks. Haritud egiptlased uskusiwad, et mitmekesised jumalad muud midagi ei ole kui üks ja teesama päikesejumal *Amon*, *Ra* ehk *Re*, ainult mitmel kujul ja mitme nime all. Sellepärast ei wõinud nad päikest kiitmast, kes pimedusega sõdib ja selle ära wõidab, nagu Niiluse jõgi kõrbe ja hea paha üle wõitu saab. Teine tähtis jumal egiptlastel oli *Osiris*, kes kord oma abikaasa *Isis*'ega kui maapealne kuningas nende üle oli walitsenud ja õnne maa peale saatnud, kuni wiimaks tema wend *Set*, paha jumal, tema hukka saatis. Sest ajast saadik on *Osiris* allilmas furnute üle walitsemas. Ka mõnesuguseid loomi arwasiwad egiptlased jumalate asupaikadeks. Thebai linnas taltsutatiwad preeftrid krokodillid, pidasiwad neid pühaks, sõtsiwad neid meega ja paniwad nende käppade ümber kuldrõngaid. Kõige pühamaks loomaks aga peeti musta härga, kellele *Apis* nimeks pandi ja kellel walge lauk otša ees ning weel hulk teisi märkisiid külles pidi olema. Ta pandi Memfise linnas templise elama, kus teda kui jumalat auustati. Kui ta suri, siis wõiti tema keha nagu mõni kuninga furnukeha kallite rohtudega ära ja maeti uhkusega hauatemplise maha. Terve maa leinas teda taga. Kui jälle uus *Apis* oli leitud, wiidi ta rõõmuhõiskamisega Memfise linna, kus preeftrid teda jälle nagu jumalat palwete ja pühade tantsudega teenima hakkasiwad.

8. Inimene peale surma. — Egiptlased uskusiwad hinge surematuse sisse. Nende aruft mõjus peale surma hinge saatuse peale keha saatust; kui keha hukka läks, ei pääsnud hing furnuteriiki mitte sisse. Sellepärast katlusiwad nad oma kooljakehasid mädanemise eest hoida. Nad wõtsiwad furnukehast siikonnad wälja, wõidliwad keha kallite rohtudega ja magufalõhnaliste balsamitega ära, mille tagajärjel ta kõwaks

kui kont kuiwaks. Wõidmiserohuks tarwitati ka Persia maa-waiku, mum nimi; selle järele kufuti wõitud ja kondiks kuiwanud surnukehadid muumiateks. Surnule ehitati weel toredamad hooned kui elawate hooned oliwad. Jga linna ligidal oli teine linn, surnute linn, granitkiwi sisse raiutud kaljukoopad, mõlemal pool Niiluse jõe orgu, kuhu suure wee ajal Niiluse wesi juurde ei pääfenud surnukehadid määndama. Need maa-alused hooned ehiti piltidega ja kujudega ära ja nende alla längitati surnukirft, mis kas puust, granidist wõi marmorist tehtud oli, kuidas kellelgi rikkust jätkus. Surnukirstud, mis wälispidigi natukene inimese kuju meelde tulefatiwad, oliwad maalidega kaunistatud ja pühade kujutustega täis kirjutatud. Wanemal ajal ehitati hauakambrid maa peale; kõige toredamad hauakambrid on piramidid, kuhu kuningate surnukehad längitati. Waefed inimesed, kes kallid magusa lõhnaga õliid osta ei jõudnud, loolatiwad oma surnukehad ära ja paniwad nad kuiwa liiwa sisse, kus nad niifama nagu teisedgi kondiks kuiwaliwad. Kohe peale surma läks inimese hing egiptlaste aruff surnuteriiki ja ilmus Osirise kohtu ette, kes surnu teod õigusekaalu peal ära kaalus. Kes elus leiti ufukombeid auustanud ja head teinud olewat, see leidis armu, teised anti karistuse alla. Armuleidnud hinged saawad õndluse ofaliseks ja Osirise kaaslasteks. Karistuse alla sattunud hinged lähewad loomade sisse elama ja peawad siin endid puhastama. 3000 aasta pärast saawad nad uuesti inimese keha sisse ja päälewad siis jälle õiguse-kohtujärje ette. Et keha nii kaua mädanemata seifaks, sellepärast ta ära ballameritigi.

9. Pühakojad. — Nagu piramidid, nii ehitati ka templid suurteft, ligi mehekõrgusteft kiwipakkudeft, mis kandi- listeks oliwad raiutud ja ilma sawi wõi lupja wahela panemata üksteise peale tõsteti. Kõrge müür lahutas templi ühes tema ümbruskonnaga muust maailmast ära. Müüri wärawasse oli kaunistuseks obeliskifid ehitatud, kuusekõrguleid, sirgeid, ühest ainlast kaljurühmalt neljatahuliseks raiutud tulpafid. Templi ette, kahele poole tee äärde oli hulk sfinksiid ritta seatud. Sfinksideks kufuti iseäralikka kiwikujufid naesterahwa pea ja lõwi kehaga. Niihästi wanu Egiptuse obeliskifid kui ka

ffinkliid on kuni meie päiwini alale jäänud; weel praegu wõib neid mitmes suures Europa linnas näha, kuhu nad on toodud ja linna ilustufeks üles seatud*). Templil oli suur hulk õuefid, tulpadega piiratud kodafid ja muid ruumifid; kõigil pool oliwad pildid kaunistufeks ja kirjutused mälestufeks. Paiguti oli kõrge jala otlas mõni jumalakuju näha, harilikult mõni loomapea inimese kehaga. Kõige suurem tempel oli labyrinthos Mõrise järwe kaldal. Siin oli igal maakonnal oma pühakoda oma õuete ja pühapaikadega; labyrinthosel oli nii palju ruumifid ja teelid, et keegi wõõras siin ilma ära eksimata käia ei saanud. Õeldakse, labyrinthosel olla kokku 3000 ruumi olnud.

10. Kiri. — Juba enam kui 3000 a. e. Kr. oli Egiptuses kiri tarwitufel, mis preeftrid wälja oliwad arwanud. Seda kirja kufufufiwad kreeklased hieroglifikirjaks, i. o. kiwi fiske raiutud pühaks kirjaks. Hieroglifideks tarwitati efihakatufes ainult nende asjade kujufid, milleft kirjas jutustada taheti. Kui näit. sõna *rot*, i. o. inimene, kirjutada taheti, fiis raiuti kiwi fiske istuja inimese kuju. Aegamööda hakati sedafama istuwa inimese kuju *rot* filbi tähendamifeks tarwitama, kus aga lee filp ette tuli. Asju aga, mis mitte ottekohe üles tähendada ei saanud, tähendati mõistu ära. Pettufst wõi kawalufst tähendati kõwera jalaga, mis jala tahapanemifst pidi tähendama. Lõwipea tähendas tugewufst, päike päewa. Ehk egiptlaste kirjal küll 2—3000 märki oli, ei saanud ometi mitte kõiki asju ifemärkidega kirja panna, waid fagedasti pidi ühe märgiga mituf mõistet ära tähendama. Näit. tähendas suu juurde tõstetud käsi „nälga“, aga ka „sõomifst“. Aja jookfuf hakati kujufid ikka enam ükflikute filpide ja ifegi ükflikute täis- ja umbhäälikute jaoks tarwitama. Algufes raiuti neid märkifid enamasti kiwi fiske; templite müürid, furnukirstud, obeliskid ja ffinklid on nendega üleni kirjuks tehtud. Pärastpoole hakati neidfamu märkifid ka maalima, wiimaks ka papirufepillirooff lõigatud ribade peale kirjutama. Papirufes ribad liimiti kokku ja tehti neifst laiad ning pikad lehed, mida rulli wõis käänata. Nii-

*) Peterburis, Rumjantfewi aias on obelisk ja sellefama aia ees Neewa kaldal ülikooli kaldaraal kaks ffinkli hieroglifidega üles seatud.

hästi kiwi sisse raiutud ja peale maalitud hieroglifid kui ka hauakambritesse ja furnukirstudesse paigale pandud papiruserullisid Wana-Egiptuse hieroglifikirjadega on suurel hulgal kuni meie päiwini alale jäänud. Kaua ei osatud hieroglifisid lugeda. Alles a. 1822 õppis waimurikas Prantsuse teadufemees Champollion neid esimest korda lugema. Oli nimelt Wana-Egiptuse kirjutus leitud, millel Kreeka keeli ümberpanek juures oli. Champollion offis kõige pealt kirjutufes ettetulewad nimed, mis ju mõlemas keeles ühesugused pidiwad olema, hieroglifikirjast üles ja leidis sel teel mõned häälikud kätte. Oma suure meeletawuse abil läks tal wiimaks korda terwet kirja üles lugeda ja ära seletada. Imekspanemiseega nähti nüüd, et pealekirjutufed ja papiruserullid tähtsad ajaloo-hallikad oliwad, sest nendes leiti wanu Egiptuse kuningate nimekirju ja kuningate jutustusi nende eneste tegude üle. Ennemalt teati Egiptuse asjadest ainult seda, mis wanad kreeklased neist oliwad kirjutanud; siis aga nähti, et kreeklaste kirjutustes palju ekstituli oli, mida nüüd ära sai parandada.

11. Teadus. — Ühtlasi sai nende kirjade najal selgeks, et wanas Egiptuses teadused wõrdlemisi kõrgel järjel on seisnud. Iseäranis edenenud oliwad täheteadus ja maamõõtmisekunst. Neid teadusid läks egiptlastel tegelikus elus ka kõige enam tarwis, sest Niiluse wee langemise pärast tuli iga aasta maa uuesti üle mõõta; ja et weelangemise algust teada saada, oli waja ka aasta pikkust teada. Aasta lugeliwad nad 365 päewa pikaks, ja jagaliwad ta 12 kuuks, igal kuul 30 päewa; 5 päewa arwati liisapäewadeks. Teistest teadustest oliwad iseäranis maadeteadus ja arstiteadus edenenud. Umbes 600 a. e. Kr. saatis waarao Neko Soinikia meremehi Punast mereft teele ja laskliwad nad ümber terwe Afrikamaa purjetada; kolme aasta pärast tuliwadgi mehed „Heraklese fulpade“, s. o. Gibraltari merekituse kaudu tagasi ja oliwad sellega teo korda saatnud, mida portugallastel alles 2000 aastat hiljem korda läks nendele järele teha.

II. Asyria ja Babylonia riigid.

1. Eufrati ja Tigriise jõekond. — Eufrati ja Tigriise kakklijõed tulewad Armenia kiltmaalt ja jookkewad läbi

suure legendiku lõuna poole. Legendiku idaserwal on järsk Irani kiltmaa, lääne pool Syria ja Arabia kõrbemaa. Oma keskjooklul lähenewad mõlemad jõed üksteisele, lähewad siis jälle lahku ja ühinewad wiimaks Perfia lahte jõudes. Mõlema jõe wahel laotab end siin lai madalik laiali, jaolt märg soo, jaolt põlenud kõrbemaa, õudne ja eluta. Wanal ajal oli siin maa teistlugune. Seft siin oli kuulus Mesopotamia- (Kreeka keeli, s. o. „jõgede wahe“) maa, kus Babylonia ehk Kaldea riik seis. Kõrgete mullatammidega oli jõgede jooklu korraldatud, kanalitega oli wett läbi terve legendiku juhitud ja kanalitest niifutati tarwidust mööda põldulid weega. Muud ei olnud wajagi, seft juba see üksinda muufis õudse kõrbe õitswaks aiamaaks. Wili andis lõikusel 200 ja 300 seemet ja uhked datlipalmi-metsad jagasiwad kofutawat warju. Kõrgemal põhja pool, Tigriše jõest ida poole, jõe ja Irani mägede wahel oli Asyriamaa, kust hulk wäikseid jõgesid Irani kiltmaast tülles läbi jooksiwad ja maa oma niiskusega wiljariikkaks tegiwad.

2. Ninuwe ja Babylon. — Nagu Niiluse jõe orus Memfis ja Thebai, nii oliwad Eufraati ja Tigriše jõekonnas Ninuwe ja Babylon üle teiste linnade kuulsad. Asyria riigi pealinn Ninuwe oli Tigriše jõe pahemal kaldal, mitte kaugel seft paigast, kus praegu kaubalinn Mosul seisab. Jõekaldad oliwad linnas kiwimüüridega üles tehtud. Oma tehtud lampmägede ehk terraslide peal, mis aste-astmelt kõrgemaks tõusiwad ja mille küljed jällegi kiwidega üles tehtud oliwad, seisiwad toredad kuningate lossid ja jumalate templid. Arwatakse, et Asyria riigi õitseajal Ninuwes nii palju elanikka olnud, et nende arw miljonitesse tõusnud. — Lõuna pool, Eufraati jõe kallastel, oli Babylon, Kaldea riigi pealinn, rahwa-arwu poolest weel suurem kui Ninuwe. Pealinna järele kutsuti ka terwet Kaldea riiki Babylonia ehk Babeli riigiks. Ka siin oliwad jõekaldad kahelt poolt kiwimüüridega üles tehtud, et linna uputuse eest hoida, mis iga aasta suure wee ajal tulla ähwardas. Kiwitulpade otks käis suur sild üle jõe. Ka siin ehtisiwad linna uhked kuningate lossid. Ulussad oliwad sirged ja majad 3 kuni 4 korda

kõrged. Linn oli neljaküljeline ehitatud, iga külg Kreeka ajaloo-kirjutaja Herodotose teatust mööda 120 stadioni, i. e. umbes 20 wersta pikk. Seega oli linna all umbes 400 ruutwersta maad, i. e. nelikorda enam kui praegu Londoni linna all. Linna müür, kokku umbes 80 wersta pikk, oli 200 küünart kõrge ja 50 küünart paks. Seega wõis tornikõrguse müüri harjal lahedasti neljahobuse wankriga sõita. Müüril oli 250 torni peal ja 100 waskwärawat lees. Peale uhkete kuningalosside ja jumalatemplite oli üks tähtsamatest ehitustest Babyioni linnas n. n. „Baabeli torn,“ i. e. päikejumala Baali ehk Beli tempel. Ehitus oli kaheksakordne, iga kord majakõrgune, ülemine alumisest ikka kitsam, nii et ehitus astmetekaupa nagu piramid üles tõusis. Välispidi käis ümberringi trepp kuni ülemise korrani, kus päris pühakoda oli, Baali ja teiste jumalate kujudega ning suure kuldlauga kaunistatud. Ülemine kord, nagu üleüldse kõik Babyioni templite tornid, oli ühtlasi ka tähetorniks. See Baali tempel, mida Herodotos ligemalt kirjeldab, ei ole küll muud kui piiblis nimetatud „Baabeli torn“. Nagu kõik Babyioni hooned, nii oli ka see teliskiwist tehtud, sest et Kaldeamaal muud ehitusekiwi ei ole. Sellepärast ei ole ka Babyioni ehitused mitte terwed seisnud, nagu Egiptuses raudkiwist tehtud ehitused, waid on waremeteks ja rufuhunikudeks langenud, mis praegu weel kahel pool Eufraati kaldal keset stepimaad näha on.

3. Ajaloo hallikad. — Ajaloolisi teateid asyrlaste ja babylonlaste üle on nende oma kirjutustes leida; neid on wiimase aastaja jooksul neis kohtades, kus ennewanasti Ninive ja Babyioni linnad seisiwad, maa seest wälja kaewatud. Kaewamisel tuli rufuhunikute alt kuningakodade ja teiste hoonete jätkleid, mis ilufate piltidega ja kirjutustega kaunistatud oliwad, nähtawale. Kirjutused oliwad suurelt osalt teliskiwide peale iseäraliste kiilu- ehk nooleotsafarnaste märkidega üles fähendatud, mida uuemal ajal keegi lugeda ei osanud. Alles suure waewaga õppisiwad kõige pealt Prantluse ja Inglise õpetatud mehed niifugust kiilkirja ehk nooleotsa-kirja lugema ja tõiwad seega walguft wana Asyria ja Babylonia ajaloosse.

4. *Babylonia* ja *Asyria* ajalugu. — Kõige wanemad elanikud Eufraati ja Tigriise maadel olivad akkadlased ja sumerlased, keda mõned õpetlased Turani rahwatõuu liikmeks, seega Eesti ja Soome tõugu rahwaste sugulaseks loewad. Kiilkiri olewat nende wälja arwatud. Ka oskasiwad nad juba metalliisid tarwitada, nii et nende kultura juba hästi kõrgele oli tõusnud. Wiimaks langesiwad nad Arabiaft tulnud Semi sugu rahwaste wõimu alla. Nende kultura ei häwinenud aga sellega mitte ära, waid harimata wõitjad saiwad wõidetute hariduse pärijateks. Pikapeale sulasiwad sumero-akkadlased semitlastega üheks *Kaldea* rahwaks kokku. Kaldea rahwas elas kaua aega mitme kuninga all lahus, kuni wägew Babyloni kuningas Hammurabi umbes 2200 aastat e. Kr. teised kuningad ära wõitis ja nende maad üheks suureks riigiks kokku liitis, mis seft ajast saadik ka Babylonia riigi nime kannab. Aastasadade jooksul kaswas babylonlastele wägew wastane; see oli *Asyria* rahwas, nende põhjapoolsed naabrid. Need sundisiwad Babylonia riigi oma mõju alla (umbes 1300 aastat e. Kr.) Seega sai Ninuwe riigi pealinaks. Üksigi Hommikumaa rahwas ei olnud wahwam ja sõjakam, ühtlasi aga ka mitte meelikum ja toorem allaheidetud rahwaste wastu kui asyrlased. Umbes 1000 aastat e. Kr. f. oli juba kõik maa Tigriise jõe ja Musta- ning Wahemere wahel nende wõimu all. Nende kuningad ise kiitlewad ja suurustawad oma wägiwalla-tegudega. „Ma katsin mäe jala,“ jutustab üks kuningas kiilkirjutuses, „oma waenlaste surnukehadega, rajufin neil pead offalt maha ja purustafin nende linnamüürid ära. Orjafid, saaki ja warandust sain ma arutu palju. Waremed ja rusud jätsin ma oma tee le maha.“ Wägiwaldsed kuningad ei osanud aga allaheidetud rahwaid mitte oma külge siduda, waid kassufiwad neid ainult wäewõimu abil koos hoida. Sellepärast wihkasiwad allaheidetud rahwad neid ja kassufiwad neist ikka jälle wabaks saada, mis neil sagedasti ka korda läks. Wiimaks heitiwad babylonlased Meedia riigi kuningaga lepingusle ja algasiwad sõda Asyria wastu. Wõit kaldus lepinglaste poole. A. 608 läksiwad nad offe Ninuwe linna peale. Wiimane Asyria kuningas Asurbanipal (keda kreeklased Sar-

danapal'iks kuffuwad) oli oma pealinna warjule läinud ja põletas enese fiin kuningakojas ühes naeste, laste ja teenrifega ära, et mitte elufalt wõitjate kätte langeda. Asyrlastele, kes aastafajad otse Hommikumaa rahwaid hirmu all oliwad hoidnud, makseti nüüd nende wägiwalla-walitsus kuhjaga kätte. Rahwas löödi furnuks wõi müüdi orjadeks. Ninawe ja teised uhked Asyria linnad põletati ära. Rufuhunikuteks on nad tänapäewani jäänud.

5. Uus Babylonia riik. — Wõitjad jagaliwad Asyria riigi maad oma wahel kaheks. See osa, mis põhja ja ida pool Tigriise jõge oli, sai meedlastele, see aga, mis Tigriise ja Wahemere wahel, sai babylonlastele ehk kaldealastele. Nii tärkaliwad Asyria rusudest kaks wägewat riiki, Meedia ja Kaldea ehk Uus Babylonia riik. Babylonia troonile tõusis warsti suur kuningas Nebukadnedfar ehk Nabu-kudurritfur (604—561 e. Kr.), kes oma riigi hiilgawale järjele tõstis. Ta wõitis sõjas egiptlased ära, kes tema käest Syriamaad tahtsiwad ära wõtta. Juudid ei tahtnud tema ülemwõimu alla heita, sellepärast häwitati ta nende pealinna Jerufalemma ja nende templi ära ja wiis suurema osa rahwast Kaldeamaale wangi. Muidu aga ei püüdnud Nebukadnedfar omale mitte maadewõitmise läbi auu otstada, waid selleläbi, et ta oma riiki targalt walitses. Sõda, mis babylonlased Asyria wastu pidanud, oli maa lootuks ära laastanud. Nebukadnedfar kohendas kanalid ja muud ehitused, mis maaniisutamise otstarbeks tehtud, jälle ära, nii et maa jälle wilja hakkas kandma, kuna ta muidu juba siis kõrbeks oleks muutunud. Iseäranis suurt hoolt kandis ta oma pealinna Babyloni eest. Kõik imestuff-äratawad ehitused Babylonis, nagu Baali torn, Eufraati sild, kuningakoda, kõrgele teraslide peale istutatud puud, n. n. „rippuwad aiad“, need kõik oliwad Nebukadnedfari töö. Pea kõikide teliskiwide peale, mis nüüd Babyloni rusudest wälja kaewatakse, on tema nimi wajutatud. Tema all tõusis Babyloni wana maailma kõige suuremaks linnaks. Kiilkirjutustes leiame palweid, kus Nebukadnedfar oma jumalatelt tublid järeltulijaid palub, kes tema riiki kindlustakliwad ja targalt juhikliwad. Kuid tema palwed jäiwad täitmata. Waewalt paarkümmend aastat peale tema

surma tuli Kyrus, Persia kuningas, ja heitis Babylonia riigi jäädawalt oma alla (539 e. Kr.).

6. Kultura. — Egiptlaste kõrwal on babylonlased kõige wanem kulturarahwas maa peal. Nende suurepäralised niifutamisefabinõud aratafiwad üleüldist imestust. Mitte wähem tähelepanemisewäärt ei olnud nende kaubandus ja tööstus. Babyloni woolafiwad maad mööda karawanid Perfiast ja Syriast, Wäike-Afiast, Arabiast ja Egiptusest kokku, Eufrati jõge mööda aga tuliwad põhja poolt parwed ja lõuna poolt laewad, mis Indiast, Arabiast ja Aafrikast lõhna-aineid, würtfiid ja kalliskiwa kaasa tõiwad. Babylonlased ise walmistafiwad willadest ja linadest peenikefi kangaid, kudufiwad waipafid ja saafifiwad neid igale poole maailma turule laiali. Teadustes oliwad nad mõnes tükis egiptlastest ees. Nii täheteaduses. Nad oskafiwad wahet teha rändajate ja kindlate tähtede wahel ja oliwad päikese ja kuu ringjooksu-aja kuni mõne minuti peale õigesti wälja arwanud. Nemad oliwad efimefed, kes kuu neljaks nädalaks, nädala seitsmeks päewaks, päewa 24 tunniks ja tunni 60 minufiks jägafiwad. Ringi jagafiwad nad 360 kraadiks. Kuna muud wanaaja rahwad oma kirjamärgid egiptlaste käest laenafiwad, sünnitafiwad babylonlased ifeifeiswalt kiilkirja, nagu eespool ligemalt seletatud. Babylonlaste kiilkiri, nende ehitusekunnst ja ka nende ulk laguneliwad asyrlaste keskel laiali. Ainult kujuraimises oliwad asyrlased neift ees. Sellepäraft oliwad asyrlaste linnad rikkalikult kujudega ehitud. Pool inimene, pool loom — enamasti niifugused oliwad asyrlaste kujud. Neid oli Niniwes hulga kaupa kuningate paleede ja muude hoonete kunnistuseks üles seafud. Majade seinad oliwad lubja- ja alabafritahwifitega ilustatud; nende sisse oliwad pildid raiutud, mis kuningate tegufid, nende lõwijahtifid ja pidufid kujutafiwad ja ühtlasi kiilkirjadega ära oliwad seletatud.

7. Ulk. — Sügawamõtteliste muinasjuttudega, mis olaft piibli lugufid elawalt meelde tulefawad, katufifiwad babylonlased maailma loomiff seletada. Looduse jõud oliwad nende jumalad ja jumalannad. Kala keha ja inimese peaga Bel ehk Baal oli neil maailma looja. Asyrias oli Afsur peajumal; muidu oli mõlema rahwa ulk üks ja seefama. Heäranis kumar-

dafi tähti, kõige enam nimelt päikest ja kuud. Jumalaid arwasiwad nad kõige enam sellega auustada wõiwat, et nad liig-
sõmise ja liigjoomisega nende auks pidulid toime paniwad. Selle tagajärjel oli kombe-elu koguni madalale langenud ja Babylooni loeti üleüldse kõige kõlwatumaks linnaks.

III. Foiniklased.

1. M a a j a r a h w a s. — Kahe wana kulturamaa, ühelt poolt Niiluse oru ja teiselt poolt Mesopotamiamaa wahel on mägine S y r i a m a a. Kiltmaad mööda õhtusle Wahemere ranna poole minnes leiame, et maa ikka wiljarikkamaks läheb. Kõrge, lumega kaetud Libanoni mägestik lahutab muu Syriamaa küljest kitsa maariba Wahe mere ääres ära, mis mitte laiem ei ole kui 8 kuni 10 penikoormat. Selle maariba peal elasiwad wanal ajal kaks rahwast, põhjapool foiniklased, lõuna pool wilifflased. Neist keskhoommiku pool, Libanoni mägestiku taga, oli K a a n a n i m a a, kauni Jordani jõe oruga, I s r a e l i rahwa asupaik. Foiniklased, wilifflased ja Israeli rahwas oliwad omawahel soo ja keele poolest sugulased — kõik Semi tõugu, nagu suurem osa Lääne-Aasia rahwaid. Sooja päikele käes kaswasiwad siin taimed lopsakasti. Rannamaal sigines suhrupilliroog, mäekülgedel kaswasiwad wiinamarjad. Libanoni mäed oliwad kuulsad oma seedripuumetsadega. Kaananimaal, kus „piima ja mett jookkis,“ kaswasiwad õli- ja wiigipuud. Jordani orus leidus palmipuid. — Kuna rahwas leesmaal põldu haris ja karja kaswatas, oliwad rannaelanikud foiniklased kõige kuulsamad wana aja mereõitjad ja kaubitsejad. Nende maa loomus ja seifukoht juhtisiwadgi neid otse meretõõle. Nende seljataga, Syriamaal, käisiwad egiptlaste ja asyrlaste ning babylonlaste kaubateed wastastikku, nende ees oli Wahemeri, kust kaudu kergesti Afrikasse ja Europasse wõis pääseda. Libanoni mägedel kaswasiwad uhked palgipuumetsad, mis nagu laewaehituseks loodud oliwad, rannas aga oli hulk sügawaid ja warjatud sadamaid, mis praegusel ajal küll enamiste ära on ummistanud. 2000 aastat e. Kr. oli iga sadama suus oma kaubalinn. Kõige suuremad neist oliwad S i d o n (praegu

Saida) ja Tyros (praegu Sur). Tyros, f. o. „kalju“, oli kakiklinn. Wana-Tyros oli kindlal maal, kus rikkad kaupmehed endid oma suwemajades kaunite aedade keskel lahtamas käiwiad, päris Tyros oli aga kahel kaljusaarel, mis tehtud tammiga ühendatud oliwad. Saared oliwad wäikled, sellepärast oliwad majad sein sein küljes, kuus ja seisse korda kõrged. Oma joogiwee sai kaljulinn weeforude kaudu kindlalt maalt. Sadam oli suur, mõlema saare wahel, laente-murdjatega kaitsitud.

2. K a u b a n d u s. — Foiniklased ei ole ilalgi maid wõita kassunud, ja need kassed olekiwadgi asjata olnud. Foiniklased oliwad, nii kui kõik muudgi Syriamaa rahwad, alatafa oma wägewate naabririiikide — kord Egiptuse, kord Babylonia-Afsyria mõju all. Ainult harwa saiwad nad wabadult maitsta. Politikapõllul ei ole nad midagi jõudnud ära teha, seda enam aga kaubandusepõllul. Foiniklaste kaubanduse kirjeldus ongi nende ajalugu. Osawalt juhtisiwad nad kaubakarawanisid terwest tuntud maailmalt oma sadamatesse. Armeniaist ja Kaukasiaist tuli rauda, ida poolt Babylonia töösaadusid, Perliaist kalliskiwu, Hiinaist siidi, Siberiist kulda ja hõbedat. Mittlelt poolt toodi orjasid müügile. Nende kaupade wastu wahetasiwad nad teisi kaupasid, mida nad merd kaudu kauge-malt toomas käiwiad. Punaist merd mööda käiwiad nad Indias elewandikihwasid, würtsilid ja kallist puud toomas, Aafrika idarannaist fõiwad nad jaanalinnu sulgi, eebenipuud ja orjasid. Wahemeres heitisiwad nad Kyprose saare, kust nad palju waske saiwad, pärast ka mitu muud Wahemere saart oma alla, käiwiad Adriamerd kaudu Po jõe suus, kuhu neile Lääne mereist karawanidega üle Alpi mägede ihaldatud merewaiku, mis kullast kallim oli, wastu toodi, tungisiwad Hispania randa, kust nad niipalju hõbedat leidisiwad, et see metall, mis enne kullast kallim oli, palju odawamaks läks. Ka Aflandi okean ei kohutanud neid tagasi, waid umbes 1000 aastat e. Kr. tungisiwad nad „Heraklese sammaste“ wahelt, f. o. läbi Gibraltari kitsuse ilmamerde, õppisiwad Hispania ja Prantseuse põhjaranda tundma ja käiwiad ilegi Inglismaa rannas. Inglismaalt leidisiwad nad rikkalikult fina, milleist wasega

kokkufulatult bronksi sai, seda kaunit ja kõwa metalli, millest ehtesju ja sõjariistu walmistati. Ka Mustamerd mööda käisiwad nad suurte jõgede suus, sealsete tundmata rahwastega kaupsid wahetamas. Nagu juba eespool tähendatud, purjetasiwad nad Egiptuse kuninga käsul ka ümber Aafrika. Merd katsusiwad foiniklased ainu-ükli oma wõimu all pidada. Juhtuliwad nad mõnikord mõndi wõõraid laewamehi nägema, siis riisuliwad nad laewa ja kauba nende käest ära ja heitfiwad ilma pikema jututa laewamehed ise merepõhja. Nad laotasiwad kõiklugu wälja-arwatud juttusid merekollidest ja hirmutistest laiali, et seeläbi teisi rahwaid meresõidust eemale hoida, mis neil ka kaua aega korda läks.

3. Afulinnad. Karthago. — Sel ajal elasiwad Wahe-
mere äärsed rahwad peaaegu metsinimese elu. Sellepärast käisiwad foiniklased nendega niisama ümber, kui praegu Europa rahwad harimata rahwastega: nad asutasiwad lüundlate sadamate äärde kindlustatud kohad, kus nad pärismaalastega kaupsid wahetamas käisiwad. Aegamööda tekkisiwad niisuguste kindluste ümber linnapefad, sest et pärismaalased liia elama asuliwad ning foiniklaste eeskujul põllutööd tegema ja tööstust edendama hakkasiwad. Mõnes kohas ehitatiwad aga ka foiniklased ise linnad üles ja asutasiwad oma inimesed sinna elama. Neist tõusiwad siis foiniklaste afulinnad. Mõned neist on meie päewini alles seisnud, nagu Panórmos (praegu Palermo) Sicilia saarel ja Gades (praegu Cadiz) Hispania lõunarannas. — Kõige tähtsam foiniklaste afulinn oli Karthago. Ta oli wastu Sicilia saart Aafrika põhjarannal, praeguse Tunis'e lahe ääres. Tema asutamise kohta on järgmine muinaslugu olemas: üks Tyrose kuningas olnud oma õe Elisä abikaasa ära tapnud. Printsiess tahtnud wenna mehe surma kätte maksta ja asutanud wandeseltsi. Kuid tema nõuu tulnud ilmliks ja kõik wandesalised ühes temaga põgenenud laewadega merele. Nad saanud Libya, s. o. Põhja-Aafrika randa, kus juba ammu foiniklaste afulinnad olnud. Elisä olnud Libya elanikkude käest, kes alles metsinimese järjel elanud, niipalju maad, kui üks härjanahk oma alla wõtab. Ta lasknud härjanaha kiffasteks rihmadeks lõigata, pannud rihmad pii-

riks ja wõtnud kõik maa, mis seespool rihmalid, omale. Maad saanud nii palju, et sinna linna peale saanud ehitada. Linnale andnud ta Karthago, i. o. „uus linn“, nimeks. Julget kuningatütar nimetatiwad karthagolased Dido'ks ja tõstiwad ta jumaliku auu sisse. Karthago tõulis ruttu wägewaks riigiks, heitis hulk maad ümbertringi oma alla, wõitis Hispania rannamaid ja Sardinia ning Korrika saared oma alla ja sõdis aastajad otse Sicilia päraft. Kui Foinikia ainuwaltisus merel juba ammu kadunud oli, hoidis Karthago Wahemere läänepoolses osas merewaltisust ikka weel alal ja kauples Atlandi okeani äärsete maadega Aafrikas ja Europas. Roomaga tuli Karthagol wõitlus elu ja surma peale: oli waja otsusele jõuda, kumb riik ilmawaltisuse oma kätte saab, Room wõi Karthago. Room jäi wõitjaks ja Karthago pidi häwinema. Karthago lõpu poole elanud seal 700.000 inimest.

4. Kultura. — Foiniklased ei olnud mitte ainult osawad kaupmehed, waid nad oliwad ka tööstuse edendajad. Nad tegiwad mäekaewamise-tööd ja muutiwad ise leitud ärtsi ehk metallimulda tarbeasjadeks. Klaasi-walmistamises oliwad nad nii osawad, et paljud neid otse klaasi ülesleidjateks lugewiwad. Sellest, kudas nad klaasi üles leidnud, räägitakse järgmist juttu: Kord rannal rooga keetes teinud nad tuleaseme salpatrikampaadest, sest et kiwa käepäraft pole olnud. Muist salpetroit sulanud tule käes ära, läinud rannaliiwaga segamini ja muutunud läbipaistwaks aineks — klaasiks. Kuid see jutt ei ole õige, sest klaasi tegemist tundiwad egiptlased ammu enne neid ja Egiptuses on ka nemad klaasiwalmistamist õppinud. Mitte aga aknaks ega peegliks ei tarwitatud wanal ajal klaasi, waid kaelahelmesteks, kõrwarõngasteks ja muudeks wäikesteks ehteasjadeks, sest klaas oli wäga kallis. Kuulus oli foiniklaste purpuriwärv, mida nad merekarpidest leida oskewiwad. Wäriwalmistamist pidawiwad nad suures saladuses. Nende purpuriwärv kangad oliwad nii kallid, et ainult kuningad neid osta ja kanda wõiwad. Foiniklased oliwad esimesed, kes raha tarwitusele wõstiwad. Alguses wahetawiwad ka nemad kaupa offekohe kauba wastu, aegamööda aga hakkawiwad nad kõiki kaupasid kulla ja hõbedaga hindama. Kuld ja hõbe kaaluti ära. Et tülikas

oli igakord kaubawahetamise juures kulda ja hõbedat kaaluma hakata, siis kaaluti tükid juba enne walmis ja löödi neile märk peale, mis nende raskust näitas. Nii sündisgi raha. Kõige tähtsam pärandus, mis nad pärastistele põlwele on jätnud, on kirjatähed. Kõik muud wanaaja kirjad oliwad pildi-, silbi- ja tähekirjad ühtlasi, foiniklased aga kaotasiwad kõik märgid ära, mis sõnu wõi silpisi tähendasiwad, ja paniwad kõikide asemele 22 märki, millest igaüks kas täis- wõi umbhäälikut tähendas. Nii sündis tähestik, mis juudid, arablased, kreeklased, roomlased ja nende kaudu kõik teised rahwad foiniklaste käest enestele muudetud kujul laenasiwad. Selle läbi saiwad foiniklased tähtsaks liikmeks inimeseloo hariduse-ajaloos. Egiptuses ja Babylonias pärkas kultura, aga foiniklased, kes kaugel käisiwad, kandisiwad tema idud üle terve tuntud maailma laiali.

IV. Meedlased ja perslased.

1. Maa ja rahwas. — Tigriise jõest ida pool seisab suur Irani kiltmaa, mida ümberringi kõrged mäed piirawad. Kiltmaa keskmine osa on suuremalt osalt kõrbe, millele ainult äärepealsetest mägedest jookswad jõed niiskust annawad. Jõeäärsetes rohlaantes saab end ainult karjakaswatamisega elatada; wili siin ei sigine. Palju wiljarikkamad on aga jõe-orud äärepealsetes mägedes enestes, sest siin kaswawad wiina- ja wiigimarjad ning walmiwad wirsikad j. m. kallid aiawiljad. — Teadmata, mil ajal — mõned arwawad, umbes 2000 a. enne Kr. l. — ilmus siia Kesk-Aasiast tulles uus rahwatõug, aarialased, kellest kaks suguharu, meedlased ja perslased, ajaloos tuttawaks on saanud. Aarialaste järele maa omale Aryan'i ehk Irani nime saigi. Üleüldse oliwad sel ajal Aaria tõugu rahwad liikumas. Üks osa neist läks Induse ja Gangele jõgede orgudesse, kus nad praegu alles indlaste ehk hindude nime all elawad. Suured hulgad aarialasi rändasiwad aegade jooksul Euroopasse, kõige pealt kreeklased ja italiklased ehk roomlased, siis keltlased ja germanlased, wiimaks ka leedulased lätlastega ja flaawlased. Kõik need rahwad on oma wahel sugulased, niihästi eluwiihite ning kommete kui ka iseäranis weel

oma keele pooleft. Wana hindude keel fanskrit, wana perslaste keel zend ja ülemalnimetatud Europa rahwaste keeled on sõnatüwede ja keeleleaduste pooleft nii üksteise sarnased, et keeletheadlased neid n. n. Indogermani keeli teistest keelest kergesti lahutada oskawad.

2. Usk. — Kusagil mujal maal ei puutu meil nii järatud wahed looduses filma, kui Iranis. Kõige wiljarikkamate orgude kõrwal leiduwad siin õudsed kaljud, liiwakõrbed ja lumelademed. Suwel puhuwad siin palawad tuuled, nagu Sahara kõrbes, talwel mäslawad lumetuifud, nagu Siberis. Maa iseloomu pitferit kandis ka Irani rahwa usk, mille Zarathustra ehk Zoroaster, suur leaduseandja ja prohwet, on põhjendanud. Suure mehe elust ei ole meil muid teateid järele jäänud kui ainult muinaslugusid, aga tema usuõpetus on täielikult meie päewini edasi keftnud. Üks jumal on kõigi jumalate üle, õpetas Zarathustra, see on Ormuzd (ehk Ahuramazda), kõige looja, mis maailmas head ja kaunist on. Tema walitsuse wastu sõdib wägew paha waim, Ahriman (Anromainyus), kõige kurja algus. Kõigis asjus wõitlewad mõlemad wägewad waimud ja nende käsualused teineteise wastu. Kus walgus on, sigidus, kaunidus, tõde ja puhtus, seal walitseb Ormuzd; kus pimedus, õudsus, inetus, wale ja patt, seal maklab Ahrimani wõim. Mis sigidust ja elu annab, weli, hallikad, wiljakandja muld, kasulikud taimed ja loomad, see on heade waimude päralt. Sigimata kõrbe, umbrohi, kiskjad metselukad, mürgised maod, rotid ja hiired langewad pahade waimude wõimukonda. Kõige meelepäralisemalt teenib inimene Ormuzdi sellega, et ta ulinasti põldu harib ja seega headuse riiki suurendab ning pahaduse riiki wähendab. Kes maja üles ehitab, perekonda toidab, kes karja kaswatab wõi wilja külawab, see sigitab head ja täidab Ormuzdi leadust paremini kui see, kes sada ohwrit toob. Kuidas inimene maa peal on elanud, sedamööda saab tema palka peale surma: leitakse ta õige olema, siis saab ta igawese walguse riiki Ormuzdi juurde, kui mitte, siis läheb ta põrgusse Ahrimani juurde. Headuse märk oli puhastaw tuli, mida preeftrid, n. n. magid, jumalakodades iialgi ei laisknud ära kustuda. Zarathustra õpetus on

püha Zend-Avesta raamatusse kirja pandud, mis Irani preeftrid kokku on seadnud. Weel tänapäew on selle ufu tunnistajaid leida, nimelt Indias, need on n. n. tulekumardajad ehk parfid, kes ka Avesta raamatu siinamaani alal on hoidnud.

3. Meedia riik. — Meedlased ja perslased oliwad kaua aega Asyria rahwa wõimu all, kelle käest nad ka kiilkirja ja muud kunstid, nagu ehituse- ja kujurajumise kunsti, oliwad omandanud. Alguses oliwad meedlased, kes põhja pool kuni Kaspia mere lõunarannani elasiwad, tähtsamad kui perslased, kelle asupaigad lõuna poole kuni Persia laheni ulatatiwad. Meedlased jõudiwadgi waremalt kui perslased omale iseseiswa riigi asutada. Asja andis neile seks kokkupõrkamine Skythlastega, praeguse Lõuna-Wenemaa lagendikkude metfikute elanikkudega, kes seal karja kaswatawiwad ja ümberkaudseid rahwaid rööwimas käiwiwad. 7. aastajal e. Kr. ilmuliwad Skythlased ka Wäike-Aasiasse ja Irani kiltmaale. Pika ja raske wõitluse järele läks Meedia kuningal Kyaxares'el korda nende juhtilid pettuse abil kinni wõtta ja peale seda teisi Skythlasi ära wõita. See wõit kaswatas meedlaste tähtsust. Nad ei tahtnud enam assyrlaste käsualused olla. Oma kuninga Kyaxares'e all leppisiwad nad babylonlastega kokku, häwitatiwad ühes nendega Niniwe linna ära ja saiwad põhjapoolse Asyria riigi osa omale. Lääne poolt wõitis Kyaxares weel maid juurde, kuni Lydia riik Wäike-Aasias wastu tuli; piiriks jäi siin Halys'e jõgi, praegusel ajal nimega Kizil-Irmak, mis Musta merde woolab. Ka ida pool heitis ta mitmed rahwad alla ja põhjendas suure riigi, mille ülemwõimu all ka perslased elasiwad, kellel küll ka oma sugu kuningad oliwad.

4. Persia riigi asutamise (umbes 550 e. Kr.) — Ülemwõim Iranis jäi ainult aastat 60 meedlaste kätte. Kyaxarese poeg Astyages, kes nõrk sõjamees oli ja uhket ning pehmet elu armastas, ei jõudnud perslaste kuningale Kyrus'ele wastu panna, kes end kõige pealt tema wõimu alt lahti kuulus ja siis ta sõjas weel ära wõitis. Nii astus meedlaste walitsuse asemele perslaste walitus, sest mitte ainult meedlased, waid ka kõik muud rahwad, kes senini Meedia kuninga all oliwad elanud, pidiwad perslaste wõimu oma üle maksuks

tunnistama. Meedia riigist sai Persia riik. Ärawõidetud meedlasi ei pahandanud Kyros mitte walju walitsusega, waid käis nendega lahkelt ümber: kuninga Astyagele pidas ta auu lees ja kufus hulga meedlaste suurnikka kuningakotta omale nõuuandjateks. Sellepärast wõitleliwad ka perslased ja meedlased ühel nõuul wäliste waenlaste wastu, kes uue ja wõimsa naabri peale mitte hea meelega ei waadanud.

5. Lydia riigi allahetmine. — Esimene suur wõitlus tuli ühendatud perslastel ja meedlastel Lydia kuninga Kroisos'ega. Wapper sõjamees Kroisos oli oma walitsuse üle terve Wäike-Aasia Halyse jõelt kuni Wahemereni laiali laotanud, isegi mõned Kreeka asulinnad, millega Musta- ja Wahemere ränd nagu üle külwatud oli, oma alla heitnud. Õigusega peeti teda kõige rikkamaks oma aja walitsejaks. Oma idapoolse naabri Astyagelega oli ta sõpruses ja suguluses elanud. Kui Kyros Astyagele ära wõitis, siis hakkas Kroisos kartma, et wiimaks temalegi Astyagele saatust ofaks laab. Sellepärast tegi ta Babylonia kuningaga lepingu ja algas Kyrose wastu sõda. Delfoi orakel, kelle käest ta Kreekamaalt nõuu küsis, näis teda pealegi sõjale õhutama, sest ta wastas Kroisosele: „Kui sa üle Halyse jõe lähed, siis häwitad sa suure riigi ära!“ Kuid sõda lõppes õnnelt. Mitte Persia, waid Kroisose enese riik häwitati ära, sest et Kyros ootamatalt talwe ajal Kroisosele kallale tungis, enne kui babylonlased talle appi saiwad tulla. Kroisose järsk langemine paistis kreeklastele kohutaw näitus sellest olema, kui üürikene inimese eluõnn on: nad jutustasiwad sellekohase loo targa Soloni üle, kes kord rikkalt Kroisost waatamas käinud ja hoolimata tema suurtest warakambritest talle õnne kaduwust meelde tuletanud.

6. Babylonia riigi ärawõitmine. Juudid. Kyrose surm. Kambyses. — Peale Kroisose ärawõitmisest läks Kyros tema lepinguosaliste, babylonlaste wastu. Ta wõitis Babyloni linna ära ja heitis terve Babylonia riigi oma alla (539 e. Kr.). Kõik Syria ja Soinikia linnad heitsiwad endid nüüd ilma mõõgahoobita tema alla. Nii oli Kyros kolm suurt riiki, Meedia, Lydia ja Babylonia, oma walitsuse alla ühendanud. Ühes muude Babylonia rahwastega langesiwad ka

juudid Kyrose võimu alla. Nende rõõm Kyrose võidu üle oli offatä. Nad palusivad ja saiwad Kyrose ehk, nagu piiblis äeldud, Korelchi käest luba oma isamaale tagasi minna. Siin ehitatiwad nad Nebukadneshari häwitatud Jerusalemma linna ja oma püha templi jälle üles ning hakkasiwad uut elu elama. Peale Babylonia ärawõitmist läks Kyros oma riigi põhja- ja idapiirile, kus ta kuni Jaxartes'e (praegu Syr-Darja) jõeni, Siberi piiril, edasi tungis. Siin leidis ta surma. Tema surnukeha toodi Perfiasse, kus tema marmorist hauakamber alles tänapäew näha on. Ühe fulba sisse on tema kuju raiutud ja kuju kohal ülewal kiilfähtedega kiri: „Mina olen kuningas Kurušch, Achaimenese soost.“ Achaimenes oli Kyrose esi-isa, esimene perslaste kuningas. Riik, mis Kyros alutanud, ulatas Wahe-merest kuni Indiast ja Egiptuse piiridelt kuni Siberist saadik. Kyrose poeg *Kambyes* wõitis weel Egiptuse riigi oma alla, laskis waarao ära tappa, ja kuulutas enda ise waaraoks. Nii oli pea terve tuntud maailm Perfia kuninga võimu alla ühendatud.

7. *Dareios* (521—485). Enne kui Kambyses Egiptuse sõjakäigule läks, laskis ta salaja oma wenna Smerdes'e ära tappa, sest ta kartis, et ehk wend ennast waheajal, kui tema ise kodust eemal on, Perfia kuningaks kuulutab. Kambysele äraoleku ajal leidusgi üks preester, kes end Smerdesele ütles olewat ja enese kuningaks kuulutas. Kambyses tõttas Egiptusest tagasi, suri aga teel äkisti ära. Rahwas hoidis hea meelega Smerdesele poole, sest et ta kolmel aastal rahwa käest mitte mingit maksu ei lubanud nõuda. „Wale-Smerdesele“ wastu tõusis Kambysele onupoeg *Dareios* üles, tappis ta ära ja hakkas riiki jälle kokku koguma, sest segaduste ajal oliwad allaheidetud rahwad igaüks oma iseseiswust tagasi püüdma hakanud. *Dareios* jäi wõitjaks. Kambysele riigi seadis ta uuesti tugewaks ja wõitis maad juurdegi: ida poolt Turkestani ja osa India, Europast aga Thrakiamaa.

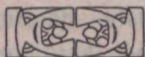
8. *Dareiose* riigikorraldus. — *Dareios* ei käinud allaheidetud rahwastega mitte nii hoolimatalt ümber kui näit. Afsyria kuningad oliwad käinud. Need oliwad hulk inimesi ära tapnud ja ülejäänud rahwaliikmed nende kodumaa

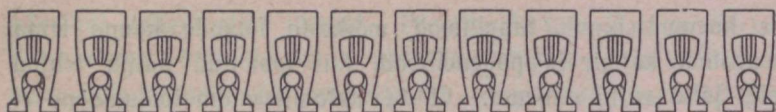
hoopis mujale elama alutanud. Dareios jättis kõik rahwad nende kodukohtadele paigale, andis nende kodused asjad nende eneste toimetada ja jättis neile koguni omad kuningadgi alles. Ainult ülemwalitsejateks pani ta perslased wõi meedlased. Selleks otstarbeks jaotas ta terve riigi 23-eks osaks ja pani iga osa üle satrapi (umbes meie kubeneri taolise ametniku) walitsema. Nagu Dareiosel terwes riigis, nii oli igal satrapil piiramata wõim oma maaosas. Satrapi ülesandeks oli maksumid sisse nõuda, sõjamehi kuninga wäkke koguda ja selle eest hoolt kanda, et rahwad mitte iseleiswusele ei hakka püüdma. Satrapid saiwad oma piiramata wõimu otse kuninga käest ja jäiwad niikauaks ametisse, kui kuningas soowis. Et satrapid ise kuninga wastu mäsama ei saaks hakata, selleks otstarbeks laskis ta salakuulajaid, keda rahwas pilgates „Dareiose silmadeks ja kõrwadeks“ nimetas, riigis ümber rännata ja satrapide üle walwata. Mis nad iial kahtlast juhtusiwad nägema, seda pidiwad nad kuningale wiibimata teatama. Kes kuidagi kuninga kälu wastu juhtus eksima, oli ta satrap wõi mõni muu, see langes armuheitmata walju karistuse alla. Silmade wäljapiistmine, käte ja jalgade äraraiumine, ninade ja kõrwade äralõikamine, ristipoomine ja muud piinarikkad surmanuhtlused oliwad Perfia ilmariigis igapäewased nähtused. Et igale poole, kuhu waja, wägesid saaks saata, laskis Dareios läbi terve riigi suured wäeteed ehitada. Et käsud ruttu laiali läheksiwad, selleks otstarbeks laskis ta korralise postitalituse sisse seadida. Teatava maa peale teede ärde oliwad jaamad asutatud, kus rattahobused ja rattamehed teeleminekuks alatafa walmis seisiwad. Nende kaudu wõis kuninga käskulid terwes riigis mõne päewa jookkul teada anda. — Ise elas „suur kuningas“ ehk „kuningate kuningas,“ nagu teda nimetati, oma uhkes pealinnas, Persepolis nimi, mitte kaugel sealt, kus tänapäew Schirazi linn seisab. Linn oli ilusas orus, suurepäraliste ehitustega kaunistatud. Kõige uhkemad oliwad kuningalossid, mis Dareios ise ja pärast teda Xerxes ehitada lasknud. Lossid oliwad marmorist ja nii laiade treppidega, et neist kümme rattanikku kõrwuti üles wõis sõita; wärawapostideks oliwad marmorist raiutud härjad, kellel inimeste näod peas. Ehitustest on kuni täna-

päewani jätiseid alale jäänud. Pärastpoole läks Dareios Susa linna elama, kuhu ta omale uhke losi ehitas. Siin ümbriffes teda suur teenrite ja ametnikkude ning muude õuekondlaste kari. Kuningakoja ligidal elas ka kuninga ihukaifse-wägi, 10.000 meest, kes Perfia oma meestest wälja oliwad walitud. Neid nimetati „ilmsuremataks“, sest et iga offasaanud mehe asemele ikka kohe uus mees pandi. Kuningakoja ümber elas ühtekokku küll 15.000 inimest. Õuekonna ülespidamiseks pidi iga maakond seda andma, mida temas kõige paremat leiti. Meedia ükfinda saatis iga aasta 100.000 lammast. Teistest riigiosadest tuli weiseid, sulgloomi, metslindusid, jälle teistest nisu, wiina, loola, mõnedest jälle mees- ja naisorjaid, kes mustemad tööd ära pidiwad tegema jne. Ka satrapid kulutatiwad oma õuekondades palju, sest nad katsumiwad umbes niisama uhkelt elada kui kuningas. Siia juurde tuleb weel arwata, et alaline sõjawägi, mida Dareios pidas, kulu nõudis, et sõjawäe jaoks alamate käest hobuseid wõeti, et maklud rängad oliwad, nii et terwe riigi pealt nüüdse raha järele iga aasta umbes poolmiljardi sisse wõeti. Ainult perslased kui teiste isandad oliwad kõigist makludest wabad. Seda kibedamalt koormasiwad maklud, mis kuningas peale pani, teisi riigialamaid. Rahwa seas käis lõna suust luhu: Kyros olnud riigile isa, Kambysele isand, Dareios aga liiakaluwõtja kaubitseja.

9. Sõjakäik Skythiamaaale (510 a. e. Kr.). — Ilmlõpmata katsum Dareios oma riiki suurendada. Kui ta ida pool kuni Himalaja mägedeni ja Induse jõeni oli tunginud, hakkas ta üle merekitfufe lääne poole Europasle tulema. Siit kaudu tahtis ta Skythiasle minna, et sealsleid rahwaid karistada, sest et need sagedasti üle Kaukasia mägede Perfia riigi rajades rõõwimas käisiwad. Ta läks Thrakia kaudu Donau jõe äärde ja laskis siin paatidest silla üle jõe teha. Silda wahtima jättis ta Wäike-Aasia Kreeka afulinnade wäesalgad maha, ise aga läks põhja poole, praegusesse Rumeniasle ja Lõuna-Wenemaale sealsleid rahwaid, keda ühise nimega Skythlasteks nimetati, karistama. Oma ülesandega ei saanud ta mitte walmis, sest skythlased ei astunud mitte lahingusse, waid taganesiwad igalpool tema eest ära, toppisiwad hallikad

ja kaewud kinni, tungitiwad wäikeste salkade kaupa tema wäeosade kallale ja põgenesiwad, kui soowitud kahju tehtud oli, jälle ruttu minema. Et ta kusagilt enam toidumoona ei saanud, siis pidi ta tagasi pöörama. Peaaegu ei oleks ta ka enam Donau silda eest leidnud, sest skythlaste nõuu peale olekliwad sillawahid kreeklased silla peaaegu ära lõhkunud ja ise oma teed läinud, Dareiosst ühes ta wäega skythlaste kätte jättes. Kuid sellele nõuule astus tähtsam kreeklaste juht Histiaios wastu ja päästis Dareiose. Niipalju oli omefi Dareios oma sõjakäiguft kasu saanud, et ta skythlasi oli hirmutanud, nii et nad Persia riiki sest ajast saadik enam tülitamas ei käinud. Ühtlasi jäiwad Thrakia maad, mis ta minnes alla oli heitnud, tema riigi külge, nii et tema riigi rajad nüüd ka Europase ulatatiwad. Kui ta päraltpoole weel edasi tahtis tungida, astus Persia ilmariigile üks wäike rahwas wastu, kes selle wõidufee imestamisewäärt waprufega kinni pani, see rahwas oliwad kreeklased.

B. Kreekamaa.

I. Kreeklaste maa.

1. Thrakia, Illyria, Makedonia. — Väike-Aasiast üle Bosporuise ja Hellespontose merekiistuste lääne poole minnes jõuame Balkani poolsaarele, mis nagu sild Aasiat Europaga ühendab. Balkani poolsaar langeb kahte osasse: laiemat, põhjapoolset osa piirab Adriameri lääne ja Muftmeri ida pool, kitsamat, lõunapoolset osa piiravad Joonia- ja Aigeiofemeri, mis lahtedest, käärudest ja saartest kubisevad. Balkani poolsaare põhjapoolses osas elasivad vanal ajal wastu Mustamerd Thrakia ja wastu Adriamerd Illyria rahwas, mõlemad harimata rahwad, kes omale karjakasvatusega ja sõja ning rõõvimisega peatoidust offisiivad. Nende kahe rahwa wahel wastu Balkani poolsaare lõunapoolset osa elas Makedonia rahwas, kreeklastele ligidalt sugulased. Igal pool mereannas, iseäranis aga merekiistuste ümbruses ja kolmesõrmilise Chalkidike poolsaare rannas, Aigeiose mere ääres, oli hulk Kreeka asulinnasid, nagu Byzantion (praegune Konstantinopolis), Olynthos, Potidaia, Amfipolis j. t.

2. Kreekamaa. — Balkani poolsaare lõunapoolses osas elasivad kreeklased. Sügawasse maa sisse ulatawad Joonia- ja Aigeiofemere lahed jaotawad nende maa kolme osasse. Ambrakia (praegune Arta) laht lääne- ja Malis'e (praegune Zeituni) laht idarannas lahutawad Põhja-Kreekamaa Kesk-Kreekamaast ära; Lõuna-Kreekamaa on Kesk-Kreekamaaga ainult penikoorma laiuse Korinthose maa-

kiituse ehk iitnuse läbi ühendatud, sest lääne pool on teda Korinthose ja ida pool Saroni (praegune Aigina) laht lahutamas. Sellepärast paistab Eöuna-Kreekamaa nagu saar olema ja kandisgi wanal ajal saare nime: Peloponnesos, i. o. Pelops'i saar. Terwe Kreekamaa on mägestikkudega kaetud, mis risti-rästi üksteisest läbi iga ilmakaare poole jooksewad. Ei ole siin ainultgi suuremat jõe-orgu, nagu Niiluse org Egiptuses, ei laia lagendikku, nagu Mesopotamiamaa Eufraati ja Tigrise jõgede wahel, ei ka suurt kiltmaad, nagu Iran; siin leidub läbisegamini mägesid ja orgusid, kiltmaid ja madalikka. Nii oli Kreekamaa oma loomu poolest hulgasse wäikestesse maaosadesse lahutatud. Üklikuid maaosadid ja nendes elawaid kreeklaste suguharusid oli aga sinaw meri ühendamas, mis Kreekamaad ümbertringi piirab ja tema elanikka üksteisega läbikäimisele kutsub. Jeeäranis idarand oma hulga lahtede ja käärudega ning loomulikkude sadamatega ja lugemata saartega ranna lähedal otse meelitas meresõidule. Nii leiame Kreekamaal mägede ja orgude elanikka, ranna- ja kuitwamaa mehi üksteisega ligidas ühenduses: siin andis loodus wõimalust elu kõige mitmekelisemalt kujuneda lasta. Pehme taewas kattis maad, kus õli-, wiigi- ja wiinamarjad küpseliwad, kust aga siisgi ilma hoolsa waewanagemiseta midagi ei saanud: alles wisa tööga sai kaljumaa pealt saaki. Nii sundis kreeklasti nende maa loomus hoolsale tööle, mägedes karjaksawatusele, lagendikul põlutööle ja mererannas laewasõidule.

3. M a a k o n n a d. — Põhja-Kreekamaad lahutab põhjast lõunasse jooksew Pindose mägestik kaheks osaks; lääne poole jääb mäGINE Epeiros, ida poole wiljarikas ja lage Thesfalia, mida mäed igast küljest piirawad. Thesfalias, Makedonia raja lähedal, wastu Therma (praegust Saloniki) lahte, on Olymposse mägi, mille harjal kreeklasted oma jumalaid arwasiwad asuwat. Thesfaliast pääseb ainult Thermopylai kitsasteed kaudu Kesik-Kreekamaale, mille keskpaigas walgusejumala Apollo mägi, Parnassos, seisab. Lääne pool Parnassost on harwa rahwaga mägised maakonnad Akarnania, Aitolia ja Lokris, ida pool wiljarikas Boiotia ja kiwine Attika Athenai linnaga. Kesik-Kreeka-

maa südames on *Sokise* maakond *Parnasose* mäe enesega, mille lõunaerwal kõige suurem Kreeka tempel, *Delfoi*, seis. *Kefet* *Lõuna-Kreekamaad* ehk *Peloponnesost* on *Arkadia* maakond, ja selle ümber teised maakonnad: loe pool *Elis Olympia* linnaga, kus kuulsaid *Olympia* mängufid peeti, põhjas *Achaia*, kirdes *Argolis* ehk *Argos* ja lõunas kaks maakonda, *Lakonia* *Sparta* linnaga ja *Messene*.

II. Jumalad ja wägimehed.

1. Jumalad. — Oma kauni linawa taewa all oliwad kreeklased enestele usu loonud, mis täis lõbu ja rõõmu oli. Terwe loodus oli nende arust täis jumalikka olewusi. Oma jumalaid arwasiwad nad kauniteks, ilmsuremata inimesteks, kes üleloomuliku wõimuga ehitud oliwad. Oma lugemata hulga jumalate seas seisiwad neil kaksteistkümmend jumalat teistest kõrgema auu sees. Kõige ülem jumal oli neil *Zeus*, kõigi teiste jumalate ja surelikkude inimeste isa, mehise tubliduse eeskuju, taewajumal, kellel wäik ja müristamine sõjariistadeks ja kes pika wõitluse läbi endise ilma walitsejad, metslikud titanid (*Taewa* ja *Maa* pojad ja tütreid) ja gigandid (hiiglased) õnnelikult ära oli wõitnud. Tema ligemad kaaslased oliwad *Soibos* *Apollon*, walguse- ja päikesejumal, wananemata noormees, laulikute ning luuletajate juhataja, ja *Poseidon*, wetejumal, kes oma kolmeharalise sauaga kaljusid purustas ja hallikatele teed rajas, jõgede ja merede walitseja. *Ares* oli formiline sõjajumal, kelle hääl sõjas kümnest tuhandest inimesehäälst üle kostis, lombak *Hefaios*, altilma tule ülem, oli osaw sepp, kelle sepi ajal tulepurtskawad mäed korstnateks oliwad, *Hermes*, jumalate käikjalg, oli *Olympose* elanikkudest kõige kawalam, sellepärast loeti kauplemist tema warjualuseks. Zeusi abikaasa oli *Hera*, jumalate ema; Zeusi tütar, tema pea-ajust sündinud, oli *Pallas Athene*, keda alguses Zeusi awitajaks sõjas ja wõitluses peeti, sõja- ja wõidujumalanna; pärastpoole loeti teda tarkuse, kunsti ja kõige teadmise kaitsjaks, kuna sõjajumalat *Ares*'i nime all auustati. *Artemis*, *Apolloni* õde, oli kuuwalguse jumalanna, nagu wend päikesejumal oli; nagu

kuu, hiilgas ka Artemis puhta iludusega; metsloomad ja linnud seilivad tema warju all: ta oli jahipidamise-jumalanna. Demeter oli auuwääriline „maa ema,“ kõikide toitjanna ja põllutöö kaitsjanna, Hestia — koldetule- ja lõbusa kodu-elu, Afrodite iluduse- ja armastusejumalanna. Kõrgemate jumalate kõrwal oliwad teised, auu poolest peaaegu nende wäärilised: Dionysos ehk Bakchos, rõõmus ja ülemealne wiinajumal, üheksa muusat, Apolloni naisteenijad, kaunite kunstide õpetajannad, kolm graziat, kauniduse jumalannad j. t. Ilmnärtfimata nooruses ja igaweses rõõmus elasiwad jumalad kõrgel üle pilwede, harilikult Olympose mäel, Zeusi ümber koos. Seal tundsiwad nad magusat ohwriõhna, mis neile tapaohwri pöletamisest maa pealt ninasie tungis; seal sõiwad nad ambrosiat ja jõiwad nektari, mis neid igawesti nooreks ja ilmsuremataks tegi. Seal pidasiwad nad nõu inimeste saatuse üle ja wiitsiwad aega ilusat Apolloni kandlemängu ja muusade laulu kuulates ning nende tantfu waadates. Kuni tänapäewani on marmorikujud, millega kreeklased oma jumalaid ja jumalannaid kujutasiwad, alal seisnud; neilt näeme, et jumalad neil kõige täielikumad ja kõige ilusamad inimesed oliwad. Ei wõi aga salata, et Kreeka jumalate ilu ainult wälispidine oli: nende tegudes ja kirgedes oli paljugi leida, mis jumalate pühadusega kuidagi kokku ei sünni. Üleüldse aga oliwad nad liisgi kõige hea poolehoidjad ja paha põlgajad. Kes head tegi ja wahwust üles näitas, seda nad armastasiwad, kes ülekohtune oli, see langes nende karistuse alla. Hirmsad erinyied, kättemaksmise-jumalannad, kel ussid juuksteks, ajasiwad pahategijat taga, kui maapealne seadus teda karistama ei ulatanud, kuni pahategija oma meelemõistuse kaotas wõi elule offa peale tegi. Nii teenis kreeklane oma jumalaid, ilma kartuse ja wärilemiseta, waga ja rõõmsa meelega.

2. Wägimehed ehk pooljumalad. — Kreeklased ei uskunud mitte, et inimese hing suremata on. Küll arwasiwad nad, et inimesed peale surma allilmas, mille wärawat kolme peaga põrgukoer Kerberos wahtis, Hades'e walitluse all, warjuelu edasi elawad, aga see elu oli ainult wilets kiratsemine, nii et parem oleks olnud „pealilmas waele mehe

põllul päiliseks olla kui allilmas kõigi surnute üle walitseda.“ Ainult mõned üklikud inimesed, kes maa peal iseäranis suuri tegusid korda saatnud, kes näit. maad pahadest ja kardetawatest elukatest oliwad puhastanud, saiwad kreeklaste arust peale surma jumalate sarnasteks ehk pooljumalateks. Niisugused pooljumalad, kangelased ehk wägimehed läksiwad peale surma teistest warjudest lahus kas õndsate saarele elama, wõi jumalad wõtsiwad neid ofekohe eneste juurde Olympose mäele.

3. *H e r a k l e s*. — Kõige tähtsam wägimees oli *H e r a k l e s* ehk *Hērakles*, Zeusi ja Thebai kuningatütre *Alkmene* poeg. Tema paistis kreeklastele kõige tubliduse ja mehise jõuu algkju olema. Juba kätkis kägistas ta kaks madu ära, keda *Hera*, kes *Alkmene* wastu kadestus tundis, teda ära surmama oli saatnud. Ta kaswas kõige ilufamaks ja kõige tugewamaks meheks terwel Kreekamaal. Kui ta elusie astudes järele arwas, misugust eluteed ta käima peab, astusiwad tema ette kaks naesterahwast, kes kumbgi teda oma järele käima kutsusiwad. Teine neist, *elulõbu*-jumalanna, lubas talle ilma mureta rõõmsat elu anda, kui ta tema sõna kuulda tahab; teine jälle, *elutubliduse*-jumalanna, ei salanud mitte, et see tee, mida mõõda tema juhatab, täis waewa ja tööd on; kuid töö ja waewa peale lubas ta *Heraklesele* suremata kuulsust jumalate ja inimeste juures osaks anda. *Herakles* walis waewarikka tee ja tegi warsti oma wägiteedega algust. Ta wõitles pahade elukatega, kellest Kreekamaa sel ajal kubiises. *Hera*, kes oma pahameelt tema wastu unustada ei jõudnud, juhatab ta *Argosesse Mykenai* kuninga *Eurystheus*'i juurde, keda ta hulk aastaid teenis. Kuninga käsul tegi ta 12 kõige raskemat tööd ära. Ühe *lõwi*, kes *Nemea* oru ligidal elas ja kelle peale üksigi sõjariist ei hakanud, pigistas ta oma käte wahel surnuks. Ühel üheksa peaga maal, nimega *Hydra*, kes *Lerna* soos elas ja kõik, mis kätte sai, ära neelas, lõi ta pead oflast maha; et aga iga mahalõõdud pea asemele kaks uut juurde kaswasiwad, siis põletas ta maokaelad tuletunglaga ära, nii et uued pead enam kaswada ei saanud ja et madu ära kärwas. Ühe hirmsa metskuldi wõttis ta *Erymanthose* mägestikus elusalt kinni ja tõi ta õladel kuninga ette; arg *Eurystheus* ehmatas nii, et tühja

waadi sisse pakku põgenes. Niifama wõttis ta ka kuldfarwedega ja walkjalgadega emahirwe kinni, kui ta teda terwe aasta otfa taga oli ajanud. Waskküünte, -fiibade, -nokkade ja -sulgedega linnud, Stymfalidid, kes Stymfalose järwe ääres Arkadias elasiwad, inimeli sõiwad ja oma sulgi noolteks tarwifaliwad, tappis Herakles oma wibuga ära. Amazonide maal, kus ainult naesterahwad elasiwad, kes olawad rattasõitjad ja wahwad sõdijad oliwad, wõttis Herakles nende kuninganna Hippolyte käelt wõõ ära ja tõi selle Eurystheus'i tütrele. Kõige mustem tõe, mis Eurystheus Heraklesele teha andis, oli kuninga Augeias'e lautade puhastamine. Neis lautades seisis mitmeaastane lõnnik, mis 3000 weift sinna aastate jooksul oliwad feinud. Herakles laskis kahe jõe wee lautadesse ja weli uhtus laudad ühe ainfa päewaga puhtaks. Kreeta saarelt püüdis ta hullu härja elufalt kinni, sõitis tema seljas läbi mere ja kandis ta oma turjal Mykenaisse. Thrakiamaal tõi ta kuninga Diomedes'e inimeseliha-lõõjad hobused elufalt Mykenaisse. Siis pidi ta kaugelt okeani saarelt weistekarja ära tooma, mida hiiglane ja kahe peaga koer kaitsefiwad. Seegi kaugete tee läks Heraklelel korda. Oma tee tunnismärgiks seadis ta kahele poole merekitfufe kaldale, mis Euroopat Afrikalt lahutab, kaks kaljumäge, „Heraklese sambad“; seda nime kandfiwad terwel wanal ajal praegused Gibraltari ja Ceuta (l. dse-uta) kaljud kummagil pool Gibraltari merekitfult. Weel kaugemal käis ta hesperidide (Õõ ja Hesperise tütarde) kuldõunu toomas. Et neid kätte saada, pidi ta hiiglaste Atlase, kelle õladel taewawõlw seisis, omale appi kutsuma. Kuni Atlas õunu toomas käis, pidas Herakles tema asemel taewawõlwi oma õladel. Kõige wiimane ja kõige waprarn tegu oli põrgukoera Kerberos'e kinniwõtmine. See kolme peaga koer oli altilma wärawas wahti pidamas, laskis igaühete sisse, aga mitte kedagi wälja minna. Herakles tõi Kerberos'e maa peale, pidi ta aga jälle tagasi wiima, sest et arg Eurystheus koera kartis. Kuid mitte siin maa peal ei saanud Herakles palka oma tõe eest, waid ta leidis siin koguni haleda otfa. Ühe wihamehe nõuu peale andis tema abikaasa, kes teda hellalt armastas, talle nõiutud riide selga;

wihamees oli ütelnud, et see riie Heraklese armastust abikaasa vastu aina weel ülendab. Waewalt oli Herakles riide selga pannud, kui hirmus walu teda piinama hakkas. Ta tahtis riide seljast ära wõtta, kuid ühes riidega tuliwad ka naha- ja lihafükid tema ihu küljest maha. Surma luu ääres nähes põletas Herakles iseenele puuriidal ära, mis sõber tema palwe peale oli teinud. Zeus aga heitis armu oma poja peale, wõttis ta oma juurde Olympose mäele elama ja andis talle oma tütre, ilusa ja igawesti noore Hebe, jumalate wiinakallaja, naieleks.

4. *Theseus*. — Niisamasugusid wägitükkiwad räägiti Athena kuningast *Theseus*'est. Ka tema oli oma noores eas hulk pahu elukaid ära hukanud. Tema tähtsam töö oli aga see, et ta Athena linna häbistawast makstust päästis, mida see Kreeta wägewale kuningale Minos'ele maksma pidi. Athen pidi nimelt iga 9 aasta tagant seitse noortmeest ja seitse tütarlast Kreeta saarele saatma, kus nad ühele härjale, Minotauros nimi, söögiks ette heideti. Kui noori inimesi Kreeta saarele kolmat korda ohwriks hakati saatma, otlustas kuningas Aigeios poeg Theseus, kes alles noormees oli, nendega kaasa minna. Kreetas paistis ta oma iluduse ja nooruse pärast kuningatütrele *Ariadne*'le silma. Minotauros elas maa-aluses asupaigas, labyrinthos nimi, mille lugemata hulk tubasid ja käikusid oli, nii et iga sisse mineja sinna ära eksis. Ariadne andis Theseus'ile, enne kui see labyrinthosesse minema hakkas, kera lõnga kaasa, mille otsa ta labyrinthose ukse külge kinni köitis. Labyrinthoses edasi sammudes harutas ta lõngakera lahti, kuni ta Minotaurosega kokku puutus. Kui see teda ära tahtis neelata, pistis ta talle mõõga kurku ja surmas ta sel kombel ära. Lõnga abil sai ta labyrinthosest jälle wälja ja põgenes ühes oma kaaslaste ning Ariadnega Kreetast minema. Nii päästis Theseus oma kodulinna andawast makskohustusest. Ka teati rääkida, Theseus olla Athena riigi mitmest kogukonnast ühendanud ja teda korraldanud. — Weel mitmed jutud teiste wägimeeste tegudest elasiwad kreeklaste seas, ja mõnelgi jutul wõis ajalooline tuum olla. Theseus'i ja Minotauros'e jutu algus on küll foiniklaste merewalitsuse

ajast pärit. Sest kord oli Kreeka rannale falk foiniklasi asunud, kes kreeklaste käest inimesi nõudiswad, et neid oma härja peaga jumalale Moolokile ohwriks wiia.

5. *Argo sõudjad*. — Teised jutud räägiwad tegudest, mis mitmed wägimehed hulgakesi korda saatnud. Kaks kuninga-last Boiofiamaal, Srixos ja Helle, wend ja õde, tahtiswad oma kurja wõõraema eest ära põgeneda, sest et see neil elu tahtis wõtta. Kuldnahaga jääb, kelle armulised jumalad saatnud, wiis nad üle mere. Kui jääb Aasia ja Europa wahel üle merekitsuse lendas, kukkus õde Helle maha ja uppus merde ära. Temast sai meri omale Hellespontose nime, i. o. Helle meri. Srixos jõudis õnnelikult Kolchisemaale, Musta mere keskhommiku-poolles nurgas. Seal andis ta jäära jumalatele ohwriks ja riputas tema kuldse naha pühas hiies üles. Hulk aega pärast seda kuulis Thesfalia wägimees Jason kuldnahast räägawat ja otsustas nahka ära tuua. Ta kutsus kõik Kreeka wägimehed enesega julgele sõidule tundmata merele kaasa; nende hulgas oli Herakles, kuu-lus laulik Orfeus j. m. Jumalanna Athene aitas Jasonile laewa ehitada, millele Argo nimeks sai; laewa järel nimefati kaasaminejaid wägimehi argonautideks, i. o. *argo sõudjateks*. Peagi läks laew merele, ja et aerutajad tugewad oliwad, siis jõudis ta, hädaohudest hoolimata, wiimaks päralt. Kolchise kuningas oli nõuus kuldnahka kätte andma, aga ta nõudis enne, et Jason pangu kaks wask-kapjadega härja, kellel ninast tuleleegid wälja käiswad, ikkesse ja kündku nendega põld ümber, kuhu lendawa mao hambad sisse pidi külwatama. Ta arwas, et Kreeka wägimehed selle töö juures muidugi otta saawad. Aga Kolchise kuningas tütar Medeia, kes Jasoni armastama hakkas, tuli kreeklastele appi. Ta andis Jasonile nõiarohtu, mille abil see härjast wõitu sai. Kui Jason lendawa mao hambaid külma hakkas, muutusiwad need sõjariistus hiiglasteks. Medeia nõuu peale heitis Jason hiiglaste hulka kiwi, mille kallal nad tülli läkswad ja üksteist wastastikku ära hukkasiwad. Siis saiwad kreeklasted targa Medeia abil kuld naha kätte ja sõiwad ta suurte hädaohude all kodumaale.

6. Trooja sõda. — Wiimane suur ja ühtlasi kõige kuulsam Kreeka wägimeeste tegu oli Wäike-Aasia Trooja linna ärawõitmine. Sõja algusest räägib muinasjutt järgmiselt. Kui Peleus, Thesalia kuningas, merejumalanna Thetis'ega pulmi pidas, oliwad kõik jumalad ja jumalannad pulma kutsutud, ainult mitte riiujumalanna Eris. Pahandatud jumalanna heitis pulmaliste keskele õuna, mille peale kirjutatud oli: kõige kaunimale. Kolm jumalannat, Hera, Pallas Athene ja Afrodite, arwasiwad igaüks ennast kõige kaunimaks ja läksiwad õuna pärast riidu. Wiimaks leppisiwad jumalannad kokku, et Páris, kõige ilusam Trooja kuninga Príamos'e poegadest, nende iluduse üle pidi otsustama. Nad astuwiwad kolmekeli Parise ette, kui see parajaste oma isa karja hoidmas oli. Kõik kolm katsumasiwad teda suurte lubadustega oma poole meelitada. Hera pakkus talle walitsust riikide ja rahwaste üle, Pallas Athene teadust ja tarkust ja Afrodite kõige kaunima naesterahwa. Wiimane pakkumine oli Parise meelest kõige armsam: ta kuulutas Afrodite kõige ilusamaks ja andis õuna temale. Kõige ilusamaks surelikkude naesterahwaste hulgast loeti Sparta kuninga Menelaose abikaasat Heléna t. Selle meelitas Paris, kes Menelaose juurde külaliseks tuli, enese poole ja põgenes ühes temaga üle mere Wäike-Aasiasse Trooja linna tagasi. Et seda häbi kätte maksta, kustus Menelaos kõik Kreeka kuningad ja wägimehed omale appi ja tahtis ühes nendega Trooja wastu minna. Kõik oliwad nõuus, ja tuliwad, nii tema wend Ágamemnon, kes Argolise maakonnas, Mykenai linnas kuningaks oli, siis elatanud ja elutark Pylos'e kuningas Néstor Messenest, Ithaka saare kuningas, kawal Odysseus ja hulk teisi; nende hulgast tuleb iseäranis Thesalia wägimeest Achilleust, Peleus'i ja Thetis'e poega, nimetada, kes küll aastate poolest noor oli, oma kehakauniduse ja wapruse poolest siiski kõigist teistest üle käis. Aulis'e linna, Boiotiamaa sadamasse, tuli kreeklasi lugemata hulgal kokku. Kuid mitu nädalat offa ei tõusnud tuult, et oleks merele pääsnud. Wiimaks teatas preester Kalchas, et Ágamemnon, kreeklaste ülemjuht, olewat jumalanna Artemise ära pahandanud ja muidu teda lepitada ei saawat, kui Ágamemnon oma tütar

Ifigeneiat ohwriks ei too. Et muu asi ei aidanud, siis heitis Agamemnon hirmu ohwriplaaniga wiimaks nõuusse. Juba oli nuga walmis ohwrialtaril ilmsüüta neifsi elu wõtma, kui jumalanna tema peale armu heitis ja ta sõjaleeri keskelt nägemataft ära wiis: neifsi asemel oli tapa-altaril hirw oma were sees. — Nüüd hakkas wärske tuul Kreeka laewade purjelid paisutama ja pea läkliwad sõjamehed Trooja all maale. Aga waenlane oli wapper, tal oli palju wäge ja tema pealinn Trooja ehk Iliion oli kõwa müüri ja tornidega kindlaks tehtud. Ka troojalastele oli terwest Wäike-Aasiaft ja weel kauge-maltgi poolehoidjaid appi tõtanud ja Héktor, Priamos'e wahwa poeg, nende juht, ei jäänud tubliduse poolest mitte üheftgi Kreeka kangelasest alla. Suure wisadusega wõideldi mõlemilt poolt. Üheksa aastat offa oliwad kreeklased asjata katseid teinud linna müüriid lõhkuda ja linna formiga ära wõita; juba tuli kümnes sõja-aasta kätte, aga ei paremat tagajärge ühtigi. Kreeklastele juhtus koguni see õnnetus, et Achilles Agamemnoniga füülsse läks ja wiha pidades ühes oma sõjameestega wõitluseft enam osa ei wõtnud. Kreeklaste käli hakkas pahasti käima. Juba hakkaliwad troojalased oma müüride wahelt wälja tulema ja linna-äärjel lagendikul luisa kreeklaste kallale kippuma. Kummagil pool wõitleliwad wägi-mehed oma sõjawankrites ärarääkimata waprusega. Isegi jumalad wõtsiwad tapeluseft osa ja aitaliwad oma lugupeetud wägimehi. Wiimaks hakkaliwad kreeklased alla jääma: nad pidiwad troojalaste eest oma laewade juurde taganema, kuhu need neile järele tungiliwad ja juba nende laewu põlema ähwardasiwad sütitada. Siis alles hakkas Achilles'i süda oma rahwa õnnetuseft pehmeks minema ja ta saatis oma sõbra Patroklos'e kreeklastele appi. Aga ka Patroklos langes Hektori käe läbi. Kui wihane löwi tungis nüüd Achilles wõitlusesse, et oma armu sõbra surma tema ärawõitjale kätte maksta. Lahinguwäljal sai ta Hektoriga kokku ja paiskas talle oda kaela alt läbi, nii et ots kuklast wälja tuli. Siis sidus ta surnukeha oma sõjawankri külge ja hakkas teda ümber linna müüri lohistama. Elatanud Priamos waatas müüri torniift seda alandawat tegu pealt. Öösel läks ta salaja Achilleusi

telki, wiis kallid kingitusi ja palus teda pilsarfilmil poja surnukeha talle kätte anda. Achilles näitas kurwa isa wastu auustust üles, andis surnukeha talle kätte ja Hektor maeti auuga maha. Hektoriga ühes kustus troojalaste lootus. Ka Achilles sai peagi surma: arg Paris laskis ta eemalt noolega maha. Kuid Trooja linn jäi ikka alles wõitmataks. Mis wäewõimuga korda ei läinud, seda tegi nüüd kawalus. Odysseuse nõu peale ehitatiwad kreeklased suure puuhobuse ja paniwad selle kõhu sisse 30 wapramat sõjameelt peitu. Siis põletatiwad nad eneste leeri ära ja purjetatiwad oma laewadega merele. Troojalased arwasiwad, et piiramine katki on jäetud ja sõda õnnelikult lõppenud. Noored ja wanad tuliwad linna wärawast wälja ja hakkasiwad suurt hobust uudishimulikult wahtima. Mere äärest leiti wiimaks üks mahajäänud kreeklane, kes troojalaste tungiwate külimiste peale wiimaks wastust andis. Ta ütles, hobune olewat Trooja pahandatud kaitsejumalannale lepituseohwriks tehtud; kui ta terwelt linna pääsewat, siis saawat linn ärawõitmataks; et teda aga mitte terwelt linna ei saaks wiia, selleks otstarbeks olewat ta nii suur tehtud, et ta wärawast sisse ei mahuks. Troojalased uskusiwad kawala kreeklase juttu. Küll hoiatas üks preester, nimega Laokoön, troojalasi kreeklaste kawaluse eest. Aga kaks madu, keda kreeklaste kaitsejumalanna Pallas Athene oli saatnud, tuliwad merest kuiwale ja mäsiwiwad end Laokooni kahe poja ümber; Laokoon tõttas poegadele appi, aga ka tema tabatiwad maod kinni ja hammustatiwad ta ühes poegadega surnuks. Täis ehmatust waatasiwad troojalased seda lugu pealt ja arwasiwad, et jumalad Laokooni tema uskmata meele pärast nii hirmsaste karistatiwad. Nad tõttasiwad linna tagasi ja kiskusiwad tüki linna müüri maha, sest et linna wärawad hobuse jaoks liig madalad oliwad. Hõilates wiisiwad nad hobuse linna ja pühitseliwad õnnelikult pääsmist rõõmsa joomapiduga. Rõõmsale pidule aga järgnes hirmus õõ. Kui troojalased sügawas unes puhkasiwad, tuliwad Kreeka sõjamehed hobuse kõhust wälja, piitsiwad wärawawahid surnuks ja laskiwad Kreeka wäe, mis ainult filmakirjaks merele oli läinud ja õõseks juba tagasi tulnud, läbi mahalõhutatud müüri linna tulla.

Eiig hilja saiwad troojalased kordaläinud peetusest aru. Nad langeliwad kreeklaste mõõgatera all wõi saiwad põlemasütitud linna rufudes hukka. Priamos ja tema pojad saiwad surma; tema abikaasa ja tütreid wiidi orjadeks. Uhke Trooja sai rufuhunnikuks. Kreeklased aga sõitfiwad rikka saagiga kodu poole ja Menelaos wiis oma Helena Spartasse tagafi.

7. Odysseuse ekliidid. — Oma kättemaksmise-wihas oliwad Kreeka wägimehed Troojas mitmeti liiale läinud, ja seega jumalaid pahandanud, kes neile selle eest karistuseks mitmesugufid õnnetu li saaffiwad. Kõige imelikum oli saatus, mis Ithaka kuningale Odysseufile koduteel ofaks sai. Wasfikud tuuled wiifiwad ta kaugetesse maadesse ennenägemata inimeste juurde. Sicilia saarel sattus ta ühefilmaga hiiglaste Polyfém os' e kaljukoopasse, kust ta ainult selle läbi pääfis, et hiiglaste joobnuks jootis ja tal siis silma peast wälja pistis; siiski oli Polyfemos tal juba mitu kaaslast ära lõõnud. Siis juhtus ta nõianeiu Kirke saarele, kes tema kaaslastel sigadeks muufis. Odysseufile oleks seefama lugu kätte tulnud, kui mitte Hermes, kaupmeeste ja reilijate kaitsejumal, talle appi ei oleks tulnud ja Kirket ära wõita awitanud. Ilegi allilmas käis Odysseus ja nägi seal furnute warjulid. Seirenide meelitawa laulu eest pääfis ta selle läbi, et ta kaaslastel kõrwad wahaga kinni toppis ja ise enda masti külge siduda käskis; muidu olekfiwad need maheda häälega olewused, kes ülemise kehaosa poolest isufad naesterahwad, alt aga terawate küüntega merelinnud oliwad, tema, nagu kõik teised mõõdaminejad enne teda, oma juurde meelitanud ja ta siis ühes tema kaaslastega ära lõõnud. Siis laotas torm tema laewa ära ja saatis kõik ta kaaslastel hukka. Wiimaks jõudis Odysseus ihualasti faidakiid juurde Scheria saarele, kus lahke ja wastuwõttlik rahwas elas. Surmani wäfinud uinus Odysseus magama, niipea kui ta kaldale oli saanud. Kuningatütar Nausikaa tuli parajaste linnasamasse paika mereranda pefu pefema. Kui töö tehtud, läks ta ise ujuma ja hakkas siis oma ümardajatega palli mängima. Mängimisel kukkus pall wette; tüdrukud kiljatasiwad ja äratasiwad sellega Odysseuse üles. Nausikaa wiis ta linna oma isa juurde, kes Odysseuse lahkelt wastu wõttis ja

tema jutustusi suure heameelega kuulas. Rohkete kingitustega saatis ta Odysseuse koju — Ithaka saarele. Kodumaa suitsu nähes tundis Odysseus ärarääkimata rõõmu. Kuid asjad, millest ta siin kuulis, täitsivad teda aina wihaga. Tema truu abikaasa Penelopeia, kes tema kojutulekut igatsusega ootas, oli ülemeelsete Ithaka noortemeeste käes kimbus, need arwaliwad Odysseuse surnuks ja tahtsiwad Penelopeiat igaüks enesele kofida. Penelopeia wiititas ofsusandmisega, sest ta uskus, et Odysseus kindlasti koju tuleb. Ta ei lubanud kosjasi enne wastu wõtta, kui kangas, mille kudumine tal käsil oli, walmis on saanud. Et aga aega edasi lükata, harutas ta õõsel lahti, mis ta päewa jookkul oli kudunud. Selle aja sees asuliwad kofilased hulgana kõik Odysseuse majas elama ja raiskaliwad seal süües ja juues tema wara. Koju jõudes sai Odysseus kõigest kodusest asjalooft mõne truu teenri ja oma poja Telémachos'e käest teada ja tahtis poja abil kofilastele nende ülemeelust kätte maksta. Tundmata astus ta kerjuse-riides nende ette. Kofilased wõtsiwad teda naerdes ja pilgates wastu. Juba ei jõudnud Penelopeia kofilastele enam wastu panna, waid lubas sellele minna, kes Odysseuse ambu winna jaklab tõmmata. Kõik katfusiwad, kuid kellegi jõud ei ulatanud. Siis astus kerjaja ette ja nõudis ambu ka oma kätte. Wõimfalt tõmbab ta selle winna. Ja nüüd algab hirmus kättemaksmine. Ühte kofilast teise järele tabawad tema nooled ja kui kõik kuni wiimiseni oma teenitud palga kätte on saanud, pühitseb truu abielupaar peale pikka lahusolekut oma rõõmsat kokku-saamist.

III. Rändamise-aeg.

1. Pelasgid. Sugukonnad. Kokkupuutumine foiniklastega. — Kreeklased lugeliwad endid oma maa algus-rahwaks: nende arwates pidiwad nende esiwanemad offekohe põlised maa päriselanikud olema. Tõepoolest aga oliwad nad, nagu nende keel näitab, Indogermani ehk Aaria tõugu rahwas, kes, teadmata mil ajal, Aasiast Balkani poolsaarele oli rännanud ja endise rahwa siit ära tõrjunud. Kõige esimesi oma tõugu Kreekamaa elanikka kutsusiwad pärastised kreeklased pelasgideks,

I. o. wanadeks. Maale tulles leidsiwad nad maa pakü meffa, soode ja järwedega kaetud olewat. Siin elasiwad nad karja kaswatades oma poolmetfikut elu edasi, nagu nende esiwanemad Kefk-Alias indogermanlaste ehk aafialaste efiialgses kodupaigas harjunud oliwad. Kui rahwas paksemaks läks, raiuti metfad maha ja kuiwatati sood ära ja karjakaswatamise asemel hakkas enam põllupidamine maad wõtma. Sel ajal ei olnud kreeklastel weel mitte riikifid, waid rahwas walifses end ise sugukonda de kaupa. Sugukonna liikmed oliwad oma wahel sugulafed wõi wähemalt pidasiwad üksteift sugulasteks. Nad oliwad ühedeff esiwanemateft siginenud, kumardasiwad üksi jumalaid ja kuulfiwad ühe wanema sõna, kes sugukonnale niifamafuguseks peaks oli kui isa perekonnale. Sugukonna-wanem oli sõjapealik, kohtumees ja preester ühtlasi. Sugukonnas oli hulk perekondafid, kelle peadeks jälle pereifad oliwad. Pereifad pidiwad sugukonna-wanema sõna kuulma, kuid see pidi tähtsamate ofluste tegemise juures ka nende nõuu kuulda wõtma. Sugukonna kohus oli oma liikmeid kaitsta. Kui keegi sugukonna-liige mõne wõõra käeff walu, wiga wõi surma oli saanud, fiis oli teiste sugukonna-liikmete kohus tema eeff kätte maksta. Sugukonnad elasiwad oma wahel wihawaenus, käifiwad üksteift rööwimas ja pidasiwad alalõpmata sõda. Nad oliwad ikka alles poolmetslafed, kui foiniklafed neid 2. aastatuhandel e. Kr. f. tundma õppiifiwad. Need tuliwad oma kaubareifidel mere tagant Kreeka-maale, heitfiwad saared ja rannamaad oma alla ja paniwad koguni lifemaal mõned suguharud omale makfu maksuma. Mitmed Kreeka muinaslood tuletawad alandawat foiniklaste walifufeagega meelde (näit. ohwrimaks Minofele, milleft Thefeus athenlafed pääsfis). Foiniklafed nihutasiwad Kreekamaad haridufes palju edasi. Nende käeff õppiifiwad kreeklafed müüride ehitamift, mäekaewanduff ja metallasjade walmistamift; ka nende kirjatähed wõtfiwad kreeklafed tarwifusele. Aegamööda wabastasiwad kreeklafed endid nende walifufe alt ja häwitasiwad nende afundufed ranna ääres ja saarte peal ära. Nüüd hakkasiwad kreeklafed ise laewu ehitama ja merel sõitma, küll kaubeldes, küll rööwides, seft kauplemine ja mererööwimine käifiwad wanal ajal lahutamataft käfikäes.

2. *Doorlaste rändamine* (umbes 1000. a. e. Kr. l.). — Umbes 1000 aastat e. Kr. l. läkivad Kreeka suguharud liikele, mille fagajärjel nad pea kõik omale uued kodupaigad said. Põhjust liikelemineks andis see, et põhja poolt rahwad peale fungitiwad, kellele oma kodumaa kiffaks oli jäänud; nende eest pidiwad siis Kreeka suguharud taganema. Kõige pealt pidiwad doorlasted, kes Põhja-Kreekamaal Olympose mäe ümbruskonnas asutiwad, oma kodupaiga maha jätma ja uut asupaika wõitma minema. Nad läkivad lõuna poole, üle Korinthose lahe Peloponnesose poolsaarele, mis nad kui tublid sõjamehed kunagi alla heitsiwad. Muinasjutu järel oliwad kolm wägimehe Heraklese järe tulijat nende juhid. Endised Peloponnesose elanikud, achailased, kes teiste kreeklaste hulgast nii wäga silma paiffiwad, et ükswahe terwet Kreeka rahwast nende nimega achailasteks kutsuti, pidiwad oma maa wõitjate kätte andma ja ise poolsaare põhjarannas wäikele maaribaga leppima, mida nende järele Achai maakonnaks hüüdma hakati. Doorlasted ise läkivad wiljarikkastesse Lakonia maakondadesse elama, kuna muud poolsaare osad nende lepinguosaliste kätte jäiwad. Doorlasted heitsiwad weel Korinthose linna alla ja tahtiwad Korinthose maakitsust kaudu jälle tagasi põhja poole maid wõitma minna. Kuid siin astutiwad neile Attika maakonnas joonlasted wastu, sõjariistad käes. Joonlasted oliwad anderikkam kreeklaste suguharu, kes kunsti- ja teadusepõllul teiste ees wao-ajajad oliwad ja kelle tööks seda tuleb pidadagi, et Kreeka kunstid ja teadused oma kuulsuse on saanud. Nüüd tuli neil doorlaste wastu oma kodupinda kaitssta. Jumalad oliwad, nagu muinaslugu jutustab, doorlastele küll ka joonlaste pealinna Athena ärawõitmisel töotanud, kuid ainult sel puhul, kui doorlasted Athena kuningasle ei puufu. Aga athenlasted said jumalate töotule teada. Nende kuningas Kodros pani puuraiuja riided selga, läks doorlaste leeri, tõstis seal tüli ja löödi maha. See tema tahtmine oli olnudgi, sest niipea kui doorlasted teada said, et nad jumalate keelu wastu kuninga ära oliwad tapnud, ei kassunudgi nad enam linna ära wõitma, waid läkivad oma teed. Athenlasted auustatiwad Kodrost põlwest

põlwe kui ilamaa ärapäästjat. Attika maakond ja Euboia saar jäiwad joonlaste kiltendamata asupaigaks. Peale nimetatud suguharude, doorlaste, joonlaste ja achailaste, teisi silmapaistwaid suguharuid kreeklaste hulgas enam ei olnud, waid kõiki muid kreeklasi kutsuti ühe nimega aiollasteks, i. o. kirjuks suguharuks. Sel ajal, peale rändamiste lõppu, hakkasiwad Kreeka suguharud aru saama, et nad üks rahwas ja keele, wiiside ning ufu poolest oma wahel sugulased on: nende südamesse tekkis rahwusefundmus. Nende ühine achailaste nimi hakkas ununema, sest et achailaste suguharu ise kõik oma tähtsuse kaotas ja aiollaste hulka ära kadus. Tekkis uus nimi: kreeklased hakkasiwad end hellenideks ja oma maad Hellas'eks kutsuma. Nende naabrid, iseäranis Italiamaal, hakkasiwad neid aga kreeklasteks kutsuma, ja see nimi on kõige püsiwamalt kestma jäänud. Kõiki muid rahwaid, kes mitte nende tõugu ei olnud, nimetasiwad kreeklased barbarlasteks, i. o. wõõrasteks ehk umbkeelseteks.

3. Asumaad ja nende tähtsus. — Suguharude liikumine, mida doorlaste rändamiseks nimetatakse, ei jäänud mitte Kreeka enese maale peatama, waid ulatas kuni naabri- maadeni ja saarteni. Üks tõug joonlasi, kes Peloponnesose poolsaarel asusiwad, pidiwad sealt doorlaste eest taganema, ei leidnud aga joonlaste päris kodus, Attikas ja Euboias, mitte küllalt ruumi, waid istusiwad laewa ja sõitsiwad ühe Kodrose poja juhatusel uut kodupaika otsema. Attikast otse ida pool algab Aigeiose meres Kykladi saarestik, mis sel ajal alles foiniklaste ja teiste Aasiast tulnud elanikkude käes oli. Joonlased wõitsiwad need saared oma kätte ja jäiwad siia elama. Muißt aga läksiwad ka siit weel edasi Wäike-Aasia randa, ajasiwad sealsed elanikud eest ära ja wõitsiwad siin hulk rannamaid oma kätte. Kõige esimene linn, mis nad siia asutasiwad, oli Miletos; pärast asutati Efesos, Smyrna ja hulk teisi weel juurde. Aga ka teised suguharud rändasiwad üle mere wälja ja nimelt oliwad doorlastel, kes ise kodumaal lõuna pool joonlasi elasiwad, ka asumaad saartel ja Wäike-Aasia rannas joonlaste omadest lõuna pool, kuna aiollaste asumaad joonlaste omadest jälle põhja pool, nagu nad ise kodumaal ka suu-

remalt ofalt joonlastest põhja pool asutiwad. Doorlaste afumaadest nimetame iseäranis Kreeka saart Aigeiose meres, kuhu peagi tugew doorlaste riik tekkis. Juba warem oliwad aiollased Wäike-Aasia ranna äärse Lesbose saare oma alla wõtnud ja siia Mytiléne linna asutanud; peagi wõit-
siwad nad Trooja linnast lõuna pool ka ofa Wäike-Aasia randa oma kätte. Kreeklaste wäljarändamised kestsiwad aastafajad ofa edasi ja ulatasiwad aja jookkul ikka kaugemale. Wiimaks oli terwe Wahemere rand ja ka Mustamere rand nende afumaadega nagu üle külwatud. Italias asutasiwad nad Tarentum'i, Sicilias Syrakusai, Lõuna-Gallias (praegusel Prantsusmaal) Masilia linna, mis praegu Marseille (l. marssej) nime kannab. Isegi kauge Kyprose saare Syria rannas kiskutiwad nad ofalt foiniklaste käest ära. Mustamere äärde asutasiwad nad Taurise (praegusele Krimmi) poolsaarele Panticapaeon'i linna, linna, kus praegu Kerfhi linn on, ja palju teisi. Arwatakse, et kreeklastel kokku umbes 250 asulinna ja afumaad olnud. — Harwa jäiwad asulinnad pikemaks ajaks kodulinna-
nade mõju alla. Nad hakkasiwad oma saatust ifeewiswalt juh-
tima ja läkifasiwad ainult ulupühadel oma saatkondasid kodulinna pidupäewadest ofa wõtma. Siiski oli asulinnade tähtsus Kreekamaale wäga suur. Asulinnad andsiwad neile, kes kodus leiba teenida ei saanud wõi kes koduste oludega muidu mitte rahul ei olnud, wõimalust kodust kaugemal eluasest leida; ifeäranis tähtsaks aga saiwad nad selle läbi, et nende läbi Kreeka kaubandus hõlpsasti laiali sai laguneda. Ofalt omandasiwad asulinnad ka selle läbi tähtsust, et asujad uutes kodupaikades kõrgema kulturaga tuttawaks saiwad ja omalt poolt sellega jälle kodulinna tutwustasiwad. Iseäranis saiwad Wäike-Aasia ja muud Hommikumaa rahwad kreeklaste kultura-koolmeifriteks. Nende eeskujul hakkasiwad kreeklasted oma majasid ehitama, riidet kandma ja maja- ning sõjariistu walmistama. Ka löödud raha, kauba kaalud ning mõõdud ja jumalate kujud ning templid on Hommikumaa naabrite käest laenatud. Kultura alguse saiwad kreeklasted afumaade kaudu Hommikumaalt, kuigi nad pea oma õpetajatest kaugemale ette tõttasiwad ja kõigi teiste rahwaste eesofas ifeewiswalt edasi sammuma hakkasiwad.

4. Homeros (umbes 900 a. e. Kr.) — Sõnumid doorlaste rändamise üle on ainult muinasjuttudes alal hoitud, sellepärast on nad kahtlased ja mõned ajaloo-teadlased loewad neid ofekohe luuleks. Kuid sellestamast rändamise-ajast on üks kirjalik tunnistus pärit, mis küll ofekohe rändamisest ei jutusta, mis aga siiski selleaegsild olusid selgesti, kuigi kaudselt kirjeldab. See tunnistus on Homerosse laulud, mis tänapäewani terwelt alale on jäänud. Laul ja luule oliwad kreeklaste juures üleüldse juba ammuft saadik lugupeetud. Jga pidu puhuks, suurnikkudel isegi igaks söömaajaks oli ikka ka laulik kutsutud, kes eliwanemate tegusid ülendas ja pealtkuulajate südant waimustas, laulus endise aja wõitlusi kiites. Iseäranis sagedasti lauldi Trooja sõjast ja laulu siuks wõeti kord ühe, kord teise kangelase teod, kes Trooja all wõidelnud. Wiimaks seati hulk laulusid ühendusesse ja nii sündis lugulaul „Ilias“, i. o. laulud wõitlustest Ilioni ehk Trooja all. Lugulaulu sünnitajaks pidasiwad kreeklased Homerosft, kelle nad pimedat ütlefiwad olewat. Tema elukäigu üle ei teadnud nad midagi kindlat üfelda, isegi seda mitte, kust kohast ta pärit oli. Terwelt teiste linna tahtsiwad Homerosse sünnikoha auu omale saada. On aga kahtlane, kas niisugust laulikut üleüldse olemas on olnud. Natuke hiljem sündis teine lugulaul, „Odysseia“, mille siuks Odysseuse ekisõidud on. Ka selle lugulaulu arwasiwad kreeklased Homerosse tööks. Önn oli, et need lugulaulud üles kirjutati, sest muidu oleksiwad nad, nagu kõik teisedgi, ära ununenud. Kreeklastele saiwad need lauludekogud üleüldisteks koduraamatuteks, kust noored õpetust ja wanad waimuwärskendust leidfiwad. Homerosse laulud oliwad kreeklastele seda sama, mis meie aja ristirahwale piiblrmaat on.

5. Riik ja olud. — Endised muinasaja sugukonnad kaswasiwad suureks ja ühistunne nende liikmete wahel hakkas kaduma. Sugukonnad kas lagunefiwad mitmeks wõi heifsiwad mitme teisega uueks ühenduseks kokku, mida fyle'ks kutsuti. Fylel oli oma ühine peawanem ja ühine jumalateenistus. Sõja wõi kaitse otstarbeks heifsiwad mitu fylet, näif. kolm wõi neli, kokku ja sünnitafiwad wäikefe riigi, mille piirid mitte laiemad ei olnud kui mõne jõe-oru wõi mäekõrgustiku wõrs maad.

Rahwas elas kas külades laiali wõi afutas linna (*pólis*), millele waenlase wastu kaitseks müür ümber tehti. Homerose lauludest wõime niifuguste linnariikide olusid ligemalt tundma õppida. Riigipea oli kuningas (*basiléus*), kelle efi-ifaks harilikult mõnda wägimeest wõi jumalat arwati. Kuningawõim läks pärimise teel ifa käest wanema poja kätte. Nagu muinas-ajal sugukonna-wanem, nii oli nüüd kuningas ülem sõjapealik, kohtunik ja preester ühflasi. Tähtsatel kordadel pidi ta wane-
 mad (*gérontes*) nõupidamisele kokku kutsuma: need oliwad endised sugukonna-pead, kes nüüd ühtekokku kuninga nõu-
 kogu (*bulé*) sünnitasiwad. Aga ka terve rahwas kutsuti tarbekorral rahwakoguks (*agorá* ehk *ekklesia*) kokku, et talle kuninga ja nõukogu oflusid teada anda wõi mõnes ise-
 äranis tähtsas asjas tema nõusolemisst küsida. Rahwas andis oma nõusolemisst wõi wastuseisimisst häält fõstes kuulda. Rahwa kifa wõrdleb Homeros merelaenete kohisemisega. Lahingusle minnes sõdisiwad kreeklased sõjawankritel, waenlase peale wiik-
 odasid heites. Käsitliwõitluses sõditi mõõgaga. Kaitteriistaks oliwad kiiwer peas, kilp käes, wasklärk seljas ja wasklääritud säärted peal; wase asemele ilmus pärafpoole raud. — Homerose ajal oli Kreeka rahwas juba seisustesse jagunenud. Wanemal ajal seisusid ei olnud, waid terve rahwas seisis üheõiguslistest liikmetest koos, kelle üle ainult wanem oli. Seisuslised wahed hakkasiwad tekkima, kui rahwas karjakaswatamise maha jättis ja põldu harima hakkas. Nimelt hakati siis põlluks tehtud maad selle omanduseks pidama, kes teda haris, kuna enne maa kõikidele ühtewiisi tarwitada oli. Maaomanikud hakkasiwad peagi rikkaks saama. Need aga, kellele maad ei jatkunud, pidiwad rikaste põllule tööle minema ja oma töö-
 saadused neile jätma; ise pidiwad nad sellega leppima, mis rikkad neile palgaks andsiwad. Nii tekkis wahe rikaste ehk paremlaste (*áristoi*) ja waeste ehk alamarahwa (*démos*) wahel. Ükli paremlaste sugukonnad wõtsiwad üluasjade juhatamisest osa ja nende wanemad üklinda istusiwad kuninga nõukogus. Nii langes alam rahwas majandusliselt ja poliitikaliselt rikaste maaomanikkude mõju alla. Mõned alama rahwa liikmed jäiwad nii ofta, et endid ise enam toita ei jõud-

nud. Need pidiwad end mõnele paremlasele orjaks müüma. Orjaks langesiwad ka kõik need, kes sõjas wangi oliwad wõetud. Orjadega wõisiwad peremehed nii ümber käia, kudas tahtsiwad, — neid wigastada, tappa, müüa ja wahetada.

IV. Delfoi ja Olympia.

1. Delfoi templi-ühifus. — Sellest hoolimata, et kreeklased hulgasle riigikestesle jaotatud ja selle läbi nagu üks-teiselt eraldatud oliwad, lugesiwad nad endid ometi üheks rahwaks, kellel üks keel, ühed kombed ja ühed jumalad oliwad. Sellepärast nimetasiwad nad endid ka ühise nimega hellénideks, kuna kõik teised neile barbarlased, i. o. umbkeelsed oliwad. Kõige tugewamaks ühendajaks sidemeks oli neil usk ühiste jumalate sisse. Sagedasti heitsiwad mitu linna kokku, et mõne pühakoja ümbruses, mis neist mitte kaugel eemal ei olnud, mõne jumala auuks üheskoos pidu pühifeda. Selle pühakoja eest kandsiwad siis ka kõik need linnad ühiselt hoolt ja andsiwad talle tarbekorral ühisel jõuul kaitsset. Niiugustele templi-ühifustele anti nimeks amfiktyones, i. o. ümberkaudsed elanikud. Kõige kuulsam templi-ühifus oli Delfoi oma, mille liikmeks aegapidi pea kõik Kreeka riigid astusiwad. Parnasose mägestiku lõunaküljel, waikses, pühalikus paigas, kuristikkude keskel, oli ilus tempel, mis Apollonile pühendatud oli. Mäekülgede peal oli weel teisiigi pühakodasid ja preeftrite elumajad. Seda kohta hüüti Delfoiks. Templi peahoone oli kaljulõhe peale ehitatud, kust uimastawat auru üles tõulis. Selle auru sisse pandi kolmejalgsel järi peale neitsi istuma, keda ettekuulutajaks ehk pythias hüüti. Uimaseks minnes hakkas neitsi sonides üksikuid sõnu rääkima. Kreeklaste arwates rääkis neitsi suu läbi Apollon ise neid sõnu ja kuulutas külijatele tulewikku ette. Preeftrid kuulasiwad sõnu ja häält tähele pannes pealt, katsuwiwad nende järele jumala ettekuulutamisest aru saada ja seadisiwad siis oma arusaamise põhjal wastused külimiste peale kokku. Enamasti oliwad wastused kahe otfaga, nii et neist ühte- ja teistpidi aru wõis saada. Seda ettekuulutuse-kohta kutsuti orakliks. Teiste kõrwal oli Delfoi orakel kõige kuulsam. Kaugelt ja ligidalt tuliwad nõuukülijad siia ja tõiwad templile määratu palju kallid kingi-

tufi kaasa. Ei üksik inimene ega riik ei astunud mitte ainuühtegi tähtsat sammu enne kui orakli kaudu jumala arvamist järele oli külitud. Et preeftrid inimestega laialt kokku said, siis tunduvad nad Kreekamaa olusid ja riikide liisemist korda hästi, nii et nad enamasti ka wäga asjalikult wastasiwad. Orakel on riikide peale sagedasti kõige paremat mõju awaldanud. Kui mõni riik lonkama läi, siis andis orakel nõuu mõnda tarka meest uusi seadusi walmistada lasta, ja tegi need rahwale selle läbi armsaks, et ta nad oma poolt heaks kiitis. Orakel tegi sõjapidamise inimlikumaks, sest ta nõudis, et templi-ühiluse liikmed sõda pidades wastastikku mitte linnasid ära ei pea häwitama ega jooget wastase linnast kõrwale juhtima.

2. Ühised pidud. — Peale jumalatemplite oliwad terwele rahwale ühendawaks sidemeks üleüldised ja ühised pidustused, kuhu rahwas kaugelt ja ligidalt osa wõtma woolas. Kõige kuulsamad pidustused oliwad need, mis iga nelja aasta tagant kesksuwe ajal Elifemaal O l y m p i a s peajumala Zeuli auuks toime pandi. Kui suur piduaeg ligidal oli, kustus terwel maal kõik waen ja riid, jumala rahu walitfes üle terwe Hellase. Kõigist riikidest, ka meretagustelt asumadelt tuli pidusaatkondasid oma ohwirloomadega Elifemaale, kus telgid üles löödi wõi lausa taewa all aset wõeti. Sest Olympia ei olnud mitte linn, waid ainult püha paik, kus Zeuli marmoritempel seisis ja templi juures preeftrite ning nende teenijate majad. Templi ümber kaswas õlipuu-mets, müüri ümberpiiratud püha hiis. Aja jookkul tekkis hiide weel teisi templid, altarisid, jumalakujuisid ja muid kaunid kunstitoodeid. Kõige ilusam ehe oli aga suurepäraline Zeuli marmoritempel ise, milles kõige ülem Kreeka kunstitöö alal seisis, seidiase tehtud Zeuli hiiglakuju, kullast ja marmorist walmistatud. Keset hiit seisis suur altar, kus ohwirloomi põletati. Pidustuste tähtsamaks osaks oliwad w õ i d u m ä n g u d, mis 5 päewa kestiwad. Kõige tähtsamaks wõidumänguks loeti wõidujooksmist. Jhualasti, sest et riided takistuseks oleksiwad olnud, astusiwad nooredmehed rinnu wõidujooksu-teele ehk stádion'ile, mille pikkuse järele (600 jalga) terwel Kreekamaal teepikkust arwati. Hüüdjad astusiwad ette, teatasiwad rahwale wõitlejate nimed ja küsisiwad walju häälega, kas keegi tõendada

teab, et mõni wõitlejate hulgast wangiraudu on kandnud wõi paha elu elanud. Kui kellegi peale süüdi ei tõstetud, anti märki ja wõitlejad piitsiwad jooksma. Esimene päralejõudja oli wõidumees. Teises kohas peeti wõiduajamist. Ajaja seilis kahe rattaga wankris püsti, mille ette 4 hobust ali rakendatud. Wõidutee teises otsas oli kaks sammast; nende wahelt pidiwad kõik läbi kihutama. Wankrite murrus pörkasiwad mitmed wastastikku ja läksiwad puruks, ifegi hobused ja ajajad saiwad surma wõi haawata. Peale selle kahtuti weel mitmetpidi jõudu. Mõned maadlesiwad, mõned hüppasiwad. Tuli ette, et hüppajad korraga 50 jala kaugusele hüppasiwad. Mõned wiskasiwad ümargust waskratast, kadis ehk rippu (*diskos*), õhus niikaugel kui jõudsiwad, mõned kahtsiwad odaga märki wõlata, mõned jälle pidasiwad rusikawõitlust. Rahwahulk waatas wõitluse käiku hinge kinni pidades pealt, kõrgemal lauade peal istusiwad wõidumõistjad, purpuririided seljas; pillimehed puhusiwad wilespilli. Mitte raha wõi rikkust ei saanud wõitja oma wõidu eest palgaks, waid ainult õlipuu-okstest tehtud lihtsa pärja. Aga teda auustati nagu wõidurikast sõjapealikut. Tema kuju seati Olympias üles, tema auu kuulutatiwad kõige suuremadgi laulikud. Kodulinnas wõeti wõitjat rõõmuhõiskamisega wastu. Mõnes linnas kisti wõitja liginemisel oia linnamüüri maha, täheks, et linnal, keda niisugused mehed kaitsewad, müürid tarwis ei ole. Spartas anti wõitjatele auu-iste kuningate kõrwal; Athenas pandi nad riigi kulul riigijuhtide kõrwale eluaegseks lauawõõraks. Õigusega pidasiwad kreeklasted kehakarastamisest nii palju lugu; nad teadsiwad, et terwes kehas terwe waim aset on. Olympia pidud oliwad neile nii tähtsad, et nad nende järele oma aega arwasiwad, nagu meie oma aega Kristuse sünnimise järele arwame. Esimene Olympia pidu, mida kreeklasted mäletasiwad, oli meie aja-arwamise järele a. 776 e. Kr. l. Niilamasugufid pidufid peeti Delfoi templi ligidal, Isthmose ehk Korinthose maakitsusel ja Nemea linnas Argolisemaal. Auu ja hiilguse poolest ei jäänud need Olympia pidudest mitte palju taha. Pidud andsiwad kreeklastele mahti endid wastastikku kui ühe maa lapsi tundma õppida; pidul olles saiwad wanad tuttawad üksteisega kokku, wihamehed leppisiwad ära ja sobitasiwad uusi sõprusi.

V. Sparta.

1. Helotid, perioikid ja spartlased. — Kõigi teiste Kreeka riikide hulgalt tõulis võimu ja kuulsuse poolest aja jookkul Spárta ehk Lakedaímon Peloponnesose poolsaarel kõige esimese paiga peale. Kreeka rändamise ajal oli ialk doorlasi Eurótas'e jõe oru Lakoniamaal mõõgateraga oma alla heitnud ja endiste Achaia sugu elanikkude käest maa ja wabaduse ära kiskunud. Suurema hulga neist tegiwad wõitjad helótideks, i. o. lihtsalt orjadeks ja jagasiwad nad ühes nende maa, aedade ja wiinamägedega oma wahel ära. Ainult üks osa endiseid elanikka, kes ümberkaudu ahtratel mäekülgedel elasiwad, perioi'kid, i. t. ümberkaudsed elanikud, päriiwiwad waranduse ja wabaduse enestele, pidiwad aga wõitjatele doorlastele iga aasta maksu maksma ja end nende seatud kohtumõistjate alla heitma. Siisgi ei olnud nad mitte doorlaste iiklikud orjad, waid nende omanikuks loeti terwet riiki. Nii sai Lakedaimonise kolmest seisusest rahwast: 1) õnnatud orjad ehk helotid, 2) iiklikult wabad, aga makswalused riigialamad ehk perioikid ja 3) isandad, doorlased, keda arwu poolest teiste hulgas waewalt kaheksas osa oli. Wäikefel salgal rõhujatel oli põhjuist küllalt rõhutud achailaste mäslama-hakkamiist karta, sellepärast ei läinud nad mitte oma ülikutesse mõifatesse elama, waid elasiwad oma maa pealinnas Spartas koos. Selle linna järele hüüti neid ka spartlasteks. Nemad ise tööd ei teinud, waid oliwad aadeliseisus, kes end rõhutud helotide tööst ja perioikide makswust elatas. Helotid harisiwad nende mõifate põldusid, nemad ise aga käisiwad ainult jahil ja harjutasiwad end osawalt sõjariistu tarwitama.

2. Lykurgose riigikorraldus (umbes 884 a. e. Kr.). — Doorlased heitsiwad alguses ainult ühe osa Lakoniamaad alla, nimelt Eurotase jõeoru ülemise osa, mis enesele Lakedaímoni nime sai. Terwet Lakoniamaad ära wõita ei läinud neil kaua aega korda, sest et nad oma keskel ühel meelel ei olnud. Nimelt oliwad kaks kuningasugu Sparta trooni pärast tülis ja kumbagiti oli osa doorlasi toetamas. Tülike tegi Lykurgos lõpu peale ja pani sellega Sparta tulewasele suurusele põhja. Ei ole palju mehi olemas, kelle nimi nii kuu-

lus ja tuntud oleks kui Sparta riigi korraldaja Lykurgose oma. Kuid teateid on meil tema enese üle koguni vähe, ja needgi, mis olemas, on mitmetpidi väga kahtlased. Vähem kahtlased on ainult järgmised teated: Lykurgos oli teise kuningasoo liige, ise ta aga kuningas ei olnud. Ta tahtis riiki kurnawat tüli mõlema kuningasoo vahel ära lõpetada ja küsis selle kohta Delfoi orakli käest nõuu. Orakel käskis teda riigi põhjani uueks luua. Spartlased heitsiwad jumaliku käfu alla ja andliwad Lykurgosele woli jumala tahtmist täide saata. Kõige pealt lepitas Lykurgos mõlemad tülitsejad erakonnad ära, sest ta määras, edaspidi walitsegu Spartas ka k s kuningat kõrwuti, teine teisest kuningasooft. Ühtlasi wä hendas ta kuningate wõimu tubliste, sest et ta neile 28-liikmelise nõuukogu kõrwale seadis, millele gerufia nimeks anti, i. o. wanameeste nõuukogu. Oma nime sai nõuukogu sellest, et tema liikmetest keegi alla 60 aasta wana ei tohtinud olla. Kuningad oliwad gerufia esimehed. Nad pidiwad aga kõik tähtsamad asjad nõuukogu kätte arutada andma ja ka ise nõuukogu otsuste alla heitma. Wanameeste nõuukogu üle oli weel üks wõim, see oli terwer a h w a k o o s o l e k, kelle käes riigi ülemwõim seisis. Muidugi wõiliwad rahwakoosolekule ainult Dooria sugu mõisnikud ehk spartlased ilmuda, mitte aga perioikid wõi koguni helotid. Iga täiskuu ajal kutsuliwad kuningad ja gerufia rahwa kokku tarwilikka ametnikka walima ja ettepanekute üle häält andma. Iga spartlane, kes peale 30 aasta wana oli, wõis rahwakoosolekust osa wõtta. Sõna-õigust aga ei olnud rahwakoosolekul kellegil muul kui ainult kuningatel ja gerufia liikmetel; ainult nemad wõiliwad ettepanekuid teha ja nende heaks wõi wastu kõneleda. Rahwas wõis ainult kas „ja“ wõi „ei“ ütelda. Lykurgose korralduse läbi sai Sparta riik omale niifuguse kuju, et teda osalt ainuwalitsusliseks, osalt aristokratliseks, osalt aga demokratliseks riigiks wõis nimefada.

3. Ühine warandus Spartas. — Peagi hakkaliwad naabrid tundma saama, kui palju tugewamaks Sparta riik Lykurgose korralduse läbi oli läinud. Nüüd ei jõudnud achailaste linnad Eurotase jõe-oru alamas osas neile mitte enam wastu panna, waid sattuliwad nende wõimu alla. Allaheidetud

achailased tehti osalt perioikideks, osalt jaotati nad ühes oma mõisate ja taludega spartlaste wahel helotideks ära. Sealjuures peeti filmas, et iga spartlaste perekond umbes ühesuurufe maatüki ja ühepalju helotilid sai. Iga spartlane pidi nagu suurnik kunagi elada wõima. Et aga mõisad mitte wõõraste kätte ei sattuks ega ka jaotamise läbi wäikseks ei jääks, ei andnud riik neid mitte päriks, waid ainult tarwitada, ja keelas nende jaotamise hoopis ära. Üksigi spartlane ei wõinud siis oma mõisat wõõrale müüa ega kinkida, waid pidi ta ilma jaotamata oma wanemale pojale pärandama, kes ka oma wendade ja õdede ülespidamise eest hoolt pidi kandma. Pika-peale läks mõni perekond nii suureks, et tema maaosa tema liikmetele mitte enam seifusekohalt ülespidamist ei jõudnud anda; siis katsuti uusi maasid juurde wõita ja sealt perekondadele uusi maaosaid anda. Wälja rännata, nagu teised kreekelased, ei armastanud doorlased mitte; nad ei olnud suured kaupmehed, sellepärast ei tundnud nad ka mitte suurt asumaade wajadust.

4. *Meslene sõjad* (743—668). — Lakoniaft lääne pool, Taygeton'i mägede taga, kõige wiljarikkamas Peloponnesose poolsaare osas, elas rändamise-ajast saadik *Meslene* rahwas, niisama kui spartlased Dooria suguharuft. Spartlased himustaliwad nende maad oma kätte saada ja algasiwad selle pärast nendega sõda. Kui ühe Sparta kuninga käest küsiti, kas ta siis tõesti oma Dooria soolt wendade wastu sõtta tahtwat minna, siis wastas ta: „Meie läheme ainult ärajaotamata maad omale wõtma.“ Üheksateistkümmend aastat kaitseliwad waprud meslenlased oma kodupinda. Wiimaks ei jõudnud nad enam terwet maad kaitsta, waid kindlustaliwad end keelet kodupinda *Ithome* mäe offas, kuni nad ka selle käest ära pidiwad andma. Spartlased wõttiwad nüüd maa täitla oma alla ja tegiwad meslenlased helotideks, hoolimata sellest, et need niisama Dooria tõugu oliwad kui spartlased ifegi. — Neljakümne aasta pärast tõusis õnnetu *Meslene* rahwas üles. Wana *Meslene* kuningasoo järeltulija *Aristómenes* kutkus oma suguwennad üles maad wabastama ja ajas spartlased suure kitlikufe lisse. Spartlased aga kutusiwad *Affika*ft omale

kuulsa laulumehe Tyrtaios'e appi, kes ühtlasi tubli sõjamees oli. See oskas oma sõjalaulude ja eeskujulise waprusega Sparta sõjameeste julgust jälle õhutada. Aristomenes sai lüüa ja pidi ühes kaaslastega Eira kaljukindluses, Messene põhjapoolses osas, warjupaika otsima. Siin pani ta spartlastele 11 aastat wastu. Siis pidi ta kindluse käest ära andma, sai aga ise luba terwelt oma sõjameestega ära minna. Ta suri Rhodose saarel. Mahajääjate peal hakkas aga spartlaste ike nüüd raskemalt lafuma kui iialgi enne. Tyrtaios laulis nende kohta: „Nagu eeslid ägaliwad nad raske koorma all; oma isandatele pidiwad nad poole seft ära andma, mis maa neile jagas.“

5. Eforid. — Messenlaste käest ärakistud maa läbi oliwad spartlased oma piirid poole laiemaks ajanud ja ka helotide arw oli allaheidetud messenlaste läbi poole wõrra kaswanud. Umbes 400.000 inimest pidiwad nüüd orjaikkes elama ja 8000 suurnikule Spartas seisusekohalt ülespidamist muretsema. Mis oleks Sparta riigist saanud, kui üks kuningas helotide ja perioikide poole hoidma oleks hakanud ja neid wabadusewõitlusele üles kutsunud? Ja Sparta kuningateft wõis kergesti oodata, et nad rõhutud hulkade abil piiramata wõimu kätte kattuwad saada, seft oma wõimu piiramisega, mis Lykurgos ette oli wõtnud, ei olnud nad mitte sugugi rahul. Wõi mislugune oleks riigi saatus siisgi olnud, kui spartlased ise oleksiwad raha ja warandust himustama ja pehmet elu elama hakanud ja kui nad oma sõjaharjutused hooletusesse oleksiwad jätnud? Kas oleks siis see käputäis spartlasi weel need suured orjade hulgad oma käpa all jaksanud hoida? Need küsimised pani Cheilon omale ette, kes Athena Soloniga ühel ajal elas ja keda kreeklased oma seitsme kõige targema mehe hulka loewad. Umbes 600. a. e. Kr. pani ta plaani ette, kudas riigi põhjusleadust muuta tuleks, et need kartused mitte tõeks ei läheks. Et kuningatele helotide ja perioikidega kokkuleppimist wõiniataks teha, pandi wiieliikmeline eforide, i. o. ülewaatajate kogu ametisse, kes alalõpmata kuningate järele pidiwad walwama. Eforid waliti rahwakoosolekul ühe aasta peale ja anti neile suur wõim kätte. Nemad wõisiwad

kuningate ja wanameeste nõukogu otsusid tühjaks teha; nad wõisid kuningaid igal ajal wastutusele wõtta ja neid, kui gerulia nõuus oli, ka ametist lahti ja surmagi mõista. Kuna teised spartlased kuningate ees püsti pidiwad tõusma, jäiwad eforid istuma. Ei olnud ime, et wiis efori aja jooksul kõik wõimu oma kätte kiskusiwad, et nemad õieti riigiwaliitsejateks saiwad ja kuningad nende tahtmise täitjateks jäiwad.

6. Spartlaste elukorraldus. Lastekaswatus. — Eforid pidiwad ka selle eest hoolt kandma, et Sparta aadelifeilus perioikidest ja helotidest wõimu poolest niisama üle oleks, kui ta neist arwu poolest taga oli. Sellepärast pidiwad spartlased sõjatubliduses, wapruses, kehakarastuses, sõjariistade harjutuses ja lõnakuulmises kõige kõrgema tipuni tõusma. Et seda otstarbet kätte saada, walwasiwad nad hoolega aadeli-meeste lastekaswatuse üle, mis riik täitsa oma kätte wõttis. Juba kohe peale sündimist waatasiwad seks seatud ametnikud iga poeglapse läbi, kas taft tugewat meest loota wõib wõi mitte. Nõrgad ja wigased wiidi metla ja jäeti sinna ilma abita maha surema. Teised kaswatati üles. Ainult seitsmenda elu-aastani jäiwad lapsed ema hoole alla; siis wõeti nad riigi kaswatusmajasse, kus riigiametnikud neid waljusega kaswatasiwad. Kaswatuse siht oli lapsi lihtsat elu elama õpetada ja nende keha raudseks harjutada. Kaswandikud käisiwad palja peaga ja paljajalu; talwelgi anti neile ainult jaopärast riidet selga. Magama pidiwad nad ilma tekita, palja pilliroo peal, mida nad ise Eurotase jões katkusiwad. Sõõki anti neile nii wähe, et nad nälga ainult warguse teel wõisid kustutada. Kui neid warguse pealt kätte ei saadud ja nad wiimaks ise oma warguselugu jutustasiwad, siis saiwad nad kiita pealegi, sest neid taheti ettewaatlikuks ja kawalaks kaswatada. Kui nad aga warguse pealt kinni wõeti, siis saiwad nad pekka. Ei näljast ega janust, ei külmast, soojast ega ka walust ei tohtinud nad hoolida. Iga aasta katsuti nende wastupidawust: Artemise altari ees peksti neid palja ihu peale piitsaga, kuni weri wälja tuli. Kes piitsutamist kõige kauem wälja jõudis kannatada, ilma et ta walu kõige wähematgi määrgata oleks andnud, seda loeti wõitjaks. Juhtus sedagi, et poi-

sid piitfahoopifid ilma sõna laulumata wastu wõffiwad, kuni nad furnult maha langefiwad. Igapäew oliwad harjutufed jooksmises ja hüppamises, ripu- ja odawiskamises, wehklemises ja muudes kehaharjutustes. Peale selle õpetati neid weel weidi pilli mängima ja laulufid laulma, sest spartlastel oli wiifiks pidudel ja sõjas laulda. Nii näit. laulfiwad wanemad mehed: „Me olime kord tublid mehed, täis julgust ja jõudu.“ Neile wastafiwad keskealised mehed ja laulfiwad: „Seda oleme meie praegu, kes tahab, tulgu ja kassugu.“ Wiimaks hüüdfiwad noored mehed: „Meie tahame edaspidi weel tublimaks laada kui teised siimaani.“ Muidu pidiwad nooredmehed wanemate inimeste wastu auupaklikud olema. Alandliku ja tafafe sammuga pidiwad nad uulifial käima, filmad maha löödud, käed mantli hõlmadesse mäsfitud. Eklijaid karistati paiga peal kepiga; iga täiskaswanud mees oli kohustatud seda tegema. Sagedasti wõeti poisikefi meeste sõõmalauale kaasa, et nad meeste juttu kuulda ja seega oma waimu harida saakfiwad; aga mitte iialgi ei tohtinud nad ilma loata meeste jutu wahale segada. Kui nende käest midagi küsiti, siis pidiwad nad lühikefe ja selge sõnaga wastama; seefugustest „Lakonia wastustest“ peeti terwel Kreekamaal lugu. Peaaegu sellamal kombel kaswatati tütarlapsi; sellepärast oliwad Sparta naesterahwad oma tugewuse ja iluduse poolest üle maa kõige kuulsamad.

7. Noored mehed. — Kuni 18. eluaastani jäiwad noored mehed riigi kaswatusmajadesse; siis asufiwad nad kasarmusse, kus päris sõjaharjutufed algafiwad. Kuni 30. eluaastani jäiwad nad kasarmusse, kus nad igapäew sõja- ja kehaharjutufi tegiwad. Peale selle oli neil weel teine ülesanne: helotide üle walwata. Igal talwel pidi mõnifada Sparta noortmeest, mõõgad wõõl, moonaraniffad seljas, linnast wälja helotide sekka minema ja igaüks oma ette, nii salaja kui iial wõimalik, helotide tegewuse järele luurama. Neil oli õigus iga kahtlast heloti oma heaksarwamise järele läbi pista. Nii elafiwad helotid lõpmata surmahirmus. Ühtlasi oli see salakuulamise amet harjutuseks sõja wastu, sest seeläbi kaswatas noor spartlane oma kawalust, harjutas end inimefe werd walama ja wäljapealse elu raskusi kandma.

8. Täismehed. — Alles 30. eluaastaga loeti spartlane täieeliseks; alles siis wõis ta rahwakoosolekuteft osa wõtma hakata ja omale kodu afutada. Kuid ka nüüd weel pidi ta sõjafeltfilastega üheskoos sõõma, ja riigi poolt oliwad sõõgid ära määratud, et mitte elupehmus maad wõtma ei hakkaks. Wiie-teistkümnne mehe kaupa astufiwad nad oma walimift möõda laudkonda deks kokku; iga laudkonna liige andis oma osa sõõgikraami. Harilik roog kõikidele, ka kuningatele, oli must werefupp, mis sealihaff soola, wee ja äädikaga oli keedetud. Kellegile muule peale spartlaste eneste see supp ei maitsnud. Supi juurde wõis metslinnu liha wõtta, kui mõni lauaosaline ise linnu maha oli lastnud; niifama oliwad ka wiin, odraleb ja puuwili lubatud. Kõikidel oliwad ühtemoodi riided; kare, wärwimata willadest koetud mantel. Mingifugust üleliigset asja spartlasele olla ei tohtinud. Seaduses oli määratud, et eluhoone lagi ainult kirwega, uks ainult saega tohtis tehtud olla. Et ka mitte kauplemise teel ehteasju maale ei pääseks, tarwitati ainult raudraha, millel wõõraste juures mingit wäärtust ei olnud. Kodumaalt ei tohtinud keegi ilma ülemuse loata wälja rännata; kes rändas, seda loeti surmanuhtluse wääriliseks. Wõõrad tohtufiwad paljalt ajuti ja hoolsa järelwalwamise all Lakonias elada, päriselt sinna afuda ei lubatud neile millasgi. Nii oli spartlase elu kätkiift hauani walju korralduse all: ta pidi tundma, et tema elu mitte tema enese päralt ei ole, waid riigi päralt. — Teistele kreeklastele paistis niifugune elamine üksluine ja ilma rõõmuta olema. Keegi pehme eluga harjunud mees ütles, et see ei olewat kellegi ime, kui spartlased nii surma kartmata lahingusse lähewad: terwe nende elu ei olewat mitte parem kui surm. Tõepoolest paistisgi nii, nagu algaks nende õige elu alles sõjas. Sõtta minnes paniwad nad purpurriided selga, silufiwad oma juuksed ja habeme hoolega siledaks ja ehtufiwad oma raudkiiwrud wannikutega. Wilespillide helidel ja sõjalaulude saatel formafiwad nad lahingusse. Need, kes wapralt sõdides langufiwad, ehitati loorberiwannikutega ära; nende mahajäänud omaksed oliwad nende peale enam uhked kui nende langemise päralt kurwad. Kes põgenenud wõi paljalt taganenud oli, sellest ei peetud terwel tema eluajal enam lugu. „Tulge

kas ühes oma kilbiga tagali wõi (turnult) tema peal,“ hüüdiwad emad oma poegadele järele, kui need sõtta minemas oliwad. Selt suuremat häbi Spartas ei tuntud kui kilpi käest maha wifata, et lahendam põgeneda oleks. Muidugi peab spartlasi, kes oma tahtmise järel niisuguse walju korra all elasiwad, nende enesefalgamise pärast imestama. Aga ei tohi siiski unustada, et neil selle juures muud sihti ei olnud kui ainult oma loomuwastast walitsust oma suguwendade üle alal hoida. Selle sihi saiwad nad küll täitsa kätte. Neid peeti ärawõitmata sõjameesteks. Nad ei ehitanud oma linnale mitte müüri ümber, sest nad pidasiwad oma sõjameeste waprust paremaks kaitseks kui müüri. Aga muud neil ka ei olnud. Waimuhariduse jäffiwad nad peaaegu footuks hoolefusesse. Et nende seadused kirja ei olnud pandud, siis õppisiwad nad waewalt lugema ja kirjutama. Mis muidu elu armsaks ja kauniks teeb, sellest ei olnud Spartas midagi olemas. Mitte ainultgi tähtsamat kunstitööd ei olnud Spartas leida; templid ja riigihooned oliwad ilma maitseta ja iluta üles ehitatud, niisama kui üksikute perekondade majahütid. Tublid sõjamehi on Lakedaimonis lugemata hulk olnud, aga ei ainultgi kunstnikku, mitte ainultgi luuletajat, ei ainultgi mõttetarka, peaaegu ka mitte ainultgi riigimeest, kes oma kõrgema mõtteleenu ja suurepäraliste ettewõtete läbi ajaloos auupaiga oleks omandanud.

9. Peloponnesose leping. — Spartlased oleksiwad ihaldanud küll terwet Peloponnesose poolsaart oma alla heita, nagu nad Mesienega tegiwad, kuid oma 8—9000 sõjamehega — enam neid ei olnud — ei jaksanud nad seda mitte korda saata, kui waprud nad ka oliwad. Aga seda nad jaksasiwad küll, et ajajooksul pea kõik Peloponnesose riigid kas wabatahtlikult wõi sunnitult nendega lepingusse astufiwad, kuna ülemjuhatus — hegemonia — sõja- ja rahuajal nende kätte jäi. Spartal oli õigus lepinguosalisi sõtta kutsuda, nii sagedasti kui ta ise seda waja arwas olewat. Kui aga lepinguosalised sõda alustada tahtsiwad, siis oli Sparta hea tahtmine, kui ta neile sõtta appi läks. Kõigis sõiakäikudes, mis lepinguosalised ühes Spartaga ette wõtsiwad, oli ikka spartlane ülem. Selle Peloponnesose lepingu põhjal oli pea terwe

Lõuna-Kreekamaa sõjajõud nende käes. Ja mitte ainult Peloponnesose riigid, vaid ka kõik muud kreeklased harjuliwad aja jooksul ära, Spartat oma ülemjuhiks pidama, kui mõni suur hädaoht kõiki ähwardamas oli. Nende walida elukorra kuulsus ja hirm nende sõjariistade eest ulatasiwad kõige kauge-
mate maadeni. Aga waewalt olekliwad nad Persia wägi-
wallale wastu jõudnud panna, kui mitte üks teine Kreeka riik
päästjaks ei oleks ilmunud. See oli *Athénaï* ehk *Athen*,
kes suurufe ja hiilgufe poolest Spartast kergemale tõulis.

VI. Athen.

1. Tyranniwalitsus. — Wanast ajast saadik oliwad kõigil Kreeka riikidel põlised kuningad eesotsas. Nende kõrwal oli aga uhke aadeliseisus, kes oma sõja-osawufe ja rikka maaomandufe läbi tähtis oli; nagu kuningad, nii kiitlefi-
wad ka nemad, et nad kas wägimeeste wõi otlekohe jumalate
järeltulijad olewat. Aadelimeestega pidasiwad kuningad nõuu;
need oliwad neil sõjas tähtsamad abimehed. Aga aegapidi
hakkasiwad aadelimehed mõtlema, et nemad ilma kuningata
ifegi riiki walitseda ja waenlase wastu kaitsta oskasiwad.
Peaegu kõigis Kreeka riikides läks neil korda ainuwalitsuff
lõpetada ja wõimu oma kätte kiskuda. Nii astus ainuwalitsufe
asemele aadelivalitsus ehk aristokratia. Ainult Spartas
jää kuningawõim alale, aga ka sealgi nii kiita wõimupiiriga, et
ta ainult nimepidi olemas oli. Peaegu igal pool mujal walit-
sifiwad riiki aadeli walitud ametnikud. Kuid oma wõimu tar-
witasiwad aadelimehed ühekülgsest ainult eneste kasuks. Uhkelt
nimetasiwad nad endid „paremlasteks“ (*áristoi*) ehk „kauniteks
ning headeks“ (*kalokagathoi*) ning waatasiwad põlastufega rahwa
peale alla, kes oma palehigi sees leiba söi, ja kurnasiwad rah-
wast hoolimatalt. Sellepärast hakkasiwad laiad rahwahulgad
nurisema. Mitmes linnas, kus kauplemine ja merelõitmine
õitsele oli läinud, tekkis agar kaupmeeste- ja käsitööliste-seisus,
kes aru ei suutnud saada, miks ainult aadelimehed ja mitte ka
nemad riigiamefnikkudeks saada ei wõinud. Tekkis wihane
erakonna-wõiflus aadelimeeste ja rahwa wahel. Selle juures
juhtus fagedasti ette tulema, et mõni auuahne aadelimees oma

seisusewendadest lahku läks, rahwa etteotla astus ja aadeliwalitsusele lõpu tegi. Rahwal ei olnud midagi selle vastu, kui tema juht ja poolehoidja riigivõimu oma kätte kiskus; rahwas kaugemale ei mõelnud, kui et aadeliseisus oma võimu kaotaks ja rahwas seks korraks tuge ja abi saaks. Erakonna päid, kes sel kombel walitsejateks saiwad, kutsuti Kreekamaal *tyrannideks*. Mitmed tyrannid oliwad anderikkad mehed, kes võimsalt ja targalt walitsesiwad. Mõned tyrannid aga tegiwad kõiksugu hirmutempulid; selle tagajärjel hakkas tyranni nimi halwa tähenduse saama ja tähendab nüüdgi weel hoolimata ja werejänulist hirmuwalitsejat. Harilikult ei olnud ka nende walitsusel kuigi pikka iga. Mõnikord sai aadel neist wõitu, ajas nad minema ja pani uuesti aristokratliku walitsuse maksma; mõnikord jälle sai rahwal himu neist täis; siis ajas rahwas nad ära ja pani rahwawalitsuse maksma. Nii tõusiwad demokraatlikud walitsused. Nii sugulid siemisi wõitlusi ainuwalitsuse, aadeliwalitsuse, tyranniwalitsuse ja rahwawalitsuse wahel on suurem osa Kreeka riikiid läbi elanud, niihästi Kreeka kodumaal kui ka väljaspool kodumaad — afulinnades.

2. Aadelivalitsus Athenas (750—594 e. Kr.).

— Attikamaa Athena linnaga, kus Joonia tõugu rahwas elas, oli ainukene riik Kreekamaal, mis doorlaste rändamise ajal puutumata endiseks oli jäänud. Peale selle kui Kodros oma ohwrisurma läbi Attikamaa doorlaste eest oli päälnud, walitsesiwad tema järeltulijad weel mitusada aastat Athenas, kuni aastal 750 e. K. kuninga sugukonnas riid tõusis, mille tagajärjel aadelil korda läks kuningawalitsust ära lõpetada. Põlise kuninga asemele astus nüüd walitud riigijuht, keda aadeliseisus esialgul Kodrose järeltulijate hulgast kümneks aastaks walis. Peagi hakati ka teisi aadelimehi selle ameti peale walima ja wiimaks pandi ühe riigijuhi asemele üheksa meest, kes ainult üheks aastaks ametisse waliti. Neid nimetati *archontideks*, i. o. walitsejateks. Esimene archont, kes archontide-kogu eesistuja oli, kandis nime „*archon epónymos*“, i. o. nimeandja archont, sest et tema nime järele aastat nimetati; teine archont oli „*archon basiléus*“, i. o. kuningas, sest tema oli, nagu wanasti kuningas, riigi ülempreester; kolmas oli „*archon polemárchos*“,

I. o. sõjapealik, sest et tema sõjawäe juht oli. Teised kuus archonti kandiswad nime *thesmothétes*, i. o. seaduseandjad, sest et nemad ülemad kohtunikud oliwad. Sel wiisil oli ainuwalitsusest aadeliwalitus saanud. — Rahwas aga ei saanud sellest muutusest kergendust ühtigi. Küll ei olnud alam rahwas, nagu Spartas, pärisorjad, aga riigiasjade kohta ei olnud temal mingisugust ütlemit: nende juhtimine oli aadelimeeste ehk eupatridide, i. o. kõrgestisündinute eesõigus. Aga juba oliwad Attika talupojad selle järje peale langemas, kus Sparta heltid seiliwad: pärisorjusesse. Sõjaskäimine, makstud ja wiljakaldused oliwad nad wälja kurnanud. Nad ei saanud enam muidu oma elu ülewal pidada, kui pidiwad aadelimeeste käest laenu wõtma. Kes aga kord laenu wõttis, see langes kiiresti wõlgade lisse, sest laenude eest maksti Athenas kuulmata kõrget intresji; hiljemaltgi maksti harilikult ikka weel 12°/_o. Wiimaks pidiwad nad oma talud wõlgade eest aadelimeeste kätte andma. Hea oli weel, kui talu ära-andmisega wõlg tafa sai wõi kui aadelimees koha peale endise omaniku rentnikuks jättis, kes ⁵/₆ osa lõikusest aadelimehele rendiks pidi andma. Kui wõlg tafa ei saanud, siis oli wõlauskujal Athena linna halastamata wõlaseaduse põhjal õigus wõlgnikku oma orjaks teha, wõi koguni wõõrale maale orjaks müüa. Sāherdused olud paniwad rõhutud rahwa nurisema. Nuriseti, et alam rahwas aadeliwalitsuse all ilma kaiffeta on, et kohtunikud oma heaksarwamise järele kohut mõistawad. Nõuti, et wāhemalt seadus kirja pandagu, mille järele kohtunikud edaspidi peaksiwad käima. Ja a. 621 antigi ühele archondile, *Drakon* nimi, kōlk seadusid kirja panna. Kuid neist seadustest ei saanud alam rahwas mitte mingisugust kergendust. Drakoni seadused oliwad nii walidad, et kreeklasted neid „werega kirjutatud“ ütlesiwad olewat: isegi kõige tūhsemat süütegu, näit. ka põlluwilja wargust karistati surmanuhtlusega; wõlaseadused jāeti niisama armuheitmataks, kui nad enne oliwad olnud. Rahwa nurin lāks kibedamaks; juba tōsteti māsfulid ja juhtus weriseid kokkupōrkamisi. Ōelad rahwa eestwedajad katsusiwad tyrannideks tōusta; rahwas aga harutas mōtet, et kudas terwe aadelisugu saaks āra hāwitada ja tema warandust rahwa wahel āra jagada.

3. Soloni wõlaseadused (594 e. Kr.). — Sel ajal elas Athenas kõrget sugu aadelimees Solon, Kodrose tõuuft. Ta oli sõjatubliduft üles näidanud, pikkadel reifidel enam tarkuft omandanud kui keegi teine athenlane, ja oskas oma mõtteid südamesse tungiwate laulude näol ette kanda. Ta armastas oma ifamaad palawalt, tundis aga selgesti ära, et Athena riiki hukatus waritseb. Ta ei olnud mitte nii kitsarinnaline kui tema seisusewennad, teised aadelimehed, waid waatas osawõllikult oma waeleks jäänud kaaskodanikkude ja nende rõhutud seisukorra peale. Ühes laulus, mis peagi suuft fuhu käima hakkas, kirjeldas ta rahwa häda ja nõudis, et selle wastu seaduste muutmise teel abi loetataks. Soloni ülesastumine ajas terwe Athena linna ärewile. Aadelimehed paniwad talle süüks, et ta rahwast oma poole meelitawat ja ise tyranniks tahtwat saada. Tõepoolest oleks Solonil üpris kerge olnud oma esiwanemate krooni jälle kätte saada: rahwa juhid, tema sõbrad ja ifegi Delfoi orakel andsiwad talle selleks hoogu. Aga Soloni auus meel hoidis teda säherduse kiufatuse eest. Selle tagajärjel hakkas aadeliseifusgi tema wastu ufalduft üles näitama ja nimetas ta wabatahtlikult a. 594 e. Kr. eifimeleks archondiks; temale tehti ülesandeks, rahwast aadelseifusega ära lepitada. See ei olnud mitte kerge ülesanne, aga oma tarkuse ja arusaamise waral läks tal siisgi korda seda ülesannet täita. „Üks tõmbas mind ühele, teine teisele poole“, ütles ta wiimaks ise; „ma olin nii kui hunt hulga koerte keskel. Kui ma siis seda teha oleksin katsunud, mida iga erakond nõudis, siis oleks minu kodulinna hulki mehi oma elu kaotanud.“ Ta ei tahtnud aadeli käest mitte kõike warandust ära riifuda, ehk alam rahwas teda küll nõudis; ta pidas erawarandust puufumataks. Aga enam kui erawaranduseft pidas ta wabaduseft lugu: wõlgasid, mille läbi riigi kodanikud oma wabaduse kaotasiwad ja orjusesse langesiwad, ei tunnistanud ta mitte makswaks. Sellepärast käskis ta kõik endised kodanikud, kes wõlgade pärast orjadeks oliwad saanud, ilma tasuta wabaks lasta; need aga, kes wäljamaale orjaks oliwad müüdud, laskis ta riigi kulul wabaks osta. Surmanuhtlusega ähwardades keelas ta ära edaspidi kodanikka wõlgade pärast orjaks müüa.

Et väikeste maaharijate seisukorda parandada, andis ta teise seaduse välja, mille põhjal kõik wõlad, mis maade peale tehtud oliwad, fühjaks kuulutati: kiwitulbad, mis wõla täheks põldudele püsti oliwad pandud, kaotati sealt jäljeta ära. Selle wõlakustutuse (*seisachtheia*) läbi saiwad suurnikud palju waralift kahju; Solon ise kaotas suure osa oma warandusest; kuid muud teed ei olnud, kui mitte terwet alamat rahwast orjusesse ei tahtnud langeda lasta. Paljud, kes kahju saiwad, oliwad selle üle muidugi kibedat wiha täis. Kui Athena rahwas aga rõhuwast koormast lahti sai ja julgelt oma wabadust maitsta wõis, siis algas uus tegewus ja wärske elu lõi lakkama, millest ka endised kahjusaajad jälle kasu hakkasiwad saama. Nurin Soloni wõlaseaduste üle hakkas waikima, ja pärastistel aegadel, kui Athena sifemine kord enam ilmasgi wõlgade pärast raputamist funda ei saanud, kiitsiwad kõik ühel meelel Soloni teguwiihi.

4. Soloni riigikorraldus. — Adelimehed andsiwad Solonile woli ka riigikorraldust ja seadusi muuta, kui ta muutmiist tarwis leiab olewat. Ta panigi põhjalikud muutused toime, nimelt selleks otstarbeks, et üklikute rahwakihtide wahel edaspidi rahu maad wõtaks. Et kohustusi riigi wastu õiglaselt ära jagada, jaotas ta rahwa maa sisetuleku suuruse järele nelja liiki. Et ta maa sisetuleku maksu jaotamise aluseks wõttis, oli loomulik, sest maa oli sel ajal ainukene wõi vähemalt pea-sisetulekuhallik kõigil Athena kodanikkudel. Sifemise liigi hulka arwas ta need, kes oma maa pealt läbistiku vähemalt 500 medimnost ehk wakka wilja wõi 500 pange õli wõi wiina saiwad. „Wiiefajawakameestele“ (*pentakosiomedimnoi*) tegi ta ülesandeks sõjalaewu muretseada, mis hästi kallis maksma tuli, sest riik andis ainult palja laewakere; ka ufupidude toimepanemise kulud jäiwad nende kanda. Teise liiki arwas Solon need, kes 300—500 wakka wõi pange lõikult saiwad; nende kohus oli sõjas ratla teenida ja alatafa ratlahobust sõjawalmis pidada. Sellepärast nimetati neid ratlameesteks (*hippeis*). Kolmanda liigi kodanikud, kes 200—300 wakka wõi pange lõikasiwad, teenisiwad sõjawäes loomusjalameestena (*zeugites*), i. o. neil pidi täis sõja-

munder olema: kiiwer, raudsärk, raudläärikud, kilp ja oda. Sõjamundri ja ülespidamise pidiwad nad sõja ajal enestele oma kulul nõutama. Neljandasle liiki jäiwad kõik need kodanikud, kes oma lõikufest vähem kui 200 wakka wõi pange saiwad, ja need, kellel maad sugugi ei olnud (*thêtes*). Neid ei sunnitud lõtta minema, waid nad pidiwad ainult häda ajal, kui waenlane maale tuli, sõjariistad kätte wõtma, mis nad siis küll ka ise, kudas aga keegi sai, omale murefema pidiwad. Korrapäralisi makfusid kodanikkude käest ei nõutud; kui aga riigil mõnel erakorral raha waja oli, siis jaotati maks maa suuruse ja sissetuleku järele ükfikute peale ära. — Aga kel suuremad kohused, sel ka suuremad õigused. Solon kaotas küll aadelimeeste sündimise läbi saadud eesõigused ära, aga nendele, kes riigi heaks suuremat koormat kandiwad kui teised, andis ta suuremad eesõigused. Nii muutis Solon Athena riigi aristokratliku kuju timokratlikuks. Timokratia on waranduslise järje (*timema*) peale põhjendatud riik, milles kodanikkude eesõigused neile peale pandud kohustusi mõöda järkjärgult tõusewad. Timokratia on wahelülks aristokratia ja demokratia wahel. Kolme ülema liigi kodanikud üklinda, i. o. suurnikud ja keskseisus, saiwad õiguse riigiametili pidada. Ühekfa *archonti*, kes, nagu ennegi kõige kõrgemateks riigiametnikkudeks jäiwad, waliti ainult ülema liigi, i. o. kõige rikkamate kodanikkude hulgast. Archontide üle walwama pani Solon suure 400-liikmelise nõukogu, kuhu kõige kolme ülema liigi kodanikka wõis walida, nii et siia ka keskseisuse liikmed ligi pääsesiwad. „Neljasaja nõukogu“ ehk lihtfalt nõukogu (*bule*) pidas walitsuse, i. o. archontide teguwiihi silmas, walwas riigi rahade sissewõtmise ning wäljaandmise üle ja harutas seaduse eelnõud läbi, mis aga alles siis seaduseks saiwad, kui terwe rahwas nad heaks oli kiitnud. Sest kõige ülema wõimu andis Solon rahwakoosoleku kätte, millest iga Attika kodanik, niipea kui ta 20 aastat wakanaks oli saanud, osa wõis wõtta, olgu ta nii waene kui tahes, wõi elagu ta linnas wõi maal. Rahwakoosolekut peeti määratud ajal pealinna turu peal wõi päraltpoole Akropolisile mäel Pnyx'i künka peal. Rahwakoosolekul waliti archondid, seal

tehti otulid sõja ja rahu kohta, lepingute asjus, seaduste ja muude ettepanekute üle. Iga auus kodanik wõis sõna saada; kuid kombeks oli saanud, et noored ja harjumata mehed liin waikisiwad. Hääletati kätt üles tästes. Weel teise õiguse andis Solon rahwale: Kui keegi kodanik arwas, et archonid tema asjas ülekohtuse otluse on teinud, siis wõis ta selle otluse wastu wanutatud meeste kohtuse edasi kaebada, mis iga aasta loofiga kõigist neljast kodanikuliigist waliti; walitud mehed pidiwad wandega tšotama seaduse ja õiguse põhjal kohut mõista. — Soloni riigikorralduse tipp oli areiopagoſe kohus. Juba wanast ajast saadik oli see kohus elu ja surma üle kohtumõistja olnud. Solon tegi talle nüüd ülesandeks kodanikkude usu ja kombe, kaswatuse ja elu üle walwata. Laiskalid pidi ta tööle, pillajaid kokkuhoidmisele manitsema, üleüldse kõiki, kes kombeliselt eksinud oliwad, walju sõna ja karistusega õigele teele tagasi juhtima. Tal oli koguni õigus, nõuukogu ja rahwakoosoleku otulid tühjaks tunnistada, kui nad riigikorra ehk õiguse wastu käisiwad. Areiopagoſe kohtu liikmeteks wõisiwad ainult esimese liigi kodanikud saada, sest ainult endised archonid, kes oma ametit laitufeta oliwad pidanud, saiwad tema eluaegseteks liikmeteks.

5. Muud Soloni seadused. — Solon ei korraldanud mitte ainult riiki, waid andis terve seaduseraamatu walja, mis seit ajast peale athenlaste elule juhtnõõriks oli. Tema korraldas kalendrit ja ajaarwamist, tegi rahawäärtese, mõõdud ning kaalud kindlaks ja määras karistused süütegude eest. Tema ei piiranud aga mitte kodanikkude iliklikku wabadust, nagu see Spartas sündis. Ta nõudis, iga kodanik heitku erakondade-wõitlustes ühele wõi teisele poole, muidu kaotab ta ise kodaniku-õigused. Erakondade-wõitlustest osa-wõtmine paistis Solonile tähtsam abinõu olema, riigiasju waol hoida, sest midagi ei olnud tema arwates nii kardetaw kui hoolimatus riigiasjades. Ta nõudis, nagu Lykurgos Spartas, hooliat nooreſoo kaswatust, mitte ainult kehaliit, nagu Lykurgos, waid ka waimliit, ei andnud aga mitte Lykurgose eeskujul lastekaswatust riigiwalitſuse hoolde, waid jättis selle ülesande laste wanemate täita. Noor Athena kodanik pidi lugema ja

kirjutama õppima, aga iseäranis ka muusikas ja kunstis õpetust saama. Nii oli Solon riigikuju loonud, kus kõik võim laia rahvahulga kätte oli antud ja kus walituseohjad oma walitused ametnikkude käes olivad. Nii sai Athen esimeliseks wabariigiks, mida ajalugu tunneb.

6. Peisistratos (561 e. Kr.) — Puhk aega edenes Attika rahwas rahulikult Soloni loodud seaduste warju all. Siis ilmuliwad uued erakonna-wõitlused. Nimelt kahekseliwad aadelimehed oma endise võimu kaotaminekut taga. Alam rahwas jälle ei suutnud ära unustada, et Solon muist maad suurnikkude käest mitte ära ei võtnud, nagu nad lootnud, ja neile ei andnud. Pealegi oli Soloni seisaktheia (wõlgade wähendamine) ainult seksimaks korraks abi toonud, kuna majandusline olu endiseks oli jäänud. Selle tagajärjel tekkiliwad jälle uued wõlad, mis oma kõrge protsendiga rahwast niisama rõhuliwad kui ennegi. Elatanud Solon, kellest küll suurt lugu peeti, ei jõudnud nurisejaid siiski mitte rahule maniffeda. Rahwas hakkas ühe aadelimehe Peisistratose järele käima, kes talle suupärast rääkida oskas ja kõike head lubas anda. Kord ilmus auuahne Peisistratos, üleni werine, linnaturule ja rääkis, et kui ta parajaste oma mõisa sõitmas olnud, tulnud talle teel mõrtsukad kallale, kes aadelimeeste saadetud olnud. Rahwas sattus seda kuuldes ärewusesse. Solon, kes Peisistratose sugulane oli ja teda hästi tundis, sai küll aru, et ta rahwast petab, ja tyranniks tahab saada; ta ütles talle otse näkku: „Sina oled ise ennast haawanud. et oma kaaskodanikka petta,“ aga see kõik ei aidanud. Kuffuti rahwakoosolek kokku ja otustati Soloni wastuseisemiseft hoolimata, et Peisistratosele antagu luba omal 50 kepimeest ihukaifseks pidada. Peisistratos mureftes omale peagi weel enam ihukaifsewäge ja selle abil wõttis ta kord ootamatalt Athena kindluse Akropolisile oma alla. Küll wõttis 70-aastane Solon sõjariistad kätte ja kuffus rahwast üles tyranni wastu wõitlust algama, aga ühed kartliwad, teised oliwad hoolimatad ja kolmandad rõõmustaliwad oma eestwedaja kordaläinud kawaluse üle pealegi; Soloni kuffet ei wõtnud keegi kuulda. Küll aeti Peisistratos sõjariistade abil Athenast minema, aga wiimaks wõitis ta

oma wastafed liisgi ära ja jäi kuni oma elu offani (527. e. Kr.) tyranniks. Nii oli Athena wabariik omale jällegi walitseja saanud. Peiisifratos jättis Soloni korraldused siimakirjaks küll maksuma, tõepoolest aga pidas ta ise kõik wõimuse oma käes. Ta kandis selle eest hoolt, et tema pojad wõi sugulased ikka archontide hulgas oliwad ja et suures 400-mehelises nõuukogus tema poolehoidjate käes enamus oli. Kuid tema ei olnud mitte tyrann meie aja mõttes, mitte werejänuline mees, waid tark walitseja, kes rahwa käekäiku hoolega parandas. Ta andis waeleks jäänud talupoegadele riigi raha odawa intressiga laenuks, et nad oma majapidamislt paremale järjele saakiwad seadida, laskis Athena linna suurte ehitustega kaunistada ja andis seega hulgale inimestele ehituste juures tööd ning leiba. Peale selle kandis ta waimuwalgustuse eest hoolt. Ta kufsus mitmed kuulsad Kreeka laulikud Athena linna elama, korjas Homeroose laulusid ja laskis nad kirja panna. Ka kaubandust ja laewaehitust edendas Peiisifratos. Üleüldse hakkas Athena riik Peiisifratose ajalt saadik õitswale järjele tõusma.

7. Soloni surm (umbes 560 e. Kr.). — Kui Peiisifratos walituse oma kätte oli kiskunud, ei tihanud Solon, nagu mitmedgi teised wabariigi poolehoidjad, mitte enam Athenas elada ja uue walitseja alla heita. Ta jättis kodumaa maha ja läks Kyprose saarele elama, kelle walitsejaga ta tutaw oli. Teel käis ta Sardese linnas Lydiamaa kuninga Kroisose juures wõõrusel, kes teda lahkesti wastu wõttis. Justatakie, Kroisos olla targale athenlastele kõiki oma warakambrid ja muid rikkusi näidata lasknud ja tema käest siis küsinud, keda ta kõige õnnelikumaks inimeseks maailmas peab. Solon olla kõige pealt Athena kodanikku Tellost ja siis kahte Argose noortmest Kleobist ja Bifoni nimetanud, sest et need õnnelikult elanud ja kaunist surma surnud; siis saanud Kroisos, kes iseennast kõige õnnelikumaks arwanud, pahaseks ja küsinud, kas Solon siis teda niigi õnnelikuks ei pea, kui neid lihtkodanikka. Solon wõis talle õigusega wastata, et rikkus ja wõim inimest weel mitte õnnelikuks ei tee ja et üleüldse keegi end enne surma õnnelikuks ei tohi kiita. Weel enne kui

Kroisos oma rikkuse ja riigi kaotas, suri tark Solon Kyprose saarel, 80 aastat wana.

8. Tyranniwalitsuse lõpp (510 e. Kr.) — Kui Peisistratos suri, astusiwad tema kaks poega Hippias ja Hipparchos tema asemele. Athenlased kannatusiwad nendegi walitsust rahulikult, ehk küll maksud, mis juba Peisistratos peale oli pannud, athenlasi tüütama hakkusiwad. Kui uued walitsused ka weel toredaks läksiwad ja teisi suurnikka põlgama hakkusiwad, asutusiwad mõned noored aadelimehed wandeseltsi ja tapusiwad Hipparchose ühe usupidu puhul ära. Hippias, kes nende käest päälis, hakkas nüüd wenna surma wihastelt kätte maksma. Ta läks nii hooletumaks ja werejanuliseks, et isegi laialdane rahwahulk talle selga hakkas pöörma. Seäranis osawalt töötas Hippiaise wastu üks Athena suurnik, Kleisthenes nimi, kes maalt wälja oli saadetud ja Delfois elas. Ta oli Delfoi preestrite ligidane sõber ja tema nõuuandmise peale wastas orakel Sparta saadikutele üga kord, kui nad jumala käest nõuu küsima tulusiwad, et spartlased päästku Athen tyranniwalitsuse alt ära. Wiimaks hakkusiwadgi spartlased jumala nõudmist täitma. Nad saatusiwad Attikasle sõjawäe, millega Kleisthenes ja hulk teisi maalt wäljasaadetuid athenlasi kaasa läksiwad, ja ajusiwad Hippiaise minema. See põgenes perslaste juurde. Nii päälis Athen tyranniwalitsuse alt lahti, mida ta waheaegadega umbes 50 aastat oli kandnud.

9. Kleisthenes (508 e. Kr.). — Peale Hippiaise minemasaatmisest algusiwad Athenas jälle erakondade-wõitlused. Ühelt poolt tahtusiwad aadelimehed, kelle abil tyranniwalitsuse kaotamine suurelt osalt korda läinud oligi, kõike wõimu jälle oma kätte tagasi saada, nagu see enne Soloni aega oli olnud; Sparta sõjawägi, mis alles Athenas oli, toetas aadelimeeste erakonda. Teiselt poolt katsus laialdane rahwahulk enam wõimu oma kätte saada. Rahwa juhiks heitis auusameelne Kleisthenes, kes spartlased ja aadelimehed ära wõitis ja Athenas demokraatliku walitsusekorra maksma pani. Tema eimene hool oli aadelimeeste politikalist mõju murda. Selle otstarbe kättesaamiseks wõttis ta kaks abinõuu käsi: suurendas waelemate kodanikkude arwu ja wähenaldas ükikute aadeli-

perekondade mõju nende ümbruskonna peale. Ta andis Athenas elawatele wõõrastele kaupmeestele ja käsitöölisele, n. n. metoikidele, s. o. juurdealunud elanikkudele, kodanikuõiguse; selle tagajärjel pääsesiwad need rahwakoosolekuteft osa wõtma ja tõstiwad seal alama rahwa arwu enam mõjule. Aga weel tähtsam oli aadeli-perekondade mõju wähendamine. Juba wanast ajast saadik oli Attika rahwas nelja osakonda jaotatud; neid osakondasid nimetati fyl é' deks ja igaüks neift seisis mitmest sugukonnast koos. Iga sugukonna tuumaks oliwad mõned aadeli-perekonnad, kes endid ühe ja sellesama esiwanema järeltulijateks ning seega omawahel sugulasteks lugewad. Iga aadeli-perekonna warju all elawad ka juba wanast ajast saadik mõned kodanikkude ja talupoegade perekonnad ja lugewad endid, niisama kui adeli-perekonnad, sugukonna liikmeteks, muud kui seifuse poolest alamateks. Nii seisis terve Attika alamrahwas ikka mõne aadeli-perekonnaga ühenduses ja nende juhatusel ning mõju all. Solon oli selle korralduse maksma jättnud ja määranud, et iga fyle suurde nõukogusse 100 liiget walib, mislābi neid 400 liiget saigi. Wanast ajast jäänud auupaistuse mõjul, oma suure waranduse ja iseāranis ka selle pärast, et ufuasjad nende juhtida oliwad, oli aadeli-meestel oma ümbruskonna peale suur mõju ja kui nad kokku hoidiwad, wõlilwad nad walimisi ikka nii juhtida, et niisugused mehed ametitesle saiwad, kes neile meelepārast oliwad. Selle mõju alt katkus Kleisthenes rahwast päästa. Sugukonna asemel, mille liikmed sagedaste üle terve Attikamaa laiali elawad, seadis ta kü l a k o n n a ehk d é m o s ' e, s. o. kõik kodanikud, kes ühe küla piirides elawad. Mitu külakonda ühendas ta üheks k o g u k o n n a k s ehk fyle'ks. Terwes Athena riigis seadis ta endise nelja fyle asemel 10 fylet. Uutes fyledes walilwad aadeliperekonnad täissa wõõraste perekondadega, oma naabritega, üheskoos ja ei saanud nende peale mingisugust mõju awaldada. Endiste saja nõukogu liikme asemel walis nüüd iga fyle 50 liiget, nii et endise 400 liikme asemel nüüd kokku 500 liiget nõukogusse sai. Nõukogu muutis Kleisthenes kõige tähtsamaks walitfusesutuseks. Mitte ainult ei pidanud nõukogu seaduse-eelnõusid läbi haru-

tama, enne kui nad rahwakoosoleku kätte offustada läkfiwad, waid ta walwas ka seaduste ja muude rahwakoosoleku oflufste täitmise üle. Sellepärast pidiwad alatafa 50 nõuukogu-liiget, i. o. iga fyle walitud liikmed järgemööda kümnes ofa aastat, nimelt 35 päewa Athenas ametis olema ja jookswaid riigiasju ajama. Need 50 kuffufi efimeesteks (*prytáneis*). Oma ameti-ajal saiwad nad oma ülespidamise prytaneion'is, i. o. nõuukogu majas, kus ka teisedgi tublid mehed, kes selle auu wääriliseks arwatud, riigi kulul ülespidamist saiwad. Archontid laskis Kleisthenes ka edaspidi ikka ainult aadelimeeste hulgaft walida, kuid wähenDas nende tähtsust märkía. Juba tyranniwalitsufe ajal oli archontide tähtsus palju langenud, nüüd aga pani Kleisthenes weel mitmeliikmelised ametkonnad nende kohufid täitma. Ühe lõjapealiku (*archon polemarchos*) asemele pani ta kümme wäepealikut (*strategós*); iga fyle walis neid ühe, kes siis oma fyle wäe-ofa juhataja oli. Ülem juhatus käis igapäew järgemööda ühe wäepealiku käeft teise kätte, kuna archondi kätte ainult eesistumine lõjanõuukogus ja ohwri-toomine enne lahingut jäi. Niifama pani Kleisthenes efimele ehk nimeandja archondi asemele, kes siiamani riigi rahaasjandufe üle oli walitsenud, kümneliikmelise ametkonna rahaasju juhtima. — Kuna Kleisthenes sel kombel ühelt poolt aadeliwõimu murdis, katsus ta teiselt poolt tyranniwalitsufe tagafitulekule mõjuwat takistust teha. Ta määras, et nõuukogu rahwa käeft iga aasta peab järele pärima, kas mitte tarwis ei ole mõnda meest maalt wälja saata. Igaüks, kes seda tarwis arwas olewat, kirjutas loowitawa mehe nime kiwikillu peale ja pani oma killu selleks seatud nõuu listle. Kui 6000 killu peal üks ja seefama nimi ülewal feilis, siis pidi kodanik, kes seda nime kandis, kümneks aastaks wõõrale maale elama minema. Tema auu ja warandus jäi talle alles ja ta oli, niipea kui tagafi tuli, jälle täieõigusline kodanik. Rahwakogu oflufe põhjal wõis teda ka enne kümne aasta lõppu koju tagafi kuffuda. Selle killukohtu ehk ostrakismofe (*ostrakon* = kiwikild) läbi tegi Kleisthenes wõimalikuks auuahneid erakonna-juhtifid õigel ajal maalt wälja kihutada, enne kui nad tyranniwalitsufe oma kätte jõudfiwad kiskuda. Kleisthenese

uuendused, mis Athena riigi demokraatlikuks wabariigiks muutiswad, lõpetaswad kõik erakonna - waenu ära, nii et Athena kodanikud kõike oma jõudu majanduslike edene- mife, kunsti, teaduste ja sõjaoasawuse harjutamise peale wõisi- wad tarwitada.

10. Wahekord Sparta ja Athena wahel (umbes 500 e. Kr.). — Peale Kleisthenese uuendusi oli wahe kahe tähtsama Kreeka riigi, Sparta ja Athena wahel, täissa selgeks laanud. Kuna Spartas kõik wõim aadelisei- luse käes oli, kes kõigest jõuist wana korda alal kassus hoida, pandi Athenas agarasti uuendusi toime, mille tagajärjeks laia rahwahulga wõimulepääsmine oli. Ka wäljaspool koduriiki kassus Sparta aadeliwõimu, Athenaga rahwawõimu igal puhul toetada. Arwati, et poli- tikaline wahe tõuu wahe peal põhjened, et spartlased, kes Dooria werd oliwad, oma raskeloomulise tõuu pärast wanalt wifalt kinni pidaswad, kuna rõõmsa meelega ning kergema loomuga athenlased, kes Joonia tõugu oliwad, offekui lennul uuendustele wastu tõttaswad. Peapõhjust politikalise wahe seletuseks peame aga mujalt offima. Sparta riik oli nagu lõjaleer kefet maharõhutud rahwahulka; mingi uuendus ei wõinud wõimumeestele enam midagi kasu tuua, waid uuen- dustest olekliwad ainult rõhutud perioikid ja helotid kasu wõinud saada. Sellepärast seisiswad Sparta täiskodanikud iga uuenduse wastu. Athena riik oli sugukondade kokkuleppimise teel tõusunud, sellepärast ei olnud siin sel määral rõhujaid ega rõhutuid, nagu Spartas. Sparta oli peale selle mannermaa riik, milles põllu- harimine tähtsam toimetus oli. Athenaga seisis mere ääres ja sai sadamalinnaks, kus kaubandus ja tööstus warsti suu- rema tähtsuse saiwad kui põllutöö. Spartlased seisiswad 6. aastalaja lõpul suure Peloponnesose lepingu eesotfas ja kassusi- wad oma mõjualustes riikides igal pool neid politikalisi põh- jusmõtteid maksma panna, mis nende oma kodus walitfesiswad. Tyranniwalitfius, mis ikka ainult laia rahwahulga toetusel tek- kida sai, ei leidnud spartlaste seas poolehoidmist. Sellepärast oli- wadgi nad walmis Athenast Hippiaalt ära ajama minema. Nad ei tahtnud aga mitte, et peale tyranniwalitfise lõppu

Athenas alam rahwas wõimule pääseks, waid waatafiwad Kleisthenele juuenduste peale wäga kõõriti. Nad kassuliwad Athena riiki wäewõimul koguni oma mõju alla saada. Kui Kleisthenes peale Hippiale ärawõitmist ka Sparta abiwäe minema oli kihutanud, wõtsiwad spartlased selle häbistawa juhtumise enestele põhjuseks, et ühes kõigi Peloponnesose lepingu oialistega Athenas rahwawalitsuse põhjendamist takistada. Athenlased pääseliwad ähwardawast hädaohust ainult selle läbi, et Korinthose abiwägi Peloponnesose lepinguwäest lahkus ja koju tagasi läks, kuna mõlemad Sparta kuningad oma wahel sellepärast tülisle läkswad, et kumb neist Korinthose wäe taganemisele põhjust andnud. Korinthlased aga ei usaldanud Athena riiki ära wõita aidata, sest nad sawad aru, et spartlased siis liig tugewaks olekswad saanud ja kunas tahes edaspidi ka Korinthose riigi oma alla heitnud. Spartlased ühes oma Peloponnesose lepinguwäega läkswad tühjalt tagasi. Nende põhjapoolsed lepinguosalised, Boiotia ja Euboia riigid, kes Sparta nõuuandel põhja poolt Attikasle oliwad tunginud, sawad athenlaste käest hiilgawalt lüüa. See tuleproow, mis Athen peale uuenduste maksmapanemist nii hiilgawalt läbi tegi, kinnitas noort demokratlikku korda ja juhatas tema juured sügawale rahwaelu sisse.

VII. Wäike-Aasia kreeklasted.

1. Alkaios ja Saffo. Thales Miletose linnast (umbes 600 e. Kr.). — Waremalt kui kodumaa linnad läkswad Kreeka asulinnad õitsele, iseäranis Wäike-Aasias. Nende läbi lagunes Kreeka kaubandus laiali ja nemad hoolitseliwad selle eest, et mereõit kreeklastele igapäewaseks ametiks sai. Joonia asulinnad Miletos, Sokaiä, Samos, Chios ja Efesos ning aiollaste saar Lesbos oma pealinna Mytiléne'ga sammusiwad kõigi teiste eesotlas ning edendaliwad mereõitu, kaubandust ja tööstust. Nad ise läkswad seeläbi jõukaks ja ühes jõukusega ilmus Wäike-Aasia linnadesle ka rikas ja mitmekeline waimuelu. Siin oliwad Homerosle lugulaulud tekkinud. Siin tekkiliwad, kui jutustawate lugulaulude õitseag juba mõõdas oli, uut laadi laulud, n. n.

Lyrikalised laulud, kus laulik mitte juhtumisi ei jutusta, vaid laulus oma fundmüsi ilmutab: armastust ja wihkamist, rõõmu ja kurbust ja kõike muud, mis tema südant liigutab. Kõige kõrgemale tipule tõstiwad Kreeka lyrikalise luule kaks kuulsat laulikut Alkaios ja Saffo, kes umbes 600. a. e. Kr. Lesbose saarel elasiwad. Alkaios oli tulise waimuga aadelimees, kes mõõka ja kannelt ühefuguse ofawusega käsitada oskas, Saffo aga oli naisluuletaja, kelle laulud nii kaunid ja südamlikud oliwad, et wanad kreeklased teda kümnendaks muusikaks kutsusiwad. Wäike-Aasias oli ka kujuraiumise-kunsti kodupaik. Kauga aega ei osanud kreeklased omale müid jumalakujusid teha kui ainult niisugusid, mis nad wiletsal wiisil puufükist wälja nikerdasiwad, sawist kokku püüsiwad, wõi nagu foiniklased, plekist kokku tagusiwad. Umbes 600 aastat e. Kr. hakkasiwad mõned kunstnikud Samose saarel kujusid wasest walama, teised Chiose saarel neid peitli abil jälle marmorist wälja raiuma. Sest ajast peale edenes Kreeka kujuraiumise-kunst imekiiresti kuni oma täiuseni: nende uhketesse, sammastega kaunistatud marmoritemplitesse ilmuisiwad wäik- ja marmorikujud, mille sarnasid peale nende enam tehtud ei ole. Nagu kunstid, nii oliwad Wäike-Aasia hellenid kodumaale ka teadustes teenäitajaks. Miletose elasiwad kõige elimesed ajaloo- ja maadeteaduse-kirjutajad, niisama ka elimesed loodusteadlased ehk „filosofid“ (i. o. teaduse sõbrad), kes teaduse abil maakera ja ilmakehade saladuse sisse kassusiwad tungida. Kreeka ilmatarkade eesotsas seisab Miletose linna suurnik Thales, kes Egiptuses täheteadust ja maamõõtmist õppinud. Tema oli esimene kreeklane, kes taewatähti mitte enam jumalateks ei pidanud, vaid tulisteks taewakehadeks, ja päikese warjutust mitte enam paha kuulutawaks ähwarduseks ei arwanud, mida jumalad oma tahtmise järel korda wõiwad saata, waid loomulikuks nähtuseks, mida juba ette wälja rehkendada wõib. Ta andis Joonia linnadele Wäike-Aasias nõuu omawahel lepingut teha, et nad Aasia riikide wastu end kaitsta jõuaksiwad; need aga ei kuulnud tema sõna, waid arwasiwad, et igaüks enese eest küllalt hoolitseda jõuab, ja kaotasiwad seepärast oma wabaduse.

2. Wabaduse kaotamine. — Rikkad Kreeka sadamalinnaid ei wõinud Aasia suurte maadewõitjate himu mitte äratamata jätta. Juba Kroisos oli neid alla heitma hakanud; kui aga Kroisos ise langenud oli, siis rõhus Kyros nad üks-teise järele oma alla. Perslased seadliwad allaheidetud linnadesse omameelsed mehed tyrannideks, kes neile maksulid pidiwad maksma ja tarbekorral abiwägeliid ning sõjalaewu saatma. Wabadusega harjunud kreeklastele oli säherdune sündus ütlemata raske kanda. Kui Dareios Skythiamaal käis, olekliwad nad Donau silda wahtides tema wastu peaaegu mäslu tõitnud. Kuid siis astus kreeklaste plaanile, nagu ülemal jutustatud (waata lk. 41), Miletose tyrann Histiaios wastu, kes muidugi aru sai, et ühes perslaste walitsusega ka tema walitsus põhja alt ära kaotab. Dareios oli tema wastu tänu üles näidanud, siis aga umbusklikuks läinud ja ta oma juurde Susa linna kutsunud. Siin oli Histiaios Dareiose nõuumees, sõi temaga ühes lauas, kuid ühtlasi oli ta nagu wang, sest oma juurest ei lasknud teda Dareios mitte kuhugi minna.

3. Joonlaste mäis (500—494 e. Kr.). — Et Dareio-
sele kätte maksta, ofustas Histiaios oma wäimeest Aristagorast, kes Miletoles tema asemel tyranniks oli saanud, perslaste wastu mäslule kihutada. Ta ajas ustawal orjal juuksed peast maha ja kirjutas tema palja pea peale mäslulekulle. Kui orjal juuksed jälle pähe oliwad kaswanud, saatis ta selle Miletose linna ja lõnum päälsigi õnnelikult Aristagorase kätte. See panigi tyranniameti maha ja hüüdis oma Kreeka kaaswendi mäslule. Igal pool kihutati nüüd Joonia asulinnadest perslaste pandud walitsejad minema ja seati demokratlikud walitsused asemele. Aristagoras sõitis sõjalaewaga Kreekamaale ja läks spartlaste palwele, et need oma luguwendi raskes wõitluses Persia ilmariigi wastu toetakliwad. Aga kitsarinnaliselt ütlesiwad lühikeste poliitikalise pilguga spartlased end Joonia asulinnadest lahti. Teist moodi oliwad athenlased. Ehk neil küll parajasti kibe wõitlus Aigina saarega käsil oli, saatsiwad nad ometi 20 sõjalaewa Wäike-Aasiasse. Ka Euboia saarel asuw Eretria linn saatis 5 laewa. See oli aga ka kõik, mis Kreeka emamaa oma õitswate asulinnade kaitseks tegi.

Algufes oli wõit mäsajate kreeklaste pool. Nad tungiswad kuni Sardese linnani ja põletaswad selle ära. Siis tuli aga suur perslaste wägi, millele nad maifamaal mitte wastu ei suutnud panna. Aristagoras kaotas kõik loofuse, põgenes Thrakiamaaale, kus ta offa sai; Histiaios, kelle kawalus [ilmiks oli tulnud, löödi risti. Weel oleksiwad kreeklasted oma wäikse, aga tubli sõjalaewastikuga merel wõitu wõinud saada, kuid Miletose ligidal L a d e saarekele juures pörkaliswad nad Perfia laewastikuga kokku ja saiwad siingi lüüa, sest et üks osa Kreeka laewu enne lahingut äraandlikul kombel minema sõitis. Perslasted piirasiwad nüüd Miletose ümber, mis end terve aasta offa wapralt kaitstes; siis aga wõeti ta tormiga ära ja elanikud kas tapeti maha wõi müüdi orjadeks (495 e. Kr.). Niisama käis teiste Joonia linnade käsi. Küll ehitasiwad ülejäänud elanikud tuhahunnikute offa uued majad jälle üles, aga õitsma ei pääsnud Joonia linnadest Wäike-Aasia rannal mitte ükski enam. Lühi-kele nägemisega emamaa aga, kes oma asulinnad offustawal filmapilgul hädasse oli jätnud, pidi oma eksituse eest rasket karistust kandma.

VIII. Perfia sõjad.

1. Erimene ja teine perslaste sõjakäik (493—490 e. Kr.). — Dareios mõtles nüüd ka athenlastele ja ereferlastele selle eest kätte maksta, et nad julenud oliwad Joonia linnadid tema wastu toetada; üleüldse tahtis Dareios sel puhul terwet Balkani poolsaart ühes Kreekamaaga oma riigi alla heita. Waewalt oli Wäike-Aasia mäis lõpulikult maha surutud, kui Dareiose wäimees Mardónios suure wäega üle Hellespontose läks ja kõik maa Makedoniast saadik alla heitis. Suur laewastik pidas merd mööda [õites maawäega sammu. Kui laewastik Chalkidike idatipust, kus Athose mägi asub, mööda tahtis sõita, tõusis 'hirmus torm, mis laewad rahnude offa ajas ja nad seal puruks wirutas. Terve moona-tagawara, mis laewadel olnud, läks hukka. Et ka talw juba peale tulemas oli, siis ei suutnud Mardonios enam kaugemale tungida, waid jättis Perfia wäesalgad allaheidetud linnadesse maha ja läks ise Wäike-Aasiast tagasi (493 e. Kr.). — Aga Dareios

andis käsu uut laewastikku koguda, mis seekord maawäe risti üle mere Kreekamaale pidi wiima. Ette saatis ta käskjalad, kes Kreeka linnade käest allaheitmise täheks mulda ja weft pidiwad nõudma. Kudas wõis wäike Kreeka rahwas, kelle riigid omawahel alalõpmata tülitsefiwad, suurele Aasia kuningale wastu panna! Nii mõtlesiwad pea kõik Kreeka riigid ja andsiwad nõutud allaheitmise-tähtesid. Ainult Spartlased said alandawa nõudmise pärast wihaseks ja wiskasiwad suurkuninga käskjalad kaewu: sealt olewat mulda ja weft saada. Niifamafugult pahameelt äratas käskjalgade nõudmine Athenas: ka siin wistati Persia käskjalad nagu süütegijad pimedaste kaljukuristikku. Spartlaste ja athenlaste meelik teguwis ikäis rahwaste-wahelise õiguse wastu, sest saadikute külge ei oleks keegi tohtinud käft pista; aga Spartlaste ja athenlaste wiha näitas üles, et kreeklaste hulgas weel mehi on, kes ennem surra tahawad kui wabadult kaotada. Kuna suur ühine hädaoht warisfemas oli, unustasiwad Athen ja Sparta oma wana wiha ja lubasiwad teineteist perslaste wastu toetada. Waheajal ligines juba ähwardaw Persia laewastik, mille juhtideks meedlane Däris, perslane Artaférnes, Dareiose sugulane, ja Athenast minema kihutatud tyrann Hippias oliwad, ja heitis teel kõik Kreeka saared alla.

2. Marathoni lahing (490 e. Kr.) — Hippiafse juhatusel läkliwad perslased Affika idarannal Marathoni alewiku ligidal maale. Athenlased saaffiwad kiirkäskjalad Spartase abi paluma. Kuid siin wastati neile, Spartlased ei tohtiwat oma usupüha pärast mitte enne täiskuud, milleni weel nädal aega oli, teele minna. Athenlased ei wõinud neid ootama jääda, sest muidu olekliwad perslased oma wäega otfe Athena linna alla jõudnud. Athena wäe ülemjuhiks waliti ühe fyle wäepealik Miltiades, kes Dareiose sõjakäigust skythlaste wastu osa oli wõtnud ja perslaste sõjapidamist hästi tundis. Tema nõuuandel ei jäädud perslasi mitte Athena müüride warjul ootama, waid mindi neile ka ilma Sparta abita wastu. Ainult 9000 soomusjalameest wõis Miltiades Athenast suurele Persia wäele wastu wiia. Neile tuli küll weel 1000 sõjameest Plataiai linnast, Boiotiaft, wabatahtlikult abiks, siisgi tuli ühekü

perslast ühe kreeklase peale. Kuid Kreeka wahwus, paremad sõjariistad ja olawam wäejuhatus saiwad hiilgawa wõidu. Pealegi sõdiwad kreeklased oma maa ja wabaduse eest, kuna kirju Persia wägi waewalt teadis, mis asja pärast ta üleüldse Kreekamaale oli toodud. Perslaste leer ühes tema warandusega ja kõik nende hobused jäiwad wõitjatele saagiks. Sõjawägi ise aga sõitis laewadel Persiasse tagasi. Sparta abiwägi jõudis parajasti pärrale, kui athenlastel wõidutöö juba tehtud oli. Miltiades, Marathoni wõidumees, sai athenlaste tänamata meelt pärast poole kibedasti maitsta. Ta tahtis Aigeiose mere saari, mis perslaste kätte oliwad läinud, Athena lepinguse heitma lundida ja külis selleks otstarbeks Athena laewawäge oma juhatusse alla. Kuid see ettewõte ei läinud tal mitte korda ja athenlased nõudiwad nurjaläinud sõjakäigu eest tema käelt kahjutasu. Ta mõisteti ränka suurt trahwi maksma. Tal ei olnud aga mitte raha seda trahwi ära maksta ja sellepärast pandi ta wangi. Wangihoones lõpetasgi ifamaa päästja oma elu.

3. Themistokles ja Aristeides. — Peale Miltiadele surma jäiwad Athenas kõige tähtsamateks meesteks Aristeides ja Themistokles. Aristeides oli oma puhta elu ja õiglase meelega pärast terwel Kreekamaal tuntud. Tema kaaskodanikud andiwad omad tüliasjad ennem tema seletada kui et kohtusse läksiwad. Kui näidendi ettekandes kord lause ette tuli, et „ta ei taha mitte ainult õiglase paista, waid seda ka olla,“ siis pöörasiwad teatris kõik omad silmad Aristeidese poole. Koguni teist toime mees oli teine tähtis athenlane, Themistokles, kes Aristeidest noorem oli. Tema talitumata waim oli täis kustumata auuahnust; tema teraw mõistus ja kaugele ettenägew silm tegiwad teda nagu loodud rahwajuhiks. Tema ei kahelnud mitte filmapilkugi, et perslased uuesti ilmuwad, ja nägi ära, et nendest muul teel jäädawalt lahti ei saa, kui tubli laewastiku abil. Iseiswalt astus ta suure hulga arwamisele wastu, kes Marathoni lahinguga ja loomusjalameeste tublidusega uhkustasiwad, sest ta sai aru, et need suurearwulisele Persia sõjawäele lausa lahingus pikapeale ikkagi wastu ei suuda panna, waid et perslasi ainult merel ära wõib wõita. Sellepärast tegi ta julge plaani ja pani ette, Athena riiki, kellel siamaani ainult wäike

laewastik olnud, eimeseks mereriigiks Kreekamaal tõsta; liiamaalse Saleron'i sadama asemel, kus laewadel ei tormide ega waenlase eest kaiffet ei olnud, tehtagu awar Peiraiéus sõjaladamaks ja ehitatagu iga aasta sõjalaewu juurde, kuni suurte kolmekordsete sõjalaewade arw 200 peale tõuseb; kulud kaetagu nende kaludega kinni, mis Laurioni mägestiku hõbedakaewandustest saadakse, ja ärgu jaotatagu seda kaluraha mitte, nagu teisel poolt ette oli pandud, Athena kodanikkude wahel peade peale ära; et uute laewade peale sõudjaid ja madrusid saada, hakatagu ka neljanda liigi kodanikka, kes Soloni riigikorralduse põhjal sõjateenistusest wabad oliwad, merewäkke wõtma. Themistoklese suurepäralisele plaanile astus Aristeides rahwakoosolekutel ägedalt wastu, sest tema ei lootnud laewastikult midagi head, waid tahtis kõike riigi jõuudu maa-wäe korraldamise peale ära kulutada. Rahwas langes kahte waenulikkü erakonda, millest kumbgi teineteise ettewõtteid takistada katsus. Wiimaks anti offustamine killukohtu kätte. Aristeidese poolehoidjad kirjutasiwad Themistoklese, ja selle omad jälle Aristeidese nime kildude peale. Räägitakse, Aristeides olnud nii õiglane, et ta ühe kirjaoskamata kodaniku palwe peale, kes teda mitte ei fundnud, ise oma nime killu peale kirjutanud. Kildude lugemisel selgus, et enamus Aristeidese wastu oli, et Aristeides seega kümneks aastaks wõõrale maale pidi rändama. See kare offus tõi Athena rahwa keskele rahu tagasi. Themistokles wõis nüüd oma suured plaanid takistamata korda saata, ja ohwimeelne Athena rahwas aitas teda hea meelega ettewõttes. Mõne aasta jookkul oli Athena laewastik kõigi Kreeka laewastikkude hulgaft kahtlemata kõige wägewamaks saanud. Aga mitte ainult ise ei walmistanud Athen perslasi wastu wõtma, waid ta katsus ka teisi Kreeka riiki sõja wastu walmistama wirgutada. Athenlaste kutse peale ilmuliwad (a. 481) Sparta ja kõik tema lepinguosalised Peloponnesoses, peale selle weel wäiksed Plataiai ja Théspiai riigid Boiotiamaalt Isthmose maakitsusele selle üle nõuu pidama, mis perslaste wastu ette wõtta. Teised Kreeka riigid ei saanud aja-järgu tähtsuseft mitte aru ja jäiwad tulemata. Siin otlustati kõik omawahelised tülid ära lõpetada ja kõike jõuudu ühise

waenlase wastu farwitada. Sõjawäe ülemjuhatus (*hegemonia*) anti Sparta kätte, kelle maawägi kõigilt teistest tugewam oli.

4. Xerxese sõjakäik (480 e. Kr.). — Dareios ise ei saanud Marathonil lööki kreeklastele enam kätte maksmata minna, — surm wiis ta enne ära. Seda suuremalt walmistas tema poeg Xerxes kreeklaste wastu sõjakäiku ette, nii et tema arwates nurjaminekut üleüldse enam karta ei oleks pidanud olema. Nii suuri sõjameeste hulka, kui Xerxes neid kreeklaste wastu kogus, ei olnud maailm ennem weel näinudgi. Kõik maakonnad Himalaja mägedest kuni Sahara kõrbeni ja Syr-Darjast kuni Niiluse koskedeni pidiwad sõjamehi kogumisepaika, Sardese linna, saatma. Soiniklased, egiptlased ja Wäike-Aasia allaheidetud kreeklased pidiwad laewastiku murestema, millest suuremat ka enne maailmas nähtud ei olnud. Kewadel 480 e. Kr. läks sõjawägi Sardese linnast teele. Xerxes ise läks ühes, et suuri wõitlusi oma silmaga näha saada. Õeldakse, et jõed ja ojad seal kuiwaks jäänud, kust see arutu inimeste ja hobuste hulk oma janu kustatanud. Seitse ööd ja seitse päewa mindi üle Hellespontose, kuhu juba aeglasti kaks silda peale oli tehtud. Thrakiamaal laskis Xerxes oma wäge lugeda. Loeti 10.000 meest ära ja tehti neile aed ümber. Seda aeda fäideti 17 korda ikka uute inimestega, nii et wäes ühtekokku 1.700.000 inimest oli. Kas wäetrossi siia hulka oli arwatud wõi oli ta kaasa arwamata, ei ole selgesti teada.

5. Thermopylai lahing. — Suur sõjawägi läks Makedonia ja Thesalia rannaääril mööda edasi, et laewastikuga, mis sõjamoona wedas, ühendusesse jääda. Paremat sõjanõuu kreeklastel olla ei wõinud kui perslastele mägede wahel ja kivistest orgudes wastu astuda, kus need oma arwurikkast sõjawäge mitte korruga wõitlusesse ei saanud saata. Seefugune koht oli Thermopylai mäekitsus mere ja Oite mägestiku wahel. Siin wõttis Sparta kuningas Leóidas 7000 soomusjalamehega, kelle hulgas ainult 300 spartlast oli, seisukoha, et perslastele teed Kesik-Kreekamaale kinni panna. Kui Xerxes oma wäehulgaga siia jõudis, saatis ta kalkjalad kreeklaste juurde ütleva, et nad andku oma sõjariistad käest ära. „Tulge ja wõtke!“ oli spartlaste lühike wastus. Kui spartlastele waenlasi

nii palju õeldi olewat, et nende nooled lahingus päikese kinni katawad, wastas üks spartlane: „Seda parem, siis sõdime warjus!“ Oma harjunud wiisi järele paniwad spartlased enne wõitluse algust piduriided selga ja lillewannikud pähe ning ootasiwad julgelt perslaste pealekippumist. Perslased ei saanud kitsuses oma hulka li tarwitada. Kui müür seisis Leonidas oma meestega neile wastu, ja hunikus saiwad perslased surma. Ikka uued perslaste hulgad saadeti ette, ikka jälle taganesiwad nad kreeklaste mehiste löökide eest. Ka Xerxese ihukaitsewägi, 10.000 n. n. „ilmsuremata meest“, ei jõudnud kreeklastele midagi teha, waid pidiwad ise taganema. Wiimaks ilmus üks sealtpoolt kreeklane, *Efialtes* nimi, perslaste leeri ja pakkus end rikka taw eest juhiks, perslasi salateed kaudu üle mägede wiima. Ära-andja juhatusel saiwadgi perslased kreeklaste selja taha. Nüüd nägi Leonidas ära, et ta mäekitsust enam kaitsta ei jõua. Ta saatis abiwäed filmapaistwa hukatusse eest minema, otlustas aga ise oma 300 spartlasega paigale jääda. See oli käega katsutaw surmaminek; aga ta tahtis äraminejatele mahti anda tülitamata taganeda ja ühtlasi teistele kreeklastele näidata, kudas isamaa eest peab wõitlema ja surema. Peagi oli Persia wägi spartlased ümber piiranud. Wärisemata wõitles wäike salk waenlase wastu. Kui odad katki murduiwad, wõeti mõegad käfile; kui mõekalid enam tarwitada ei saanud, wõideldi käte ja hammastega. Wiimaks oli kreeklaste salgakene hoopis kokku sulanud ja tapeti mees mehelt maha. See on wägiwõitlus *Thermopylai* mäekitsuses, mis Leonidase ja tema sõjamehed ilmsuremataks on teinud. Sest niikaua kui inimeste keel kõlab, ei wäli ta neid kiitmast kui hiilgawaid eeskujusid isamaa-armastuses, mis kuni wiimase weretilgani kestab. Tapelusepaigale paniwad tänulikud kreeklased spärastpoole kiwiist raiutud lõwi mälestusambaks, ja selle peal oli lugeda: „Wõõras, teata Spartas, et me isamaa seadusi täites siin langenud oleme.“

6. *Salamise lahing*. — Thermopylai kitsuse ärawõtmisega awanes Persia wäehulkadele tee Kelk-Kreekamaale. Boiotlased heitsiwad neile alla, athenlased aga jätsiwad Themistoklese nõu peale oma linna maha ja läksiwad kõik laewadele; naesed, lapsed ja orjad wiidi eest ära Salamise saarele

nii et Xerxes Aftikamaa tühja ja õudse eest leidis. Marathoni kaotuse eest kätte makstes muutis ta Aftika kõrbeks ja põletas Athena linna maha. Kreeka maavägi oli Korinthose maakitsusele kaitsesüüri teinud ja tahtis siin perslasi jällegi kinni hoida. Kuid see oleks ainult sel puhul korda läinud, kui ka Persia laewastikku oleks kinni saanud hoida, sest muidu wõis laewastik mõne Persia wäeosa Peloponnesose poolaarel kergeste maale ja seega kreeklastele selja taha saata. Nii oli laewastiku küsimus kõige tähtsam. Juba Thermopylai lahingupäewal oliwad Persia ja Kreeka laewastikud Artemisioni rannamäe juures, Euboia saare ja Thesalia ranna wahel, kokku põrganud, kuid siis oli offus tulemata jäänud. Nüüd seilis Kreeka laewastik merekihtuses Salamise saare ja Aftika ranna wahel. Siia tuli ka Persia laewastik, milles 380 Kreeka laewa wastu 1200 lahingulaewa oli. Kreeklastel oli see kasuks, et nad oma wetes seiliwad, kus nad iga kiwi ja iga käri tundsiwad, ja et siin kitsas merekaelas perslased oma laewade hulka mitte tarwitada ei saanud. Sellest hoolimata tahtsiwad Kreeka laewastiku juhid oma kasuliku seisukoha maha jätta ja Isthmosse sõita, kus Persia laewad lahtises meres nendest wisfiste wõitu oleksiwad saanud. Ainult Themistokles, kes Athena laewawäge juhatas, sai seisukorrald taifia aru ja püüdis sõjanõukogus ära seletada, et ainult siin merekihtuses wõidu peale loota wõib. Kuid ta seletus ei leidnud tähelepanemist. Kui muu nõuu enam ei qitanud, siis wõttis ta julge kawalusetüki appi. Ta saatis õõli salaja ühe orja Xerxese juurde ja laskis talle ütelda, et kreeklastel tahtwat oma laewastikuga põgenema minna; Xerxes ärgu lasku parajat filmapilku, kus ta Kreeka laewastiku hukka wõib saata, mitte mõõda minna, waid piiraku Kreeka laewastik ümber. Xerxes uskus Themistoklese sõna, ja nii oliwad kreeklastel sunnitud siin lahingut lööma. Päewa tõusuga algas lahing. Kreeka wäikesed laewad saiwad kitsas wees palju paremini liikuda kui perslaste omad, kes pealegi oma rohkuse pärast siin üksteisele jalus oliwad. Üks Persia laew teise järele lasti põhja. Kui kuu üles tõulis, oli kreeklaste wõit kindel. Xerxes, kes rannalt lahingut pealt waatas ja wõidu üle rõõmu tahtis tunda, pidi nüüd oma lae-

wastiku kaotust nägema. 300 paremat laewa oliwad tal ühes meestega merepõhja läinud. See hiilgaw kreeklaste wõit mõjus niipalju, et Xerxes enam Korinthose maakitlusele edasi ei saanud minna, waid tagasi pidi pöörama, sest et ta ärarüüstatud Kreekamaalt oma wäele enam moonu ei leidnud. Ta läks hoopis Aasiamaale tagasi, jättis aga 300.000 meest oma õemehe Mardoniose juhatusel Boiotiamaale talwekorterisise maha.

7. Plataiai ja Mykale lahingud (479. e. Kr.). — Järgmisel aastal ei olnud kreeklasted end mitte enam ainult kaitsmas, waid hakkasiwad juba ise perslastele kallale kippuma. Kreeka maawägi, mis ligi 100.000 meest suur oli, läks Sparta wäepealiku Pausaniase juhatusel Boiotiamaale ja wõitis siin Plataiai juures Mardoniose wäe ära, hoolimata sellest, et muist kreeklasti, nimelt thessallased ja boiotlased perslaste pool sõditiwad. Arwamata suur oli saak, mis kreeklasted perslaste leerist leiditiwad: kulda, hõbedat, mees- ja naisorjased ning kallid riideid. Kreeklasted ei jõudnud aru saada, et mis nii rikkad inimesed waelelt Kreekamaalt tahawad, et nad teda ära wõitma tulewad. Selle wõidu läbi oliwad perslased Kreekamaalt sootuks wälja aetud. — Kreeklaste maawäega ühel ajal oli ka nende laewastik Sparta kuninga Leotychidese ja Athena sõjapealiku Xanthippose juhatusel perslaste wastu teele läinud, et Wäike-Aasia Joonia asulinnafid üles kuffuda Persia iket maha raputama. Perslased ei julenud oma laewadega Salamise wõitjatele lahtisel merel mitte enam wastu astuda, waid winnasiwad nad Joonia rannal, Mykale metsamägestiku kohal, wastu Samose saart, maale. Suur maawägi pidi siin kaitsma. Kuid julgelt läks Leotychides oma palju wäheha wäega maale, Teiste eesotlas formaliwad athenlased Xanthippose juhatusel waenlase peale. Perslased saiwad lüüa ja nende laewaleerile pisteti tuli offa. Selle hiilgawa wõidu ligem tagajärg oli, et Wäike-Aasia asulinnad waenuteele asutiwad ja ühes teiste kreeklastega wõitlust Persia rõhujate wastu edasi pidasiwad.

8. Persia sõdade lõpp (449 e. Kr.). — Need rasked lõõgid mõjusiwad Persia peale niipalju, et ta enam ei usaldanud oma wägesid Europasle kreeklasti alla heitma saata. Küll aga tahtis Xerxes Wäike-Aasia kreeklasti jälle oma wõimu

alla saada ja kogus selle otstarbega 14 aastat peale Mykale lahingut sõjaväe kokku. Suguwendadele tõttas Kimon, Miltiadele poeg, appi, kes sel ajal tähtsam riigiasjade juht Athenas oli. Tal oli 200 Athena ja 100 lepinguosaliste laewa kaafas. Eurymedoni jõe suus, Väike-Aasia lõunarannas, sai ta perslaste laewastiku kätte ja lõi ta kibedas merelahingus puruks. Siis wiis ta oma mehed maale, kus suur maawägi laewastiku hukkaminiest pealt oli waadanud, ja lõi ka perslaste maawäe põgenema. See kahekordne wõit, merel ja maal, andis kreeklastele nende endise kindluse tagasi, sest Athena laewastiku warjus ei pruukinud nad mingisugust perslaste wõimu karta. 30 aastat peale Mykale lahingut läks Kimon weel kord perslaste wastu Kyprose saarele, suri aga ise teel haiguse kätte. Tagasi tulles sai kreeklaste laewastik weel wiimase suure wõidu perslaste üle (449 e. Kr.) ühe Kyprose saare linna lähedal, mis sedasama Salamise nime kandis, kui kuulus saar Athena külje all. Sellega lõppesiwad Perfia sõjad. Küll ei tehtud, niipalju kui teada, perslastega mingit kindlat rahulepingut, aga sest ajast saadik ei julenud Perfia kuningas Väike-Aasia kreeklasi enam tülitama tulla, ei nähtud ka sest ajast peale mitte ainuigi Perfia laewa enam Aigeiose merel purjetamas.

9. Perfia sõdade tähtsus. — Perfia sõjad, mis pool sada aastat kestiwad, oliwad Kreeka rahwa elus üliwäga tähtsad. Wõidud „suure kuninga“ wägede üle tõstiwad kreeklaste uhkust ja iseteadwust, nii et nad end maailma esirahwaks hakkasiwad lugema, kes kutlutud on wabadust kaitsma wõi koguni barbarlaste üle walitsema. Ülendawa rahwuslise tundmusega käikäes käis waimlise kultura arenemine, nii et wiien dat aastafada e. Kr. üheks kõige tähtsamaks ajajärguks maailma ajaloos tuleb pidada. Kõrgem kultura oligi see, mille abil kreeklased Perfia barbarlased ära wõitsiwad. — Kreeklaste eneste hulgast oliwad enne Perfia sõdasid Väike-Aasia joonlased teiste eesotfas sammunud, sõda tõstis emamaa elanikud ja nende hulgast Attika joonlased kõigi teiste etteotsta. Lagemata hulk sõdasid, mis Joonia mäsule järgnesiwad, oliwad Väike-Aasia kreeklaste jõuu ja rikkuse häwitunud; ka peale sõdade lõppu ei

jõudnud Väike-Aasia rannalinnad kalulikke läbikäimist liisemaa linnadega enam uuendada. Ka emamaa kreeklaste wahekord muutus. Persia sõdade algul oli Sparta kõige tugewam Kreeka riik, sellepärast oli sõja ülemjuhatus perslaste wastu esiofta tema käes. Kui aga sõda meresõjaks muutus, sest et perslased ilma laewastikuta Kreekamaad mitte ei arwanud alla heita wõiwat, siis pidi sõjaülemjuhatus Athena kätte minema, kes juft sel ajal oma merewõimu tugewaks hakkas seadima. Ühes Persia laewawäega saiwad õieti ka foiniklased lüüa, sest et nemad oma laewastikuga Persia kuningā sõjast osa pidiwad wõtma. Wiimaks oli ka see tähtis, et ühes Persia wõimuga ka tyranniwalitus Kreeka linnadest kadus, mis ainult „suure kuningā“ kaitte all nii sügawalt juurt oli saanud wõtta.

IX. Athena õitseaeg.

1. Themistokles spartlastega läbirääkimisi pidamas. — Waewalt oli perslaste hädaoht mõõdas, kui waen Kreeka riikide wahel uuesti lõkkele lõi. Keegi ei wõinud salata, et juft athenlaste tubliduse läbi wabadusewõitlus nii õnnelikult korda oli läinud; aga juft see äratundmine äratas teistes kadedust. Athenlased tahtiwad perslaste lõhufud kindlustusi oma linna ümber jälle üles ehitama ja neid Themistoklese targa nõuu peale weel suuremaks tegema hakata kui need enne oliwad olnud. Spartlased aga keelasiwad selle nõuu ära. Oma keelule wõttiwad nad ettekäändeks, et kui edaspidi waenlane maale peaks tulema, ta siis Athena kindluses omale kergesti toetuspaiga wõib leida. Athenlased läkitasiwad Themistoklese Spartasse, kus ta saadikuna selle asja pärast läbirääkimisi pidi pidama; ise aga ei jäänud nad Themistoklese nõuu peale mitte läbirääkimiste jagajärge ootama, waid asuliwad kõigest jõuust ühes naeste ja lastega kindluse-ehitamise tööse. Kui spartlastele Athena teost lõna toodi, salgas Themistokles julgelt kõik maha ja käskis spartlasi oma mehi isiklikult järele waatama saata, et juft mitte õige ei ole. Spartlased saatsiwadgi, aga athenlased wõttiwad nende saadikud kinni ja hoidsiwad nad, nagu Themistokles õpetanud, Athenas kinni, et nende oma saadikule Spartas midagi paha ei wõiks juhtuda. Kui Themistokles

viimaks kuulis, et Athena müürid juba nii kõrged on, et linn enam pealekippumist ei pruugi karta, ütles ta spartlastele offekohe, et athenlased teiste kälust ja keelust midagi ei hooli. Petta saanud spartlased ei võinud nüüd midagi enam parata. Themistoklesele aga ei tahtnud nad tema pettust kätte maksmata jätta.

2. Affika mereliit. — Peale Plataiai ja Mykale lahinguid oleksivad spartlased perslastega sõdimise kõige parema meelega ära lõpetanud, sest et neil enestel nüüd enam midagi karta ei olnud. Athenlased aga tahtsivad sõda niikaua edasi pidada, kui kõik kreeklased, ka need, kes Väike-Aasia rannal elasivad, perslaste hirmu alt lahti on saanud. Et mitte Kreekamaa ülemjuhatuselt ära kaotada, saatsivad ka spartlased mõned laewad üleüldise Kreeka laewastiku hulka, ja Plataiai wõidumees, P a u s a n i a s, pandi laewastiku juhiks; tema pidi weel wiimased kreeklased Persia wõimu alt lahti päästma. Aga spartlaste seatud ülemjuht läks aeg-ajalt ikka ülbemaks. Laewastikus hakkasivad jutud suust suhu käima, et ta Xerxesega salaja kokku olla leppinud, et see teda Kreekamaa tyranniks teeks, tema aga selle eest Persia kuninga Kreekamaa ülemisandaks tunnistaks. Juba hakkas Pausanias Persia riideid kandma, wõttis Meedia sõjamehed omale ihukaitsjateks ja priiskas kui Persia satrap kunagi. Viimaks ei kahelnud laewastikus keegi enam, et ta ära-andja on. Laewastiku juhid teatasivad awalikult, et nad tema sõna enam kuulda ei taha, ja paniwad athenlaste admiralid Aristeidese tema asemel laewastiku ülemjuhiks. Kui eforid Spartas neilt sündmustelt sõna saiwad, kutsusivad nad Pausaniasse koju ja saatsivad laewastikule uue ülemjuhi. Aga suurem hulk ühendatud laewastiku admiralidid ei tahtnud Sparta ülemjuhatuselt enam kuuldagi. Spartlastel ei aidanud muu nõuu kui sõitsivad ühes oma Peloponnesole lepinguosalistega ära koju ja jätsivad sõja omalt poolt katki. Selle asemel heitsivad aga kõik saartepealsed ja ranna-äärised kreeklased, kel perslaste poolt kõige pealt hädaohtu karta oli, Athenaga igaweseks liiduks kokku, millel otstarbeks oli niihästi ennast kaitsta, kui ka waenlasele peale kippuda (476 e. Kr.). Aristeidese pani uue liidu kohta seadused maksma.

Ta määras, kui palju mehi, laewu ja raha iga riik ühise sõja peale pidi andma. Athen pidi ülema sõjapealiku ja liidu laekawalitseja määrama. Liidu laegast hoiti De Iose saarel Apolloni templis. Siin käiswad ka liidu ehk *Symmachia* (s. o. kooswõitluskonna) liikmed koos aru pidamas; koosolekutel oli igal riigil, olgu ta suur wõi wäike, üks hääl. Oliwad seadused walmis tehtud ja liidu liikmed nad õigeks ja heaks kiitnud, siis heitis Aristeides rauatükilid merde, ja kõik lubasiwad oma tõotust niikaua pidada, kuni meri rauatükid wälja heidab. Muidugi oliwad spartlased selle üle pahased, et ülemjuhatus ehk hegemonia merel sel kombel nende käest ära athenlaste kätte läks. Kord oli neil koguni mõte athenlastega sõda algada; selle nõuu aga jätsiwad nad katki, sest et nende eneste lepinguosalised Peloponnesoses nende wastu mäsu kippusiwad tõltma, ja lükkasiwad kättemaksmise paremate aegade peale edasi. Aga selle mehe, kes Athena suuruse kaswamiseks kõige enam hoogu oli andnud, Themistoklese, saiwad nad ometegi hukka saata.

3. *Themistoklese ots.* — Peale Salamise lahingut ei olnud Kreekamaal ühtegi kiiduwäärilisemat meest kui Themistokles. Kui kreeklased esimeest korda peale Persia hädaohu jälle oma wõidumängusid Olympias pidasiwad, siis ei offinud inimeste silmad mitte wõitjaid, nagu muidu, waid suurt Athena meest, kes ka seal oli ja keda igaüks Kreekamaa päästjaks luges. Athenas eneses oli Themistokles sel ajal kahtlemata kõige tähtsam tegelane. Sõjapidamise jättis ta Aristeidese ja teiste hooleks, ise aga hoolitses ta kõige selle eest, mis tema kodulinna tublimaks wõis teha. Iseäranis laskis ta laewastikku suuremaks ja linna ning sadama kindlustuli tugewamaks teha. Kuid tema tähtsus ning suurus ärataisiwad teistes kademeelt ja wiha. Ka algas wõitlemine tema ja Aristeidese wahel uuesti, sest ka ju Aristeides tahtis oma isamaale head teha, ainult teistel teedel ja teiste abinõudega kui Themistokles. Themistoklese teiseks wõistlejaks sai *Kimon*, Miltiadese poeg. Nagu isa, oli ka tema wapper sõjamees ja tubli wäepealik. Ta oli ilus ja tugew mees, lahke ja helde igauhe wastu, nii et rahwas temast suurt lugu pidama hakkas. Oma wiljapuu-aia ümbert

laskis ta aia maha wõtta, nii et igauks, kes soowis, tema puude otlast wõlja wõis noppida. Tema hoidis Aristeidese poole ja wõitles Themistoklese mõju wastu. Need kolm riigitegelast läkliwad oma mõtetes iseäranis sellepoolest lahku, kudas athenlased Sparta peale peawad waatama. Themistokles, kes spartlaste wiha Athena wastu tundis, tahtis iga juhtumist tarwitada, et neile kahju teha ja nende wõimu kahandada. Aristeides tahtis aga nendega rahu pidada, ja Kimon oli koguni spartlaste poolehoidja. Kimon oli oma meeoleolu poolest aristokratlane, ja temale meeldiwad sellepärast Sparta olud õieti enam kui tema kodulinna omad. Nii süttis erakonnawiha Athena kodanikkude wahel uuesti põlema. Jälle pidi killukohus otsuse tegema; seekord tegi ta otsuse Themistoklese wastu. — Sel ajal, kui Themistokles kodulinna maha pidi jätma, sai ka Pausaniase lõõg täis, kes ammu juba karistust ära oli teeninud. Sest ka weel peale seda, kui ta laewastiku juhataja ametist lahti oli saanud, käis ta salaja perslastega läbi ja spartlased ei teinud enne midagi selle wastu, kui nad kuulda saiwad, Pausanias tahtwat helotide abiga Spartas tyranniks saada. Siis tahtsiwad eforid teda kinni wõtta lasta. Ta põgenes templisse, kus keegi kätt ta külge ei tohtinud pista. Templi uks müüriti kinni ja nii suri ta sinna nälga. Warsti peale selle ilmus Sparta saatkond Athena ja tästis Themistoklese peale kaebtuist, et ta Pausaniase ettewõtetega nõuus olewat olnud ja Kreekamaad perslaste kätte tahtnud mängida. See süüdistus ei olnud kahtlemata muud kui ainult wäljamõeldus. Aga Kimon oli alatu küllalt süüdistust oma poolt toetama, nii et Themistokles, kes ise kodulinnaft ära oli, tagaselja surmale mõisteti ja tema warandus riigi omaks wõeti. Nüüd algas inetu tagaajamine, mille tagajärjel Kreekamaa ärapäästja ühest linnast teise pidi rändama, kuna Athena ja Sparta saatkonnad tal kannul käisiwad ja nõudsiwad, et Themistokles nende kätte antaks. Wiimaks ei jäänud Themistoklesel muud nõuu üle, kui pidi perslaste warju alla põgenema. Artaxerxes, Xerxese poeg ja järeltulija, wõttis teda lahkesti wastu, andis talle aasta aega Persia keelt ja kombeid õppida ja kussus teda liis oma õuekonda, kus ta luure mehe mõistuse terawult wõis imestada. Artaxerxes andis

talle Wäike-Aafias kolm linna waliffseda. Selle eest pidi Themistokles talle plaanilid walmistama, kudas Kreekamaad Persia alla saaks heita. Enne kui Themistokles sellega hakkama sai, wiis surm ta ära. Kreekamaal arwati, Themistokles olla ise oma elule lõpu peale teinud, et mitte isamaa wastu lõtta minna, aga tõepoolest on ta wiist haiguse kätte surnud.

4. Athen Kimoni all. — Juba mõni aasta enne Themistoklest oli Aristides surmale suikunud, enesest puhtuse ja ja õigluse mälestust maha jättes. Peale seda tõulis Kimon Athena riigi juhtiwaks meheks. Tema all saiwad kreeklased perslaste üle Eurymedoni jõe suus hiilgawa wõidu. Et peale seda wõitu enam mõjuwat perslaste pealetungimist karta ei olnud, siis hakkas kreeklaste hulgas hoolimatus maad wõtma. Aristidese asutatud mereliidu liikmed hakkasiwad leidma, et rahamaksimised neile liig koormawad on ja hakkasiwad maksmisele wastu panema. Nende tõrkumisele andis Sparta salaja hoogu tagant järele. Nii tõotas mereliit koost hoopis ära laguneda. Seda ei tohtinud aga athenlased mitte sallida, sest kui pea ei oleks wõinud perslased jälle peale kippuma hakata, kui nad Kreekamaa nõrgemaks jäämist oleksiwad märganud. Tõrkujaid riikisid lugesiwad athenlased sellepärast isamaa ära-andjateks ja sundisiwad neid wäewõimuga mereliidu liikmeks tagasi astuma. Keda aga sunnitud oli, see ei jäänud mitte enam iseseiswaks liidu liikmeks, waid temast tehti liidu käsualune, kes liidu laekasse niipalju pidi maksma, kui teised liikmed määrasiwad. Mitmed linnad läksiwad ka wabatahtlikult alamate ehk käsualuste hulka, sest nad arwasiwad omale kasulikumaks ainult raha maksta kui laewu ja laewamehi Athena laewastikule liisaks saata. Nii jäi sõjapidamine aegajalt ikka enam Athena ülesandeks üklinda. Selle eest aga muutus tema oma wahekord teiste mereliidu siikmetega. Enne oli Athen ainult tugewam ja esimene riik teiste omalarnaste keskel olnud, nüüd aga tõulis ta teiste peremeheks ning isandaks. Athena mereliidust kaswas Athena riik (*arché*) wälja. Uue wahekorra wälimiseks märgiks oli see, et liidulaegas liiflaste enese soowi peale Delose saarelt Athena linna wiidi, nii et Athen igapidi mereliidu pealinnaks muutus.

5. Kimon ja Perikles. — Kuna Athen oma laewastiku wõimul merel isandaks sai, tekkiswad tema kodanikkude keskel, nagu wabariikides harilikult, erakonnad, kes riigi kaalusid igaüks oma kombel taga püüdiswad nõuda. Üks erakond, kelle eesotsas Kimon seisis, tahtis riigiwõimu enam rikaste ja suurnikkude kätte usaldada, kaldus seega aristokraatia poole; see erakond tahtis seniseid siseseseadeid ja seadusi wõimalikult wähe muuta ja oli sellepärast alalhoidlik ehk wanameelne. Teine erakond nõudis uuendusi, mille otstarbe lajade rahwahulkade õiguste laiendamise oli. See oli demokraatlik erakond. Wäesed ja rikkad oliwad raskel Peršia sõdade ajal ühesuguse ohwimeelega isamaad teeninud; ka neljanda liigi kodanikud seisiwad nüüd sõjateenistuses, oliwad nimelt sõjalaewadel madrusteks. Sellepärast tahtiswad uuenduste nõudjad nüüd ka kõikidele ülesugusid õigusid anda. Juba Aristoides oli selles mõttes toimetama hakanud; tema ettepanekul oli Soloni seadus, mis neljanda liigi kodanikka takistas ametikohtadele pääsmast, ära kaotatud, nii et iga auus kodanik, waranduslise seisukorra peale waatamata, auu ja ameti osaliseks wõis saada. Kuid Aristoidese uuendusest ei olnud demokraatlikule erakonnale weel mitte küllalt, waid nõuti weel suuremaid uuendusi. Isääransis oli areiopagose-kohus laiale rahwahulgale okkaks silmas, sest et see kas wõi suure nõuukogu ja rahwa-koosoleku otsused ümber wõis lükata. Lai rahwahulk ei sallinud, et käputäis kartlikka wanamehi isegi rahwakoosoleku määruste kohta otsust teewad. Ka kohtute siseseseades nõuti uuendusi ja nimelt taheti wõimalikult kõik kohtupidamine wannutatud meeste kohtu kätte anda, kelle liikmed rahwa keskest liifuga waliti. Ja et mitte ainult rikkad mehed, kel palju aega käes, nõuukogu ja kohtu liikmeteks ei pääseks, waid et ka wäesed neid ameti täitma wõikiswad hakata, nõuti nende ametite täitmise eest palgamaaks miist ärawiidetud päewade järele, kuna enne riigiteenistust ilma palgata peeti. Kõigile neile püüetele astus Kimon ägedasti vastu, ja et tal kui kiidetud sõjapealikul suur mõju oli, siis ei olnud tema wastuastumine ka mitte asjata. — Tema wastane ja demokraatliku erakonna eestwõtja oli Perikles,

kelle juhatusel Athena riik oma kõrgemale auutipule tõusis. Nagu Kimon, oli ka Perikles ühest tähtsamast Aatika perekonnast võrsunud. Tema isa oli Xanthippos, Mykale lahingu võidumees, tema ema — Kleisthenese wennatütar. Ta oli suurte waimuannetega ja kauni kehaehitusega, pealegi oli ta oma waimu oma aja tähtsamate mõtlejate ja õpetlastega läbi käies suure hoolega harinud. Kõik ebausklikud arwamised, mille paelus selleaegsed kreeklased alles kinni oliwad, oli tema enesest ära heitnud. Kord juhtus ta päikesewarjutuse ajal laewaga merel olema. Terwe laewawägi ehmatas, kui päikest nägi pimedaks minawat. Perikles aga wõttis oma pealisriide, tõstis ta tüürimehele silmade ette ja küüsis siis, et mispärast ta nüüd ei ehmata, kui nähtaw asi päikelepaiste kinni katab, aga siis ehmatab, kui kauge nägemata asi päikese ette läheb. Juba tema auuwäärt näojooned tunnistasiwad, et ta hrjunud oli suurte mõtetega tegemist tegema; igapäewaseid lõbustusi tema wihkas. Targa mehe wankumata kindlusele andis lütita w kõneand weel uut kauniit liisa. Isegi tema wastased tunnistasiwad, ta olewat Olympose Zeusi sarnane, kellel kõu ja ja pikne sõjariistadeks, ja tema huuli juhtiwat kõneosawusejumalanna. Siisgi ei fikkunud ta mitte sagedasti kõnelema, ei kõnelenud ka millalgi kaua; vähem tähtsate küsimuste üle laskis ta oma sõpru kõneleda. Sellepärast õeldi teda riigilaewa „Salaminia“ sarnane olewat, mida ainult harwa ja iseäralistel juhtumistel näha saawat.

6. Kimoni langemine. — Nii tubli juhi eestwõttel hakkas demokraatlik erakond ikka enam mõju wõitma. Pealegi astus Kimon, kes spartlasi pimedalt pealt igapidi toetada püüdis, ettewaatmata sammu, mille tagajärjel ta kõik oma mõju kaotas. Sel ajal walmistasiwad spartlased salaja sõda ette, et athenlastele, kes neid Kreekamaad juhtimast ära oliwad kõrjunud ja ise nende asemele astunud, weriselt kätte maksta. Neid tabas aga ootamata õnnetus. Maawärisemine häwitas Sparta linna ja tappis hulk elanikka ära. Helotiid ja mesenlased tarwitasiwad selle läbi tõusnud legaduff seks, et mäsku tõsta, ja spartlased ei saanud neile midagi teha. Oma surmahädas ei leidnud nad muud nõuu, kui palusiwad

Athena käest abi. Küll wõitles Periklese erakond Athenas abiandmise vastu. Üks selle erakonna eestwõtjatest, Efialtes, kes Periklese järele kõige hiilgawam kõnemees oli, hüüdis rahwakogus, et „ega teie ometi sõjawäge wälja saatma hakka, et Athena waenlast jälle üles upitada? Las' teda sipelda, kuni ta oma kõrkuse maha jätab.“ Kimon aga rääkis soojalt athenlaste kasuks ja ütles, et kui Sparta langeb, siis terwe Kreekamaa lonkama jääb. Rahwas kuulas Kimoni sõna. Kimon ise saadeti 4000 wäljawalituid mehega Spartale appi. Athenlaste ilmumine muutis asjaolu Spartas jalapealt. Mäsfajad nägiwad, et neil Athena poolt enam mingit tuge loota ei ole. Umbusklikud spartlased aga ei lasknudgi athenlasti tegewusesse astuda, waid hoidsiwad nad asjast meelega eemale. Niipea kui suurem hädaoht möödada oli, saatsiwad nad Athena abiwäe hoopis koju tagasi. See häbistaw kojusaatmine äritas athenlaste wihale. Mõlemad erakonnad nõudsiwad, et killukohus nende tüli lõpetaks. Killukohus offustas Kimoni vastu, kes maalt wälja pidi minema. Nüüd ei olnud keegi enam Periklest ja Efialtest takistamas, waid nad wõisiwad rahwawalitsust Athenas wabalt edendada. Iseäranis riisusiwad nad areiopagose käest kõik tema suured õigused ära ja jätsiwad talle ainult weel ülema kohtumõistmise neis süütegudes, mis kaebelust surmanuhtlusega ähwardasid; iseäranis kaotas areiopagos oma õiguse rahwakoosoleku ja teiste asutuste offusid tühjaks tunnistada.

7. A t h e n a m õ j u p ü ü d e d m a i s a m a a l. — Kuna Athen oma riigi liisemisi olusid kindlustas, ei leppinud ta enam ainuüksi merewalitsusega, waid tahtis oma demokratlikka põhjusmõtteid weel laiemalt maksma panna ja ka Kreeka maisamaa riikilisi oma mõju alla saada. Wastuwaidlemata oli maisamaal siamaani Sparta Kreeka riikide eestwõtja olnud ja igal pool aristokratlikka riigi-liseseleadeid toetanud. Sparta wõimusuurus aga oli mitmed linnad ära pahandanud, nii et Peloponnesose poolsaare riikides mitmel pool demokratlikud liikumised tekkima hakkasiwad. Athenlaste toetasiwad seda liikumist oma poolt ja tegiwad mõne Peloponnesose riigiga, näit. Argose ja Megara'ga, selles asjas isegi lepingud; peale selle heitis weel Thesfalia lepingu liikmeks. Warsti peale seda sun-

diliwad athenlased weel Boiotiat ja Sokist lepingusse heitma (457) ja Sparta wastu abiwägesid saatma. Kuid siin ei jatkunud nende walitlust mitte kauaks: juba kümne aasta pärast wabastas Kelk-Kreekamaa end Athena mõju alt. Sparta astus, kus aga iganes sai, Athenale wastu ja wiimaks lõppes mõju pärast wõitlemine sellega, et Athena ja Sparta ning tema lepinguosaliste wahel (a. 445) kolme kümne aasta peale rahu tehti; rahulepingu põhjal pidi Athen maisamaa-riigid lepinguühendusest lahti lastma. Ainult merewõim jäi Athenale, kuna Sparta oma endise mõju maisamaal puutumata alal hoidis. Mõlemad riigid lubasiwad wastamisi, et nad kumbgi teineteise lepinguriikisid oma poole ei meelita.

8. Athen Periklese juhatusel all. — Hoolimata sellest, et Athen maisamaa-riikisid mitte oma mõju alla ei saanud, oli ta ikka weel suur ja wägew: sajanded linnad mererandadel ja Aigeiose ning Marmara mere saartel ja Hellespontole ning Bosporuse kallastel maksiwad talle maksu. Et merewalitsus kindlaste Athena kätte jääks, selle eest kandis nüüd suur Athena riigi juhataja Perikles hoolt. Kimoniga, kes tema ettepanekul killukohtu otustusel maalt wälja oli saadetud, oli ta ära leppinud, niipea kui isamaa kasu seda nõudis. Kui Kimon Athena laewastiku eesotsas perslastega wõideldes auu-surma oli surnud, oli Perikles üksinda riiki juhtima jäänud. Oma suure kõneanni, oma helde meele, oma riigimehe-tarkuse ja sõjapealiku tublidusega awaldas ta enda kaaskodanikkude peale niifugult mõju, et ta selle aja inimestele otsekui mõni Athena kuningas paistis olewat. Tema ei käinud mitte rahwahulga, waid rahwahulk tema järele; ta ei meelitanud ilmasgi, waid ütles ikka tõtt, kuigi see kibe kuulda oli. Alati waliti ta kõige tähtsamate ametite peale — sõjawäe juhatajaks, lepingurahade walitsejaks, linna ehituseasjade juhiks, aga iialgi ei tarwitanud ta oma wõimu kurjasti. Tema püüd ei olnud mitte Aftika riiki laiendada, waid seda, mis käes oli, kindlustada ja alal hoida. Alatala oliwad Athena laewastiku otad Aigeiose merel ristlemas, sest kodanikud pidiwad siin mere-teenistust õppima ja ühtlasi pidi laewastik waenlastele Athena wõimu lilmade ette tooma. Lepinguriikidesse saadeti sagedasti

Athena sõjawäe osad seisma, et iga mäslukatset wiibimata maha wõiks suruda. Lepingulinnade käest osteti, ja mõnikord lihtsalt wõeti maatükkiid ära ja nende peale saadeti Athena kodanikka elama, kellel nende kodanikuõigused alale jäiwad. Selle läbi leidiwad waelemad Athena kodanikud leiba ja teenistust, ühtlasi oli aga ka selle eest hoolitsetud, et lepinguriikidel alalised walwajad ja Athena kasude kaitsjad ligidal olekiwad. Iga wiisi katsus Perikles Athena rikkust, wõimu ja auu suurendada. Et Athen, mis poolteise tunni tee merest eemal oli, ühendust merega iialgi ei kaotaks, laskis Perikles ta mõlema sadamaga, Saleroni ja Peiraieusiiga, kolmekordsete müüride läbi ühendada. Athen ühes sadamatega oli suurepäraline kindlus, milles hädakorral terve Attika rahwas ühes oma warandusega warju wõis leida. Kõige jäädawama mälestuse on Perikles aga sellel läbi maha jätnud, et ta oma kodulinna kunstide ja teaduste, üleüldse terve Kreeka waimuelu keelpaigaks tõstis.

X. Kreeka haridus ja kunst Periklese ajal.

1. Periklese aegsed ehitused. Seidias. — Loodus oli kreeklastele sügawamat iludusest arusaamist ning lugupidamist andnud kui kellegile muule rahwale enne ja peale neid. Selle loomuanni jõuul on nad kunsti-ilmast tõõiid teinud, mis tänapäewani kättesaamata eeskujuks on jäänud. Kuna idamaalased oma jumalatele loomade ja kõikfugu imelikkude elukate kuju andsiwad, walmistasiwad kreeklasted oma jumalatekujud kõige kaunima looduse tõõ — inimese järele, sest nende jumalad on kõige kaunimad ja täielikumad marmorist wäljaraaiatud inimesed. Oma kaunitele jumalatele ehitasiwad nad kõige kaunimad eluasemed. Linna keskpaigas, turu ääres, kus linnakodanikud igapäew koos käiliwad, riigiasju harutamas, kaugelepaistwatel kaljurüngastel wõi mõne pühalikult ükiinda seiswa warjurikka hiie keskel seiisiwad nende suurepäralised marmoritemplid, mis oma kaunite sammastega ja piltidega tänapäewani imestust äratawad. Kreeklaste ehitusekunstis wõib kahe ehitusewiisi ehk stiili wahel wahet teha. Üks on wanem, n. n. Dooria stiil, mille wanemaid kujulid Sicilia ja

Lõuna-Italia Kreeka afumaadel leidub, feine noorem, mis Wäike-Aasia joonlaste afulinnades tekkis ja sellepärast Joonia stiili nime kannab. Wahe mõlema stiili wahel paistab iseäranis lahkuminewa sammaste ehitusewiisi juures filma. Dooria samm on ränk ja tõlp, tema wars on alt wõrdlemisi hästi paks ja ülewalt hästi peenike; wars nagu kaswab offekohe maa seest wälja, kuna ülewal tema pea ehk kapitell muud ei ole kui lihtne ümargune jama. Joonia samm on kergem ja sihwakam; ta alumine ots ei ole mitte maa, waid iseäralise aluse peale paigutatud, tema kapitell tigukarbi moodu wäänjoontega kaunistatud. Joonia sambast sigines wiimaks Korinthose samm wälja, mille kapitell lehesarnaste ehetega rikkalikult kaunistatud on. Niihästi Dooria kui ka Joonia stiil olidwad Periklese ajal Athenas tarwitusel ja tõusiwad siin neis ehitustes, millega Perikles kui riigiehituste juhataja oma kodulinna ehitada laskis, oma täiuse tipule. Tema mõtete kaasfünnitaja ja täidesaatja oli tema sõber, kujurauja *Seidias*, kelle sarnast kunsti-ajaloos enam teist ei ole. Tema ülemjuhatusel all muutus Athena linn- ehk kindlusemägi *Akrópolis* ilufaks jumalate alupaigaks. Lai marmoritrepp wiis lääne poolt ülesse uhke, kaugelenähtawa wärawa juurde, mis *propyläia*, i. o. eesruumide nime kandis; wiis kõrwutiseiswat, 4 sülla kõrguste sammastega kaunistatud wärawa-läbikäiku juhtisiwad siit linnamäele edasi. Linnamäel paistis kõige pealt linna kaitsejumalanna *Pallas Athena* hiiglasuur *waskkuju* filma, 80 jalga kõrge; selle oli *Seidias* Marathoni lahingust saadud sõjasaagist walanud; oma suurusega ilmutas see kuju nagu Athena tublidust ja wõimu. Päikese käes läikiwa otstaga oda, mis jumalannal püsti käes oli, ja lehwiw kiwritutt paisiswad merelt tulijale kõige pealt filma. Siit edasi nägi film hulka wähemaid jumalate templid, nende keskel jumalate ja wägi-meeste kujulid, mis waseft walatud wõi marmorist raiatud. Kõige kaunim kunstitöö oli aga neitsiliku jumalanna *Pallas Athene* kõrge tempel, *Parthenon* nimi, i. o. neitsi pühakoda. Nagu pea kõik Kreeka templid, oli ka see pikerguse neljanurga kujus ehitatud; ümberringi käis tal sammaskäik, mida 58 Dooria stiilis raiatud marmorisambast fünnitasiwad.

Kiwiif tahutud palgid ülewal sammaste peal oliwad kauniste finiseks, punaseks ja kullakarwaliseks wärwitud; tahutud palgi-külgedel oliwad marmorist wäljaraiutud pildid ja kujud, mis templit wäljastpoolt ehtliwad. Need seidiase ja teiste meistrite tööd on osalt praegu weel alles, kuigi ajahammas ja inimeste toorus neid palju on purustanud; aga needgi jätided annawad imekspanemisewäärt meistri kunstimaitselt elawat tunnistust. Eeskoja kaudu sai templi sisemistesle ruumidesle, mis sammaste peale toetatud marmorikatusega kaetud oli; walgus tungis ainult katusesle jäetud august sisse. Hämara walguse sees nägi sisseastuja templi tagaseinas Pallas Athene kõrget jumalakuju, 40 jalga kõrge, kullast ja elewandiluust tehtud, mis puukere ümber oli pandud. Teisi nii kaunid jumalakujulid enam ei olnud kui üks ainus, nimelt Zeusi kuju Olympias, mis sellefama seidiase kätetöö oli. Jumalannal oli kuld-sõjamunder seljas, silmadeks oliwad tal wälkuwad kalliskiwid, ta pehmed ja meeldiwad näojooned oliwad elewandiluu sisse lõigatud. Templi tagaotlas oli riigi lukustatud warakamber. Siin hoiti riigi rikkalik tagawara alal, sest Perikles hoolitles selle eest, et riigi tagawara kallite ehitusekulude peale waatamata mitte kokku ei sulanud. Põhja pool Parthenoni oli teine iluehitus, muistne pühakoda *Erechtheion*, Joonia stiilis; Periklese ajal ehitati teda uueste üles, sest et perslased ta ära oliwad häwitunud, kuid alles peale Periklese surma jõuti ehitusega lõpule. Kaunistus, mis Akropolisel kunstitöödest wastu paistis, haris ka alamate ehituse tööliste, maali- ja kujuraiujate ja lihtsate käsitööliste meid, kes wiimaks ka kõige harilistematele, igapäew tarwitusel olewatele majarijstadele meeldiwa kuju oskaliwad anda. Peagi oliwad Aftika käsitööliste tööd terwes maailmas kuulsad ja ohtitawad.

2. Teater. — Athena linnamäe jalal oli teater, kus iga athenlane Periklese ajal kõige paremate näitemängude ettekandmisel pealt wõis waadata. Juba wanast ajalt saadik oli kreeklastel wiiks olnud wiinajumala Bakhose ehk Dionysos'e pidu ajal tema ime- ja wägifegusid ja tema kannatuselugu awalikult jutustada, kusjuures üks eeslaulja jutustuse elawate käte- ja kehaliigutustega ette kandis, kuna teised lauljad tema

jutustust kooris kordaliwad. Aegapidi hakkas eeslaulja oma jutustust nii ette kandma, nagu oleks ta ise Bakchos, kaaslauljad aga muutuliwad jumala saatjateks ja seltsimeesteks, nii et pealtwaatajad nagu Bakchoft ennaft ühes tema seltsilistega ja kaaslastega kuulsiwad rääkiwat ja laulwat. Warsti hakati seltsamal kombel ka teisi jumalate ja wägimeeste tegusid ning isamaa ajaloolisi sündmusi ette kandma. Sellega oli uus luulekuju leitud, näitemäng ehk drama. Kreeka draama jõudis Periklese ajal kõige kõrgemale õitsumisetipule, sest sel ajal kirjutaliwad kolm suurt Aatika näitekirjanikku Aischylos, Sofokles ja Euripides, kes kõik kolm Periklese ajal elasiwad, oma mõjulad kurbmängud, mis jaolt weel meie ajani tuntud on. Muinaslugu jutustab, et Aischylos, kõige wanem neist kolmest, olla Salamiise lahingus kaasa wõidelnud, Sofokles olla Salamiise wõidupidu ajal noortemeeste seltsis tantstinud ja Euripides olla lahingupäewal sündinud. Teatrit mängiti hakatules puuhoonetes, mis piduajaks üles tehti. Kui aga Athenas kord säherdune puuhoone pidu ajal kokku langes, siis ehitati Akropolisile jalale kivitheater, mille istepaigad pealtwaatajate jaoks poolringis jaolt kalju sisse raiuti, jaolt üles müüriti, kuna keskel ümargune plats (*orchestra* s. o. tantsuplats), wabaks jäi, kus näitemängu ajal koor tantsiis ja laulis; teisel pool ümargust ploffi, pealtwaatajate istekohtade wastas, oli näitelawa (*skené*) kus näitlejad üles astuliwad. Peagi tekkisiwad kõikidesle Kreeka suurematesse linnadesse Athena eeskujul ehitatud teatrid. Athenlastel oli ja jäi teater üheks jumalateenistuse osaks. Mitte igapäew ei mängitud, waid ainult ükskord aastas, kui Dionysos'e ehk Bakchole pidupäewad kätte tuliwad, ja mitte õõsi kinnises ruumis, waid päise päewa ajal laula taewa all. Et kõikidele wõimalikuks teha südant ülendawaft pidust ofa wõtta, hoolitses Perikles selle eest, et iga kodanik, kes soowi awaldas, riigikasfist niipalju raha sai, kui palju teatrisse minejalt ukleraha nõuti; seda maksu wõeti näitemängu sisseseadmise kulude katmiseks. Nii kogus siis suure jumalapüha ajal terwe rahwas kokku, rikkad ja wafsed, maa ja linna elanikud, ja kuulaliwad, sõõgitagawara kaafas, poolümargules pealtwaatajate ruumis istudes, päewad ofia ülendawaid luuletõõsid, mis mitte

ainult kõrwale, waid ka filmale waimutoitu pakkusiwad. Wõidukohus ofustas, kes wõistlejatest laulikuteft kõige parema tüki oli kirjutanud ja selle eest wõiduhinna pidi saama.

3. **Aristofanes. Herodotos.** — Kaunikirjanduse aineteks oliwad esialgul ainult muinaslood, aga kui seltskonna elu edenes, siis hakkas kirjandus seltskonna-elu nähtusid enam tähele panema. Iseäranis kaks nähtust on Kreeka kirjanduse peale sügawalt mõju awaldanud, need on: wõiflus demokraatia ja aristokraatia wahel ja Persia sõjad. Ägedad politikawõitlused demokraatlaste ja aristokratlaste wahel tõstisid üklikuid mehi nähtawale paigale ja need oliwad nagu seks loodud, et wastased oma pilkenoolefid nende peale sihtisiwad. Iseäranis hea meelega kanti Dionysose pühade puhul niisugusid pilkelugusid ehk komöödiaid ette. Tähtsam komöödiate kirjutaja Athenas oli **Aristofanes**, kes selle aja wiisi järele mitte inimliste nõtruste üle üleüldse, waid üklike inimeste, iseäranis politikategelaste üle naeris. — Persia sõdade ja nende jooksul ettetulnud sündmuste üle on mitmed Kreeka luuletajad näitemängusid kirjutanud, kõige wiljakamalt on aga seda ainet Ioonia ajaloo-kirjanik **Herodotos**, kes Wäike-Aasiaft Halikarnasose linnast pärit, oma ajaloo-raamatust tarwitanud; ta oli omale ülesandeks teinud järeltulewale soole mälestust maha jätta neist imestusewäärt tegudeft, mis kreeklaste ja barbarlaste nende sõdade jooksul korda on saatnud. Oma kauni tööga on ta enesele „ajaloo isa“ nime teeninud. Et oma rahwa suurft wõitlust perslaste wastu tundma õppida, käis ta Egiptuses, Babylonis, Persia- ja Meediamaal reilimas ja kõigi nende rahwaste kombeid ning ajalugu tundma õppimas, keda Xerxes kreeklaste wastu sõtta oli toonud. Mis ta kuulis ja nägi, seda jutustas ta kaunis keeles, mõistlikult ja õiglastest ofustades waga ja waikse meelega. Tema kirjatöö on kõige tähtsam hallikas wana aja rahwaste ja nende ajaloo tundmaõppimiseks. Herodotos tuli ka Athena linna käima ja luges, wiist Periklese soowil, siin ühe ofa oma raamatust rahwale awalikult ette; see kiitis tema kirjatööd waimustusega ja määras kirjanikule 10 talenti (ligi 4500 rubla) auupalka.

4. **Teadused. Arstiteadus.** — Ofte spartlaste harjunud wiisi wastu peeti Athenas külalistest suurft lugu ja nähti neid

Athenas heameelega. Perikles ise kufus hulk niisuguseid mehi oma kodulinna, kelle tarkusest ja teadusest tema ise ja riik tulu wõiklilwad saada. Periklese ajal oli teadus Kreekamaal juba õige edenenu. Teaduseemne oliwad kreeklased Babylonist ja Egiptusest saanud, kuid nad ise edenesiwad teaduses palju kiiremini kui nende õpetajad. Babylonlased ja egiptlased tarwitasiwad teadulid ainult tegelisteks otstarbeteks: usupühade wälja-arwamiseks, maatükide wäljamõõtmiseks j. n. e., sellejuures ei teinud nad suurt wahet puhta teaduse ja ebausuwahel, ei kassunud ka seda selgitada, mis põhjusel ühed wõi teised ilmutused looduses sünniwad, waid jäiwad üleüldse pealiskaudseteks teadusemeesteks. Kreeklased tungisiwad sügawamale. Nad hakkasiwad teaduse ja ebausuwahel wahet tegema ja nähtuste tõliseid põhjusid otsima; nad ei teinud teadusega mitte ainult tegeliste otstarbete pärast tegemist, waid uurisiwad teadust teaduse enese pärast. — Kuna teiste teaduste idud Hommikumaalt Kreekamaale oliwad tulnud, arenes arstiteadus Kreekamaal täiesti iseseiswalt. Hakatuses kassusiwad preeftrid haigulid parandada, nad arstisiwad aga enam nõiasõnadega kui arstirohtudega. Aga 5. aastajal e. Kr. s. ilmusiwad juba tõsised arstid ja nende kannul tekkis ka juba arstiteadusline kirjandus. Kirjanduse mõjul jälle kadus ebausuw ja nõidus arstiteadusest jäänawalt. Tähtsam Kreeka arstiteaduse elitaja on Hippokrates, kes Kos'i saarel Wäike-Aasia ranna ligidal, elas. Tema õpilased tundiswad inimise keha ehitust ja selle sisemiste organide tööd ja tegewust juba kaunis peenikeselt; mõned õpilased wõtsiwad isegi juba lihtsamaid lõikusid ette. Selsamal ajal hakkasiwad kreeklased ka taimede ja loomade elu ligemalt tähele panema.

5. Kreeklaste inimlik meel. — Kui kreeklased oma hariduse peale uhked oliwad ja teiste rahwaste ehk barbarlaste peale isefeadwalt alla waatasiwad, siis oli neil seks küllalt põhjust. Nad oliwad auusamad ja inimlikumad kui teised. Pime toorus, mis Hommikumaa usukommetes walitses, mis sealsete kuningate ja rahwaste teguwiiu juhtis, oli kreeklastele tundmata. Uu tagakiusamist ja südamefunnistuse-wabaduse kitsendamist tuli harwa ette. Inimeseohwrid, mis ehk küll wane-

mal ajal wiisiks oliwad, oliwad pärastisel ajal Kreekamaalt soofuks kadunud. Metfikud nuhtlemise-wiisid, nagu ristipoomine, kehaliikmete purustamine, silmade wäljatorkamine j. m. oliwad neil põlatud. Kui peale Plataiai lahingut Pausaniasele nõuu anti, ta lasku Mardoniose surnukeha risti puua, nagu ka Leonidase surnukeha poodud olla, lükkas ta selle mõtte põlgtusega tagali: niisugused teod, ütles ta, on barbarlastele omased, mitte aga hellenidele. Nagu wanal ajal igal pool, nii walitses ka Kreekamaal orjused. Peaaegu kõik tööd, mis meie ajal teenijate, sellide, wabrikutööliste ja päiliste teha on, lasufiwad Kreekamaal orjade õladel. Jga kreeklane, olgu ta nii waene kui tahes, katsus wähemalt ühte orja pidada. Aga Kreeka rahwa, iseäranis weel athenlaste inimlik meeoleu tegi nende waeste saatuse pehmemaks, nii et Athena kõnemees Demosthenes ütelda wõis, Athena orjad olewat wabamad kui teistes paikades kodanikud. Keegi isand ei tohtinud oma orja ilma kohtu otsufeta ära tappa; liig walju isanda juurest wõis ori ära põgeneda ja kohtu teel nõuda, et tema senine isand ta mõnele teisele isandale ära müüks. Orjadeks oliwad enamasti barbaride maalt ostetud inimesed, kes kodumaal mingisugust wabadust maitsta ei saanud ja sellepärast wabaduse puudumist mitte nii kibedalt ei tundnud. Kreeklasi harilikult orjadeks ei peetud.

6. Perekonna-elu ja lastekaswatus. — Kreeklaste perekonna-elu oli Hommikumaa omast juba sellepooletst parem, et hulga naeste pidamine, mis naesterahwa mehe orjaks alandab, Kreekamaal fundmata oli. Kreekamaal auustati naesterahwast, ehk küll sissejuurdunud komme neid ainult koduse elu küljes kinni hoidis. Suurt hoolt kanti Kreekamaal, iseäranis Athenas, nooresoo kaswutamise eest. Mitte ainult teadusid, mida pärastises elus kasulikult tarwitada wõis, ei kaslutud õppijatele pakkuda, waid lasti noortfugu hoolega ka keha karastada ja nägelistes teadustes oma waimu feritada, et järeltulijatest head ja kombelised kodanikud kaswaksiwad. Seda otstarbet loodeti kolmekordse õpetamisega kätte saada, nimelt grammatika, muusika ja gümnaastika õpetamisega. Grammatika hulka loeti lugemist, kirjutamist ja arwamist. Lugemist harjutati suurte laulikute, iseäranis Homerose,

kirjadest; sel wiisil jäiwad mitmetel õpilastel terwe Ilias ja Odysseia meelde. Muusika hulka ei loetud mitte ainult häältseadmist ja häältetundmist, waid ka luulet ja üleüldse kõike kombelift haridust. Muusikat õpetati sel kombel, et õpilasi pühaid salmisid, isamaa-laulusid, wanusõnu ja tarkade meeste üteli, mis wärsldesle seatud, pähe lasti õppida ja laulda; lauldes pidiwad õpilased keelpilli, mil *kithara* nimi oli, kaasa mängima. Sel teel harjutati nende mälu ja hariti nende lauluhäält ning pillimängu. Ühtlasi pidi see harjutus noorefoo hinge auukartusega jumalate wastu täitma, neile eeskuju pakkuma, mille poole nad püüdma, ja põhjusmõtteid, mis neid auusamaks pidiwad tegema. Gümastika oli wõimlemisekunift, mis keha pidi kurastama. Kehakarastust pidaliwad athenlased, nagu üleüldse kõik kreeklased, üheks tähtsamaks kaswatuse ülesandeks. Seitsmendalt eluaastalt kuni kuueteistkümnendani käiiswad Aftika poeglapfed päew-päewalt grammatika-, muusika- ja gümastikakoolides, mida enamasti erainimesed pidaliwad. Oli poeglaps nooreksmeheks sirgunud, siis hakkas ta gümnaasiumis, i. o. täiskaswanute jaoks siseleseatud wõimlemisepaigas käima, mida riigikulul ülewal peeti. Gümnaasiumid oliwad laiapiirilised asutused, kus kõik wõimlemise-abinõud koos oliwad: teel wõidujooksjatele, paigad hüppajatele, sisseleaded odaga wiskajatele, peale selle wilud puiesteed puhkamiseks ja kõndimiseks. Siin ei olnud mitte enam määratud õpetajat õpetamas, waid wanemad ja enam harjunud wõimlejad aifaliwad nooremaid nõuu ja teoga. „Gümnaasiumi töö mõjul“, ütleb üks Aftika laulik, „kaswab noormees õitswaks meheks; tema rind läheb tugewaks, õlad laiaks ja liikmed korrapäraliseks.“ Aga ka waimline edasiharimine ei lõppenu wanemas eas ära, waid püüdjamad ja anderikkamad nooredmehed õppisiwad ka wanemaks saades edasi. Perfia sõdadest saadik oli Athenas hulk teaduse-õpetajaid, sofistisid, i. o. tarkuse-õpetajaid ehk filosofisid, i. o. tarkusesõpru, kellega ümber käies nooredmehed kõike selleaegset teadust wõisiwad omandada. Periklese ajal hakkas tuntud Sokrates oma õpetegewust. Nii oskaliwad athenlased waimuharidust keha-harjutamisega osawalt ühendada. Nad oliwad waprada, karas-

tatud ja tublid nagu Spartlased, käiliwad aga Spartlastest ja kõigist teistest hellenidest waimuterawuse poolest kaugelt üle. Kõik, mis Kreeka rahwa juures suurt, kaunist ja head leidub, ilmus iseäranis täiel mõõdul athenlaste juures.

XI. Peloponnesose sõda.

1. Sõja algus (431 e. Kr.). — Nelikümmend aastat jõudis Perikles rahu Spartaga äral hoida. Siis andis Kreekamaa läänepoolses osas tõusnud tüli selleks ligemat põhjust, et sõjatuli lõkkele löi, mis ligi kolmkümmend aastat Kreekamaad laastas, tema hariduse-õilmeid närtsitas ja jõuudu kurnas. Korinthos oli oma asulinna Kerkyra'ga waenlusesse sattunud ja walmistas end tema wastu sõjateele. Kerkyra offis omale warju wõimsa Athena käest ja palus end sellel otstarbel Athena lepinguosaliseks wastu wõtta. Oli ette näha, et kui Athen palwet täidab, siis korinthlaste wiha Athena wastu, mis mitte millalgi ei kustunud, lausa põlema pidi lõõma; siis ei wõinud korinthlastel ka mitte raske olla Spartat ja ühes Spartaga terwet Peloponnesose lepingu-ühisult Athena wastu sõtta kutsuda. Kõike seda nägi ka Perikles ette ära. Aga ühtlasi oli ta ka selle peale kindel, et rahu Athena ja Sparta wahel omefi mitte jäädaw ei wõinud olla, sest nende kahe riigi tahtmised ja püüded läkiliwad igal pool wastamisi: pea kõigis Kreeka riikides oli tüli aristokratliku ja demokratliku erakonna wahel walitlemas ja igal pool oliwad Spartlased aristokratifid, athenlased aga demokratifid elustamas ja nõuuga toetamas; kumbgi tahtis oma mõju wõimalikult suures hulgas riikides maksma panna. Sellepärast tahtis Perikles ka Korinthose ja Kerkyra tüli puhul Athena wõimu jälle suurendada, sest Kerkyral oli üks suurematest laewastikkudest Kreekamaal. Periklese nõuu peale wõeti Kerkyra Athena lepinguliikmeks wastu. Athen lubas aga, et korintlasi mitte ilma asjata äritada, kerkyrlastele ainult sel puhul appi minna, kui waenlane Kerkyra saarele nende kallale peaks tulema; kui kerkyrlased ise teiste kallale lähewad, siis ei pidanud nad Athena käest mingit abi saama. Nii sai Kerkyra Athena lepinguosaliseks. Korinthased ei hoolinud aga sellest midagi, waid saaffiwad 150

lõjalaewa Kerkyra wastu, kes suures merelahingus kerkyrlaste laewastiku ära wõitsiwad. Oma wõidu wilja ei saanud korinthlasted aga mitte kätte, sest parajal ajal ilmus Attika laewastik neid takistama. Täis pahameelt läkitasiwad korinthlasted oma saadikud Spartasse kaebama, et Athen olewat rahu rikkunud, ja nõudsiwad ägedusega, Peloponnesose lepingu-ühilus mingi athenlastele seda lõjaga kätte maksuma. Athena saadikud, kes sel ajal Spartas juhtusiwad olema, hoiatasiwad spartlasi niisuguse otluse eest, ja teine Sparta kuningas, kes Periklese sõber oli, toetas neid. Aga enamus, kelle eesotlas eforid seisiwad, oli lõja poolt. Seega hakkas häwitaw sõda, mida Peloponnesose lõjaks kutsutakse, sest et temalt terwe Peloponnesose lepingu-ühilus osa wõttis.

2. Periklese ots (429 e. Kr.). — Ka teised Athena waenlased, thebailased ja muud, astusiwad ühes Spartaga waenuteele; rasked ajad oliwad Athenale kätte tulemas. Aga Periklele oli kindel usk, et linn neist aegadeft õnnelikult üle saab. Ta lootis Athena uhke laewastiku, suure raha-tagawara ja pikkade müüride peale, mis Peiraieusi sadamat Athena linnaga ühendasiwad. Seda ta teadis, et athenlased maisamaal, kus Peloponnesose lepinguosalistel neli korda enam wäge oli, oma waenlastele wastu ei suutnud panna. Sellepärast käskis ta rahwast maisamaal ainult kindlaid paikasid kaitsta, päris wõitlust tahtis ta aga merel pidada, kus athenlased laewastiku suuruse ja laewawäe osawuse poolest oma wastastest kaugelt üle oliwad. Niipea kui spartlased ühes oma lepinguosalistega Attikasse tuliwad, põgenesiwad lageda maa elanikud ühes oma perekondade ja warandusega pikkade müüride warju, mille peale waenlase jõud ei hakanud. Muidugi pidiwad nüüd Attika talupojad ja mõisnikud rahulikult pealt waatama, kuidas nende põllud ja wäljad, nende õlipuu-metsad ja wiinamäed ära häwitati ja majad maha põletati. Perikles aga las kis Athena laewastikku waenlaste rannamaid ja saari riilumas käia ja maksis neile nende häwitufetööd sellega kätte. — Aga teisel lõja-aastal tuli Athena waenlastele uus abimees juurde, kelle ilmumiist inimlik mõistus ette ei wõinud arwata. Kaubalaewad sõiwad Hommikumaalt katku Athena. Wiis

aasfat mõllas katk kuhjani inimestega täidetud linnas. Luge-
mata hulgad nõudis ta omale ohwriks, noored ja wanad, rik-
kad ja waeled langefiwad talle saagiks. Müüride ees mõllas
lõda, müüride taga katk. Peagi ei jõutud karkuohwrid enam
maa alla koristada. Kas siis ime oli, et rahwas oma juhata-
jale süüd hakkas otfiima! Tühja ettekäände põhjal mõisteti
Perikles suurt rahatrahwi maksma ja heideti riigi juhatusest
wälja. Ja siiski ei kannatanud tema raskete aegade all mitte
wähem kui teised: tema paremad sõbrad, tema lapsied läkfiwad
üksteise järel hauda. Mehiselt pani ta kõigele õnnetusele
wastu. Kui ta oma wiimasele pojale furnupärga pähe pani,
purtskasiwad walusad pisarad tema silmist. Küll saiwad tema
kaaskodanikud peagi aru, et nad talle ülekohut oliwad teinud
ja paniwad ta jälle eneste juhatajaks; aga sõbi ei andnud
talle armu. Katk tuli temagi kallale. Nuffes seisiwad sõbrad
tema surmawoodil, kus ta ilma meelemärkuseta maas lamas,
ja ülendasiwad tema suuri tegufid. Äkki ajas ta enda üles ja
hüüdis: „Sõbrad, teie unustate seda nimetamata, millest
mina kõige enam lugu pean: mitte üksigi kodanik ei
ole pruukinud minu pärast leinariiet selga panna.“ Nii siis
mitte oma kõrgeid waimuandeid, mitte oma tulist kõneosa-
wust wõi sõjapealiku-tublidust ei pidanud Perikles enda
paremaks illoomu-omaduseks, waid et ta igatahes ise-
enele üle oli walitseda osanud ja iialgi oma waenlastele ei
kipunud kätte maksma, ehk tal küll kõige suurem wõim
riigis käes oli.

3. Kleon ja Brasidas. Nikiaserahu (421 e.
Kr.). — Periklese surmaga jäi Athen waelekslapseks. Ei ilmu-
nud enam riigijuhtifid, kes Soloni ajast saadik, üks tublim kui
teine, Athena riigilaewa siinamaani wõimla käega oliwad tüüri-
nud. Tuliwad jälle erakonna-tülid. Parajusmeelne erakond oli
rikka Nikiasse juhatusel all, kes asju lõdwalt ajas, kuna äär-
mine demokratlik erakond mõõtupidamata Kleonil järel käis,
kel ei sõja-asjast ega riigijuhtimisest õiget aimu ei olnud. Kleon
oli ameti poolest nahawabriku omanik, loomu poolest pealetük-
kiw ja auuahne, kes oma osawa keelega hulka rahwast oma järel
oskas wedada. Tema oli selle poolt, et Athen palju suurema

jõuuga kui siinamaani sõda pidama peaks hakkama. Tema mõjudusel hakkasgi Athen omalt poolt Peloponnesose lepinguosalistele kallale tungima. Athenlastel läksgi korda Peloponnesose läänerrannas Pylose lahe ääres, Messene maakonnas maale minna ja siin kindlust üles ehitada. Siin tahtsiwad nad messenlasi ja helotiid, kes Sparta rõhumisega iialgi harjuda ei wõinud, mäsule kihutada. Spartlased jälle tõttasiwad athenlaste kindlust merel ja maal ümber piirama, kaotasiwad aga selle juures ise oma laewastiku ja saiwad lüüa. Sadakakskümmend spartlast langeliwad athenlaste kätte wangi. Et wangid kõige kõrgemate sugukondade liikmed oliwad, pakkus Sparta Athenale rahu, et wangiid päästa, aga athenlased, arusaamata Kleon eesotfas, arwasiwad, et nad nüüd teha wõiwad, mis tahawad, ja ei wõtnud rahu wasta. Spartlased aga leidsiwad kättemaksja — tubli ja etteaatliku mehe, Brasidas nimi; see kogus wäe kokku, läks sellega Põhja-Kreekamaale, Thrakiasse ja hakkas siin Athena lepinguosalisi hea ja kurjaga oma poole wõitma. Ka tähtis Ida-Makedonia linn Amfipolis, athenlaste asundus, langes tema kätte. Athena sõjapealik Thukydides, kes siin Athena kalude eest oleks pidanud hoolitsema, jäi oma tulekuga mõni tund hiljaks ja ei jõudnud tähtsa linna langemist mitte ära hoida. Kleoni ettepanekul saadeti ta sellepärast maalt wälja. Maapaos elades hakkas ta selle wõitluse lugu kirjutama, mis tema ümber möllas. Ta kirjutab nii erapooletult ja tõetruult, et feda õigusega kõige suuremaks wana aja ajalookirjutajaks loetakse. Et Thukydides teatud wiga parandada, saatsiwad athenlased Kleoni Brasidase wastu; lahingus langeliwad mõlemad sõjapealikud, Kleon ja Brasidas. Nüüd oli sõda juba 10 aastat kestnud ja kummalgi pool oli sõjahimu otfas. Spartlaste kaotus Pylose lahes ja athenlaste kaotused Põhja-Kreekamaal oliwad mõlemad pooled ära tüütanud. Nikiasse sobitusel tehti rahuleping, mille põhjal mõlemad pooled kõik tagasi saiwad, mis enne sõja algust nende oma oli olnud. Mõlemad riigid pidiwad edaspidi sõpruses elama.

4. Alkibiades. — Sõprus ei kestnud kuigi kaua. Waenutule sütitajaks oli Alkibiades. See noormees oli wana kuulsa perekonna wõsu ja Periklese lähedalt sugulane.

Teda ehtiswad mehelik kehailudus ja suured waimuanded. Aga Alkibiadesele saatus õpetab, et kõige kaunimad waimuanded hukatuseks wõiwad saada, kui milte kõlbline jõud ja puhas ifeloom neid walitsemas ei ole. Juba noores eas ei jõudnud keegi teda taltsutada, ka mitte tema eestkostja Perikles. Ta tahtis igal pool elimene olla ja pidas seda suureks auuks, kui temast hästi palju räägiti. Kord lõi ta oma tuttawa nooremehega käed, et ta ühele tähtsale mehele wastu kõrwu lööb. Ta täitisgi oma lubaduse, läks aga järgmisel päewal seda tegu andeks paluma ja pakkus talle oma selga, et see teda karistaks, nagu ta end ütles ära teeninud olewat. Aga mees andis talle andeks ja andis pärast oma tütregi talle mehele. Säherduste kergemeelsete tegudega ajas ta terve linna jutukõla täis. Ta oskas aga nii inimeste südameid wõita, et ifegi tark Sokrates tema sõbraks heitis. Sõjakäikudel hoidiswad nad mõlemad ühte ja päästiswad lahingus teine teise elu. Aga jäädawat mõju ei omandanud ka tark Sokrates tema peale mitte. Kui Alkibiades wiimaks rahwagogus hakkas üles astuma, oliwad tal küll kõik anded, mida riigijuhil tarwis läheb, ainult kõige tarwilisemad anded puudusiwad tal: tark mõõdupidamine ja enesetalgaw ifamaa-armastus.

5. Sicilia sõjakäik (415—413 e. Kr.). — Peagi oli Alkibiades kõige mõjusam mees Athenas; aga rahus ei arwanud ta mitte küllalt hiilgada wõiwat, sellepärast ihaldas ta sõda. Juhtus, et üks Sicilia saare linn Athena käelt wägewa Syrakúlai wastu abi palus. Kelle käes Syrakulai oli, selle käes oli terve saar, kõige rikkam Wahemeres. Magusad lootused jowastasiwad auuahnet Alkibiadest, ja sedasama lootuseemet oskas ta ka rahwa südamesse külida. Mõistlikumate hoiatustest hoolimata seati Sicilia sõjakäigu jaoks suurepäraline laewastik walmis, suurepäralisem kui iialgi enne; laewastiku ülemjuhatajateks pandi Alkibiades ja Nikias. Waewalt aga oli laewastik Syrakulai all ankru wälja heitnud, kui riigilaew „Salaminia“ ilmus ja käsu kaasa tõi, Alkibiades tulgu koju tagasi. Nimelt oli õõsel, lühikene aeg enne sõjalaewastiku wäljasõitu hulk jumalakujusid Athenas ära rikutud, mille üle rahwas ärarääkimata ärewusesse sattus. Rahwas tegi otuseks,

mitte ainult praegused rikkujaid, vaid üleüldse kõiki usupilkajaid, wastutusele wõtta. Ka Alkibiadese peale tõstiswad tema waenlased usupilkamise süüdi; sellepärast pidi ta kohtus wastust andma. Koduteel kaalus ta asja järele ja põgenes ära, sest ta ei usaldanud kohtu ette ilmuda, mis teda surma oleks wõinud mõista. Kui ta tagaselja tõesti surma mõisteti, siis hüüdis ta täis kättemaksmise-himu: „Ma tahan athenlastele näidata, et ma alles elan,“ ja läks Spartasse. Sest ajast saadik oli tema Athena linna tigidam waenlane. Ta oskas spartlaste usaldust wõita ja käskis neid Syrakusaile appi minna, mis juba peagu Nikias kätte langemas oli. Spartlased saatsiwad oma parema sõjapääliku, Gylippose, Siciliasse. Waewalt oli Gylippos oma sõjameestega kindlusesse pääsnud, piiratud linnalastele appi, ja kohe pööris õnn. Igal pool tõrjuti Nikias kafulikkudelt seifukohtadelt minema; palawik ja teised tõbed wõstiswad athenlaste leeris maad. Küll tuli athenlastele uus laewastik appi, aga nende seifukord muutus aina pahemaks. Wiimaks otlustas Nikias koju tagali sõita, ei saanud aga õigel ajal minema, sest et ebausks teda enne ei lubanud minna, kui kättetulew kuuwarjutus mõõdas oli. Wahepeal saiwad syrakuslased selle lahe suu kinni panna, kus Athena laewad sees olisid, nii et need nüüd enam teele ei pääsnudgi. Nad katsusiwad omale teed läbi murda, saiwad aga ägedas merelahingus lüüa. Athena sõjamehed katsusiwad nüüd maisamaad mööda teistesle linnadesse pääseda, kes nendega sõpruses elasiwad. Aga põgenemine õõd ja päewad läbi, wõitlemised taga-ajajatega, nälg ja päikesepalawus olisid nad surmani ära wälitanud, nii et nad wiimseni waenlaste kätte langesiwad. Nende saatus oli hale. Pealikud tapeti ära, alamad müüdi osalt orjadeks, pandi osalt kiwimurdudesle tööle, kus nad päikesepalawuse käes peagi otfa saiwad. Ükli raskeis sõjariistus mehi olisid athenlased 10.000 kaotanud, lugemata weel kergeis sõjariistus mehed ja madrused. Nii kurwalt lõppis see sõjakäik, mis nii õitswate lootustega oli alustatud.

6. Alkibiadese tagasitulek (408 e. Kr.). — Sest ajast saadik hakkas õnnetus õnnetuse järel Athena peale tulema. Juba jälle olisid spartlased oma wäesalkadega Attika-

maad laastamas käima hakanud; nad oliwad Alkibiadesele nõuu peale siia *Dekeleia* linnakesesse kindluse ehitanud ja jääda-walt oma wäesalga siia paigutanud, kus ta siis maa- ja linna-rahwast alalõpmata ähwardamas oli. Peale selle käis Alkibiades Athena lepinguriikides ringi ja meelitas neid Athena lepingust lahti ütlemä. Suurem hulk tegi tema nõuu järele, ainult mõned üksikud jäiwad Athena poole hoidma. Selsamal ajal sobitas ta lepingu spartlaste ja Perlia satrapi wahel Sardese linnas walmis. Sardese satrapi käest hakkasiwad spartlasted rohkesti raha saama; rahaga ehitasiwad nad omale suure laewastiku ja wõiliwad nüüd ka merel athenlastele wastu astuda. Nii oliwad spartlasted ja perslasted kokku heitnud, et seda riiki hukka saata, kes Kreekamaa hukatuse äärelt oli päästnud. Alles sel puhul tuli aga ilmsiks, mislugune imelik wõim Athena rahwa sees elas. Küll oli Syrakusai sõjakäik tublimad kodanikud, paremad laewad ja lugemata rahasummad ära neelanud, aga siiski äratas Athen waenlaste ees weel auukartust ja hirmu. Slegi õnn hakkas talle jälle naeratama. Alkibiades sattus Sparta teise kuningaga tüliste ja pidi Spartaft põgenema. Ta läks Sardese linna ja kassus satrapi athenlaste poole wõita. Kui athenlasted seda teada saiwad, tegiwad nad Alkibiadesele surmatõuse tühjaks ja andsiwad talle luba koju tagasi tulla. Nad kutsusiwad ta koguni oma laewastikku ja tegiwad ta laewastiku ülemjuhatajaks. Athenlaste usaldus ei olnud neid petnud: Alkibiades wõitis ühendatud Sparta ja Perlia laewastikka mitmes hiilgawas lahingus. Rikka sõjasaagiga tuli ta koju tagasi, mida ta seitse aastat ei olnud näinud. Rahwas wõttis teda rõõmuhõiskamistega wastu ja näis hoopis ära unustanud olema, kui raskeid haawu see hädaohtlik mees talle oli lõõnud.

7. *Lysandros*. *Arginusa* lahing (406 e. Kr.). — Spartlasted walisiwad Alkibiadesele wastu oma wäe etteofsa mehe, kes loomaannete poolest tema sarnane oli, südamega kawaluse poolest aga temast üle käis. See oli *Lysandros*; tema põhjusemõte oli, et lapsi peab täringimängu, mehi aga wande abil petma. Tema oskas uut Perlia satrapi, suurkuninga wenda *Kyrosft Nooremät*, täielikult oma poole meelitada, nii et ta tema käest niipalju raha sai, kui tal iganes farwis oli.

Ettewaatlilikult hoidis ta Alkibiadesse laewastikuga kokkupõrkamise eest, kuni kord Alkibiades maale läks ja laewastiku ülemjuhataise oma ülemtöürimehe Antiochose hoolde andis. Alkibiadesse antud käsulst hoolimata astus Antiochos Lyfandrofe wastu lahingusse ja sai tema käest lüüa. Athenlaste kahjud ei olnud mitte suured, aga neist oli küllalt, et rahwa seas Alkibiadesse wastu umbusaldust äratada. Talle heideti ette, ta olewat laewastiku wiletsa juhataja hoolde jätnud, ja ülemjuhatus wõeti tema käest ära. Selle peale läks Alkibiades Hellespontose rannale oma mõisa elama. Tema asemele pandi kümme admiralit Athena laewastiku etteotsa; neil läks korda Sparta laewastikku Arginusa saarte juures, Lesbose saare ligidal, offustawalt lüüa. Torm aga ei andnud laewastiku juhtidele mitte mahti pärast lahingut laewajätiste peal surmaga heitlewaid meremehi päästa ega uppunute surnukehadid weest wälja tuua, et neid, nagu usukomme nõudis, korralikult maha matta. Athena rahwas sattus suurde ärewusesse. Offasaanute sugulased nõudsiwad admiralidele, kes oma kohulst ei olewat täitnud, karistust, sest athenlaste usu järele ei pääsnud matmata jäänud inimeste hinged mitte hingederiiki lisse, waid jäiwad altilma wärawa taha sislepääsmist offima. Saadud wõidust hoolimata anti admiralid kohtu kätte. Kapten Theramenes, kes käsu oli saanud uppujaid ja uppunuid päästa, seda käsku aga mitte ei olnud täita saanud, katsus süüdi oma pealt ära weeretada ja admiralide peale ajada. Küll wõitlesiwad rahwakogus mõistlikumad mehed pimedat rahwawiha wastu, aga see kõik ei aidanud midagi, waid wihane rahwas mõistis kuus admiralit surma ja laskis nad ära hukata. Alles pärast sai rahwas oma ülekohtusest offusest aru, kuid siis oli juba hilja.

8. Aigospotamoi lahing. Athena lange mine (405 kuni 404 e. Kr.). — Spartlased paniwad nüüd jällegi Lyfandrofe oma admiraliks, ja peagi seisiwad mõlemad waenulised laewastikud Hellespontoses teineteise wastas. Lyfandros oli Asia poole peal kindlustatud sadamas, kuhu keegi talle kallale ei pääsnud, athenlased oliwad Europa poole peal kindlustamata lahes ühe ojakese suus, mille nimi Aigospotamoi (i. o. Kitsejõed) oli. Mitu korda sõitfiwad athenlased üle mere-

kitsuse selle sadama ette, kus Lylandros oli, ja katsusiwad teda kindlast sadamast wälja meelitada ja siis temaga lahingut algada, aga see ei läinud neil mitte korda. Ise aga läkisiwad nad hooletuks; pealikud lubasiwad sõjamehi laiali minna omale moonakoguma. Alkibiades' tuli oma mõisalt neid hoiatama, aga see ei aidanud. „Sõjawäe pealikud oleme meie,“ hüüti temale wastu, „mitte sina“. Kui see lodew kord juba mitu päewa oli kestnud, tungis Lylandros ootamatalt Athena laewastiku kallale. Üksainus pealik, Konon nimi, oli õige mees õigel paigal; tema ükfinda sai oma 12 laewa ära päästa. Kõik teised laewad, kokku 170, langeisiwad ilma mõõga hoobita spartlaste kätte, niisama ka sõjamehed, kes randa mööda laiali oliwad. Kolmtuhat wangi laskis Lylandros maha tappa. Athen oli kadunud, sest tal ei olnud enam laewastikku. Lylandros purjetas nüüd pealinna alla ja pani sadamad kinni; Sparta kuningad oliwad Athena juba ammu maa poolt ümber piiranud. Kusagilt ei pääsnud nüüd enam mingit moonawara linna; piiratud linnarahwa häda kaswas iga päewaga suuremaks. Wiimaks saatsiwad athenlased Themenele rahutingimiste pärast läbirääkimisi pidama, Thebai ja Korinthose wõimumehed nõudsiwad, Athena tehtagu maatafa; spartlased ei olnud mitte nii südameata, waid leppisiwad sellega, et Athena käest kõik tema tähtsuse ja wõimu ära riisusiwad. Pikad müürid, mis Peiraieuse sadamat Athena linnaga ühendasiwad, kisti pillimängu saatel maha; kõik laewad, peale kaheiteitkümne, anti spartlaste kätte ja Lylandros laskis neile athenlaste silma all tule otta pista. Peale selle pidiwad athenlased kõik maad ja linnad wäljaspool Attikat käest ära andma ja spartlastele töötama, et nad igast nende sõjakäigust kutsse peale oia wõtawad. Sellega oli Athena riigi iseseiswus lõppenud — Athen oli Sparta alamaks muutunud. Weel aga elas Alkibiades, ja niikaua kui temal hing sees oli, ei wõinud spartlased oma wõidu peale julged olla. Sellepärast ajasiwad nad Alkibiadest surmawihaga taga. Ilegi perslaste juurest Wäike-Aasiast, kuhu ta põgenenud, saiwad nad ta kätte. Rahaga ostetud mõrtfukad piisiwad tema majale tule otta; kui ta põlewast majast wälja tuli, laskisiwad nad ta eemalt nooltega maha. Niisugune oli selle mehe ots, kes Athenale oleks wõinud teiseks

Perikleseks olla, kes aga südameta enesearmastuse pärast oma kodulinna enam kukutada aitas kui keegi teine.

9. Kolmkümmend tyranni Athenas. — Sõja jooksul oli Sparta aina seda kuulutanud, et ta muud ei tahtwat kui Kreekamaad Athena wägiwalla alt päästa. Peale sõja lõppu aga sundis Lysandros kõiki endiseid Athena lepinguosalisi end Sparta ülemwõimu alla paenutama; maksud, mida lepinguosalised Aristeidese ja Periklese määruste põhjal siimaani oliwad maksnud, tõsteti kõrgemaks ja läksiwad nüüd muidugi Sparta kasuks. Spartal oli suur laewastik, mis teraselt kõike silmas pidas, mis Aigeiole merel iganes sündis; peale selle oliwad tal lõpmata rahalummad ja tubli maawägi tarwitada, mille abil ta oma mõju igal pool maksma sai panna. Pea igal pool kaotas Sparta seadusliku riigikorra ära ja seadis wäikse arwu omameelseid mehi, enamasti kümme meest, walitfusse etteotfa. Nende wõimu toetamas oliwad Sparta wäesalgad, ja wäesalga juht, harmóstes, oli ühtlasi ka kümne-mehe-kogu ehk dekarchia eimees. Sellega oli siis wähe-meeste-walitus ehk oligarchia igal pool maksma saanud. Oligarchid hormostese juhatusel talitafiwad tujuti ja oma-pead; rahwawabadus paistis Kreekamaalt jäljetult kadunud olewat. Hegi Athena rahwakogu andis Lysandrole ähwardustele järele ja heitis nõuusse, et wäike salk aristokraatliki demokratliku riigikorra lõppenuks tunnistas ja oma keskelt kolmkümmend meest piiramata wõimuga riigijuhtideks pani. Nende kolmekümne tyranni eesotsas oliwad salakawal Theramenes ja Krítias; wiimne oli küll heade annetega mees, aga muidu oli ta, ehk küll targa Sokratese õpilane, toores, auuahne ja täis walskuft. Kritiafe tagasihutufel hakkas uus walitus täitfa oma-pead talitama, ilma seadusid tähele panemata ja harjunud wiisift küsimata. Kelle peale kahtlus langes, et ta ärakaotatud demokratlikku riigikorda tagasi ihaldab, wõi kes muidu kudagi oligarchidele jalus oli, need kas tapeti maha wõi saadeti maalt wälja ja nende warandus wõeti riigi omaks. Kui Theramenes wiimaks kartust awaldas, et niifugune wägiwallawalitus liiale läheb, ja nõudis, et tapmised järele jäetagu, sundis Krítias ka teda mürgikarikat tühjendama.

Peale selle tõufis wägiwald oma tipule. Kes tyrannidele iganes filma puutus, see kas saadeti wõi põgenes ise maalt wälja. Naabrilinnad oliwad peagi Athena põgendlafi täis. Iseäranis suur hulk oli neid Thebaisie läinud, kus neid lahkesti wastu wõeti, sest Thebai, mis siinamaani ikka kindlalt Sparta poole oli hoidnud, hakkas nüüd oma iseiswuse pärast kartma ja Spartat wihkama. Thebailased oliwad nõuus, et Thrafsybúlos, wahwa sõjamees, nende maa peal salga Athena põgendlafi kokku kogus ja kolmekümne tyranni wastu lausa sõda algas. Põgendlastel läks korda Peiraieusi sadamat oma wõimu alla saada. Kui Kritias neid siit minema katsus ajada, sai ta ise lüüa ja langes lahingus. Küll tuli kolmekümne tyranni kuffel üks Sparta kuningas ühes sõjawäega Athena alla; aga tyrannide wägiwallateod oliwad nii awalikud, et ta mitte ei julenud neid wastu athenlaste tahtmißt uuesti wõimule awitada. Thrafsybulos läks kui wõitja pidulikult Athena ja pani demokraatliku riigikorra jälle maksma. Kauni tunnistuse andis Athena rahwas sellest, et ta ikka weel küllalt wäärt oli wabadust maitsma: ta ei kippunud kellegile kätte maksma, waid kuulutas amnestia („füü-unustamise“) wälja, i. o. ta otlustas kõik, mis paha sündinud, ära unustada. Ainult kolmkümmend tyranni saadeti maalt wälja.

XII. Sokrates.

1. *Silofofia*. — Nagu kreeklasted kõigi teaduste põllul teadust teaduse enese pärast õppiliwad, nii otliliwad nad ka tõde tõe enese pärast. Üleüldiste arwamiste kohta tõufiwad walgustatud mõistusega meeste peades kahtlused, mida nad uute arwamiste abil selgitada katsufiwad. Mitmed ei leppinud enam selle usuga, et kõik looduse ilmutused offekohe jumalate töö on, nagu suur hulk muinaslugude põhjal uskus, waid hakkaliwad ifeiseiswalt maailma alguse põhjust uurima. Kõige esimesed ifeiseiswad mõtlejad kinnitaliwad, et maailm neljast elemendist — weest, õhust, tulest ja maast on tekkinud. Sügawamale tungis Anaximánderos, kes ütles, et maailma alguseks „ilmlõpmatust“, i. o. ilmpiiramata, ilmsuremata ja ilmpülimata materiat tuleb lugeda. Tema õpetust täiendas Demókrifos, kes ütles, et materia

atomidest koos seisab, i. o. kõige pisematest ilmjaotamata osakestest, mis igawesti muutumatad on; omaduste poolest on atomid ühesugused, aga kuju, suuruse ja raskuse poolest mitmesugused. Selle wastu õpetas *Anaxágoras*, kes Periklese ajal Athena linna elama tuli, et kõigi asjade seeme on mõistus (*noos*), kõige peenem ja kõige puhtam jõud, mis maailma on loonud ja liikuma pannud. — Peale maailma alguse küsimuse tegiwad VI. ja V. aastaja filosoofid, i. o. tarkusesõbrad, veel mitme teise küsimuse selgituse kallal tööd; nende küsimuste hulgaft oli tähtsam see, kas maailm ja asjad tõesti niisugused on, kui meie neid oma meelte kaudu tunneme, ja kas meie looduse tõsiseid omadusi üleüldse tundma saame õppida. Mõned filosoofid juurdleiwad usuküsimuste kallal. *Pythágoras* õpetas, et ilmsuremata hing peale inimese surma teise keha sisse läheb; selle rändamise läbi puhastab hing end tehtud ülekohtult ja saab aja jookkul ikka täielisemaks. Teised tunnistasiwad rahwa usu jumalate sisse tühjaks ja ei olnud iseäranis mitte sellega rahul, et rahwas jumalaid inimeste kujulisteks ja inimeste sarnasteks pidas. „Kui jumalad inimeste kombel halba teewad“, ütles üks filosoof, „liis ei olegi nad jumalad“. „Kui härjad ja hobused“, ütles teine, „omale jumalaid saakiwad teha, liis teekiwad nad need muidugi härgade ja hobuste sarnasteks“. Hulga jumalate usu ehk *polytheismuse* wastu astuwiwad mitmed wälja ja põhjendaliwad arwamisi, mis ofalt ühe jumala ufuga — *monotheismusega*, ofalt aga selle ufuga sarnased oliwad, mis kinnitab, et terwet loodust jumaluseks tuleb lugeda (*pantheismus*).

2. *Protágoras*. — Kui küsimused maailma alguseft ja inimese mõistuse iseloomust läbi oliwad harutatud, ilmuliwad kõlbluse, *etika*, ja seltskonna korralduse, *politika*, küsimused päewakorrale. Eimene, kes neid küsimusi harutas, oli *Protágoras*, kes Abdera linnast pärit oli, Periklese ajal aga Athenas elas. Tema õpetas, et „inimene on kõigi asjade mõõt“; inimene jaklab offustada, kas mõni asi on olemas wõi on ta olemata; misugune misgi asi on, seda inimene offustada ei jaksa. Tema õpetus arenes tema õpilaste käes edali, kes kinnitaliwad, et üleüldist ja ikkamaksawat tõe olemas ei olegi,

waid asjad on head wõi halwad ainult sedamööda, kudas inimesed oma arwamistes eneste wahel kokku leppides neid heaks wõi halwaks loewad. Inimesed aga lepiwad oma arwamistes sel põhjal kokku, et nad sunnitud on üksteise kõrwal elama ja nad ilma kokku leppimata mitte ei saaks koos elada. Teine Protagorase õpetus oli see, et iga asja peale wõib kahest küljest waadata, et iga asja üle ühesuguse õiguslega kahesugult arwamist wõib awaldada, mis otse teine teise wastu käiwad. Protagorase ajal oliwad muutused ja pöörded riikide sisemises korras harilik nähtus; nende mõjul siginesgi Protagorasele mõte, et seadused, mida nii sagedasti rikutakse, selle kohta, kas meie teod kõlblikud wõi kõlbmatad on, iseenesest mitte mõõdupuuks ei wõi olla, sest seadused ei ole mitte asjade loomu põhjal tekkinud, waid inimliste teaduste põhjal. Oma loomu poolest on inimesed niisugused, et nad ainult tugewama õigust tõeks tunnistawad; kui nad aga koos tahawad seltskondliselt elada, siis on nad sunnitud teineteise õigusest lugu pidama ja õigust tegema. Sellepärast nõudis Protagoras, inimeste sisse istutatagu kaswatuse läbi tung õigust teha. Protagorase õpilased kinnitawad, et kõik inimesed loomu poolest wennad on; waheseinad inimeste wahel on ainult inimeste eneste seadluste läbi sündinud. Sel põhjusel tunnistawad nad ka orjadepidamise loomuwastaseks nähtuseks. Ka riiklikus elus andis Protagoras kõikidele ühesugult õigust, sest et juba loodus ise inimestele ühesugused õigused on andnud. Riigikord wõis Protagorase arwates ainult demokratlik olla, sest riigiasjade juhtimisest pidiwad kõik wõima osa wõtta, kel puhtad püüded oliwad, kuigi mõnel mingisugust warandust ei olnud.

3. Sofistid. — Protagorase üleswõetud uued küsimused filosoofiapõllul, kõlblus ja seltskondline korraldus, leidawad omale palju harutajaid, keda sofistideks, i. o. tarkuse-õpetajateks hakati kutsuma. Iseäranis Athenas kaswas sofistide arw suureks. Siin waimuelu keskpaigas, kus pealegi wabariikline kord walitsemas oli, oli enam kui mujal tarwis oma mõtteid ilmutama ja wastastele wastu waidlema õppida; muidu oli raske oma arwamist rahwakoosolekul mõjule aidata. Nii leidawad sofistid Athenas palju õpilasi, keda nad kaunisti kõnelema ja oia-

wasti waidlema õpetaliwad. Heäranis jõukamateft perekonda-
 deft wõrlunud noorfugu, kes edaspidises elus riigitegewusesse
 mõtles astuda, woolas sofistide juurde kokku *rhetorikat*, f. o.
 kaunist kõnelemist, ja *dialektikat*, f. o. osawat waidlemist õppi-
 ma. Et sofistidel peale õpetuleandmise enam aega üle ei jää-
 nud, muud tööd teha, siis wõtsiwad nad oma elu-ülespidamiseks
 õpilaste käest makku, mis sagedasti mitte odaw ei olnud. Õpe-
 tult andes ei jäänud nad mitte ainult rhetorika ja dialektika
 juurde peatama, waid katfusiwad oma õpilasi ka muidu waim-
 lifelt harida, neile teadusid õpetada ja neid kõlbluse ning selfs-
 kondliste olude üle järele mõtlema sundida. Nemad need oli-
 wadgi, kelle juhatuse all noorfugu grammatikat, muulikat ja
 gümnaastikat õppis; sellepärast neid sofistideks, f. o. tarkufe-
 õpetajateks kutsuti. — Nende õpetusel oli ka oma paha külg.
 Kaunist kõnet ja osawat waidlemist wõib niihästi paha kui ka
 hea asja teenistusesse leada. Paljud ei tulnudgi nende juurde
 waimuwalguft offima, waid ainult keeleosawuift omandama, et
 nad iga musta asja walgeks ja walget tarwiduse järele mus-
 taks oskaliwad teha. Paljud sofistid õpetaliwadgi ainult lõna-
 dega wehklema ja ilma lifemise nõuusolemiseta kord asja
 poolt, teinekord tarwiduse järele sellesama asja wastu rääkima.
 Pealegi läkliwad nende arwamised teiste arwamistest lahku,
 kes wanu, lisejuurdunud mõisteid ja mõtteid auu sees tahtli-
 wad pidada. Ulk jumalate lise, leadustest ja riigi liseleadedest
 lugupidamine — see kõik langes nende ees kahtluse alla ja
 wõeti walida arwustamise alla. Sel põhjusel hakkas awalik
 arwamine sofistilid süüdistama, et neil midagi enam püha ei
 ole ja et nad noorfugu oma õpetusega ainult rikuwad.

4. **Sokrates.** — Sofistide wastu astus Sokrates
 üles, üks wana aja kõige tähelpanemise-wäärilisemateft meestest.
 Ta oli algulés waene kujurauja, tundis aga eneses fungi kõige
 selle üle juurelda, mis inimest kõlblifelt heaks ja tublik^u teeb.
 Oma mõtlemise wilja tahtis ta teistega jagada, ja sellepärast
 hakkas ta oma kaaskodanikka õpetama. Ta nägi, et noorfugu
 hariliste sofistide käest ainult pealiskaudset tarkuift omandas
 ja ainult tühja lõnadega heitlemist õppis, nii et noored inimesed
 küll tõft waleks ja kõweruift õigufeks oskaliwad waielda, aga

sügavamale tõe tundmisele nad sofistide juhatusel mitte läbi ei jõudnud tungida. Sokrates ei tahtnud sellepärast mitte uhket sofisti nime kanda, vaid nimetas end alandlikult filosoofiks, s. o. tarkuseõbraks. Ka ei andnud ta õpetust mitte, nagu sofistid, koolides ja majades raha eest, vaid õpetas väljas, lausa taewa all, wanade ja noortega, ülemate ja alamatega juttu ajades. Kus inimesed hulgani koos käiswad — turul, töökodades ja gümnaasiumide puisteedel — seal wiibis ka Sokrates; keegi ei osanud anderikkaid noorimehi nii oma külge kõita ja neid nii järele mõtlemata panna kui tema. Tema ei püüdnud mitte wälimist maailma, vaid inimese sisemist loomust tundma õppida. Oma juhtõnaks oli ta Delfoi oraklite templi pealkirja walinud: „Tunne iseennast.“ Täiiselt nõudis ta teaduste õppimist, mis kõikidele funduslik pidi olema; järelduste teel leidis ta, et teadustesle kõlbluse ja tarkuse eeskirjad tallele on pandud. Tema seletas ilmawälimate, et inimeste õnn mitte nende tahtmiste ja mõõdaminewate loowide täitmises ei peitu, vaid elamises, mis tõega kokku sünnib. Elu, mis tõega kokkukõlas on, teeb inimese wabaks ja tõstab ta himudest ning hirmust kõrgemale, nii et ta mitte enam oma himude ori ei ole. Peagi kogus ringkond waimustatud noorimehi tema ümber kokku, kes armastatud õpetaja sõnu põnewusega kuulasiwad. Üks tema õpilastest kinnitas, et iga silmapilk, mis ta Sokrateselt eemal mõõda saadab, maha wiisatud on. Kaugele üle Kreekamaa piiride ulatas Sokratese kuulsus. Delfoi orakel nimetas ta teiste seast kõige targemaks meheks. Tema ise aga ütles: „Ma usun seda isegi, sest ma ei mõtle mitte nii, nagu teised, et ma kõigist asjust aru saan, vaid ma tean, et ma õieti midagi ei tea.“ Kui keegi wõõra maa walitseja teda oma kotta kutsus, laskis Sokrates talle ütelda, et ta mitte niisugulid heategulid wastu ei wõi wõtta, mida ta mitte ei jõua ära tasuda; Athenas wõida neli mõõtu nisu krossi raha eest ja kõige paremat hallikawest koguni muidu saada. Kui õige tark mees elas Sokrates nimelt õige lihtsalt. Harilikult käis ta paljajalu; oma keha oli ta nii karastanud, et ta nälga ja jänu, walu ja waewa enam jõudis kannatada kui keegi muu. Ta ei olnud aga mitte ilwärki, vaid oli rõõmus rõõmfataga ja istus hea meelega

ühes oma noorte lõpradega pidulauas. Nõo poolest oli ta inetu; ta ise pilkas oma tõnina ja pakku huuli. Aga tema waimuwärskus tegi ta kõige armsamaks selfimeheks. Riigile oli ta hea kodanik: ta täitis ustawalt riigi seadust ja oli sõjas üks kõige wapramatest. — Siiski oli tal Athena kodanikkude seas hulk wihawaenlasi. Nii mõnelegi toredale athenlasele, kes oma teadmise ja oskamisega uhkustas, oli ta lihtsaid küsimisi ette pannud, mis neile nende tõlist wäärtust kätte näitawad. Teised jälle kartsiwad tõelikult, et ta noortfugu hukka laadab. Teraw pilkaja Aristófanes, kõige tähtsam Athena naljamängude-luuletaja, tegi näitelawal Sokratest kõige wiletlama sofist ja kõige tühjema larmaja, kelle eest noortfugu tõsiselt peab hoiatama. Rahwas aga küsis, et kas siis Kritis ja Alkibiadest, kes Sokratele õpilased olnud, tõesti rikkiläinud meesteks tuleb pidada? Kas nad mitte just tema õpetuse õlul riigi etteofsa ei olnud pääsnud? Preestrid kaebasiwad, et Sokrates midagi ei usu, ja wiimaks leidis mehi, kes elatanud mõtleja, kui ta oma seitsmekümnenda eluaastani tülitamata oli õpetanud, kohtusle kaebasiwad ja talle süüks andiwad, et ta oma efiwanemate usust olewat taganenud ja noortfugu õigelt teelt kõrwale juhtinud. Waba lõna peeti Athenas enam kui kufagil mujal pühaks, ja ka Sokrates oleks end kergesti õiendada jaklanud, kui ta aga oleks tahtnud. Aga tema ei kartnud surma. Uhkuse ja rahuga kaiffles ta end kohtu ees ja äritas oma otsekoheste lõnadega kohtuliikmed oma wastu üles, kes harjunud oliwad nägema, et kaebtusealused neid alandlikult palusiwad. Nii mõisteti Sokrates wäikle häälte-enamulega süüdlaseks. Kaebajad oliwad talle surmanuhtlust nõudnud; Athena seaduste järele oleks ta wõinud kergemat karistust paluda, aga Sokrates ütles, et riik temale õiguse pärast kõige suurema auu peaks ofaks saada laskma ja tema ühes nõukogu liikmetega riigi kulul lauawõõraks kutsuma. Kohtuliikmed pidasiwad neid lõnu oma pilkamiseks ja mõistiswad ta surma. Weel kolmkümmend päewa saafis tark mees peale seda wangikojas mõõda ja näitas oma lõprade ning õpilaste wastu, kes teda waafamas käisiwad, kustumata waimuwärskust üles. Ühele, kes hüüdis: „Oh, et ta nii ilma süüta pead

surema!“ vastas ta: „Kas sa siis ennem tahaksid, et ma süüdlane oleksin?“ Teine oli talle põgenemise võimaluse walmistanud; Sokrates aga ei wõtnud põgenemisenõuu kuulda, waid ütles, et isamaa seadusid ka siis peab auustama, kui nad ülekohtused on. Surmapäewal rääkis ta koosolijatega elawalt hinge surematuse üle; siis tõi kohtuteener talle karikatäie mürki. Ta jõi karika tühjaks, trööstis oma lõpru, heitis siis oma asemele ja lahkus siit ilmaft, sellelrama rahuga, mis teda elu offani oli saatnud.

5. Platon († 347 e. Kr.) ja Aristoteles († 332 e. Kr.). — Sokratese külwatud seeme ei läinud aga mitte kaoffi. Enam kui keegi muu on tema Kreekamaa waimlise arenemise peale mõju awaldanud, aga alles oma õpilaste kaudu. Tema ise ei ole oma õpetustest midagi üles kirjutanud, waid seda on tema õpilased teinud. Kõige tublim nende hulgas, Pláton Athena linnast, luuletas dialogilid, i. o. kahekõnesid, kus teine jutuaajaja ikka Sokrates on, kes alati kõige sügawamaid ning kõige kaunimaid mõtteid awaldab. Elukibedust sai Platon oma pikal eluajal palju maitsta. Sokratese surmamõistmine oli teda kuni hinge põhjani wapustanud ja temasse põlgufetundmuse Athena demokratia wastu istutanud. Ta ei tahtnud Athenasle elamagi jääda, waid läks wäljamaale. Alles pärastpoole nägi ta, et niifugusele mehele, kes tõe taga nõuab, uhketes wüstkodades, mis iseloomuta meelitajatest kubisewad, weel wähem ruumi leidub. Dionysios, Syrakusai tyrann, laskis ta koguni orjaks müüa. Tema sõbrad ostfiwad ta aga jälle wabaks, ja ta tuli Athena tagasi. Siin kinkisiwad tänulikud õpilased talle maja ja aia ühe gümnasiumi ligidal, mis Athena linna põhja piiril Akademe platfi ligidal seisis. Siin elas ja õpetas Platon, kuni ta suri, 80 aastat wana. Platoni õpilaste hulgas oli tähtsam jälle Aristóteles, ühe kreeklase poeg, kes Makedonia kuninga ihuarstiks oli. Noormees jäi wara waelekslapsiks ja tuli, 17 aastat wana, Athena linna ning jäi siia kuni Platoni surmani elama. Pärastpoole kufsus Makedonia kuningas Silippos tema oma poja Alexandrosle kaswatajaks. Peale Alexandrosle troonileastumist tuli ta Athena tagasi ja õpetas siin noortlugu, Lykeioni nimelise gümnasiumi puiesteedel edasi-tagasi kõn-

dides. Aristoteles oli kõige laiem teadmisega mees ja kõige teravam mõtleja terwel wanal ajal. Ta tundis kõiki teadusi, mis sel ajal ülepea olemas oliwad, ja poolteisttuhat aastat otla oliwad tema kirjatööd hallikaks, kust kõikide rahwaste õpetatud mehed teadusi omahtasiwad. Platoni ja Aristotelese põhjendatud filosoofidekoolid õitfesiwad mitusada aastat, ka siis weel, kui ristiuuk juba ammu laiali oli lagunenud. Kuni tänapäewani on õpeasutustele „gümnaasiumi,“ „akademia“ ja „lytseumi“ nimed alal jäänud. Need nagu annawad tunnistust sellest suurest mõjuist, mida Athen oma mõlema suure mõtleja kaudu maailma waimu-elu peale on awaldanud.

6. Xenofon. Kümnetuhande tagasitulek (401 e. Kr.). — Teine tähtis Sokratese õpilane oli pärastine Athena ajaloo kirjutaja Xenofon. Ta kirjutas ajalugu selle järje pealt edasi, kuhu Thukydidest oli seisma jäänud. Ka mitmed teisest Xenofoni kirjatööd on kuulsaks saanud, nende hulgas ka „kümnetuhande tagasituleku“ kirjeldus, mis seda tõetruum on, et Xenofon ise nimetud sõjakäiguist ühe pealikuna osa wõttis. Nimelt tahtis Kyrös Noorem, Persia asewalitseja Wäike-Aasias, oma wenda, Persia kuningat Artaxerxest II. troonilt heita ja kogus seks otstarbeks spartlaste abiga 13.000 Kreeka palgasoldatit kokku. Nendega ja 100.000 Aasia soldatiga läks ta Sardesest linnast Mesopotamiasse. Babyloonist umbes 12 penikoorimat eemal, Kunaxa küla juures astus talle kuningas wastu. Lahingus jäiwad kreeklasted wõitjaks, aga Kyrös langes ja äraandmise tagajärjel tapeti kõik Kreeka ohwitsid maha. Nii jäiwad kreeklasted ilma juhtideta ja pealegi wõõral maal, kus nad ei maad ega teed ei tundnud ja kus ka weel waenlaste wäelalgad neid igast küljest tülitamas käisiwad. Juba hakkas neil kojulaamise lootus kaduma. Siis astus Xenofon, kes sõjakäiguist wabatahtliselt osa wõtmast oli, üles ja hakkas kümnetuhandele — sest niipalju oli kreeklasti weel üle jäänud — julgust andma. Ta ise astus nende etteotla ja juhtis nad hädaohtudest hoolimata Tigriest jõe mööda ja üle Kurdistani ning Armenia mägestikkude põhja poole, kuni nad wiimaks rõõmujoowastusega Mustamerd ja Kreeka afulinna Trapezúnti oma ees nägiwad, kust nad merd mööda kergesti kodumaale pääsesiwad.

XIII. Thebai Kreeka riikide eesotlas.

1. **Agefilaos ja perslased.** — Peale Athena langemist oli ülemvõim merel Sparta kätte läinud, nii et Sparta nüüd võimsam oli kui iialgi enne. Oma võimu tarvitas ta aga ainult selleks, et Kreekamaad kareda käega oma sunduse all pidada. Elu ega vabadus, auu ega warandus ei olnud Sparta väesalkade juhtide ja Sparta mõju all seiswate kümne-mehe kogude eest julged. Ja siiski ei jõudnud spartlased hellenistid mitte barbarlastegi eest kaitsta. Perslased oliwad Athena langemist otsekohe oma kasuks tarwitama ja Wäike-Aasia kreeklasti oma alla heitma hakanud. Mitu aastat otta ei liigutanud spartlased nende wastu sõrmegi; sest kui nad perslastega Athena wastu lepingu tegiwad, oliwad nad ju neile koguni luba andnud kõik linnad, mis enne kord suurkuninga eelkäijate omad oliwad olnud, jälle Persia walitsuse alla heita. Aga Kurose sõjakäik tegi Persia ja Sparta sõprusele äkilise lõpu. Kuningas Artaxerxes oli selle üle pahane, et spartlased tema wenda nii otsekohe oliwad awitama läinud. Kui need Artaxerxese meelemuutusest aru saiwad, ei olnud nad tema wastu enam tagasihoidlikud, waid läkswad Wäike-Aasia kreeklastele nende kuffe peale perslaste wastu appi. Sparta kuningas Agefilaos läks sõjawäega üle mere ja lõi perslasti mitu korda Wäike-Aasias. Juba tahtis ta sügawamale Persia riigi lisse tungima hakata, kui eforid ta ootamata koju tagasi kutsuliwad, sest et pool Kreekamaad Sparta wastu sõjariistus ülesse oli tõusnud.

2. **Konon. Antalkidase rahu (387).** — Spartlaste ülemeelne teguwis oli isegi nende kõige ustawamad lepinguosalised, Korinthose ja Thebai, nii ära pahandanud, et nad iga silmapilk walmis oliwad Spartale awalikult selga pöörama. Perslased saatsiwad Kreekamaale salaja raha ja kutsuliwad Kreeka riikisid üles Spartalt lahku lööma. Kõige pealt tõitsiwad thebailased mässi; Lysandros langes nende wastu sõdides. Thebailasi hakkaliwad Athen, Korinthos ja hulk wähemaid riikisid toetama; seisukord läks nii kardetawaks, et spartlased Agefilaose tagasi kutsuliwad. Tagasi tulles sai ta Koroneia linna juures Boiotias lepinglastega kokku ja wõitis nad ära. Aga weel enne lahingut oli ta sõna saanud, et spart-

lased raskesti löödud oliwad. Perslased oliwad athenlase Kononi, kes peale õnnetut Agosspotamoi lahingut Kyprose saarele oli põgenenud, Persia laewastiku juhatajaks pannud. Temal muud mõtet ei olnud kui ainult see üks ainus, et kudas Spartlastele saaks kätte maksta ja oma armastatud kodulinna tema alandusest jälle auu sisse tõsta. Ta sai Spartlaste laewastiku, ilma et need seda ette kartagi oleksiwad teadnud, Väike-Aasia edeliranna ligidal Knidose linna juures kätte ja häwitata ära (394). Spartlaste merewalitus oli nüüd järsku kadunud. Konon sõitis ühe linna alt teise alla, kihutas Spartlaste wäeosade juhid igalt poolt minema ja wõttis kümnemeeste kogude käest nende wõimu ära. Siis purjetas ta Athena alla, laskis Persia laewastiku warjus Athena kindluse müürid jälle üles ehitada, ja warsti wõis Athen, Sparta wana wastane, jälle ähwardades pead tõstma hakata. Sparta kokkus ja katsus, maksu mis makstab, perslastega rahu teha. Spartaft saadeti kawal Antalkidas Susase suurkuningaga läbirääkimisi pidama ja pakuti perslastele walitust Väike-Aasia kreeklaste üle, kui Persia aga Spartaaga jälle sõbraks saab. Persia abil sunditiwad Spartlased ka teisi Kreeka riikilid rahu tegema ja hakkatiwad oma wägiwalla walitust jälle peale. Jsegi Thebai langes ootamata pealetungimise tagajärjel keset rahuaega nende kätte. Ka siin paniwad nad linna üle mõned auuahned suurnikud walitsema, kes werd walades kodanikkude wabadusepüüded waljuslega maha surutiwad.

3. Pelopidas. — Hulk auufaid Thebai suurnikka põgenes kodulinnaft Sparta wäesalga rõhumise alt ära Athena, kus nad lahket wastuwõtmist leidiwad. Siin astutiwad nad suurflugu, wapra ja osawa thebailase Pelopidase juhatusel kokku ja afutatiwad salalepingu, mille otstarb oli kodulinna wabastada. Pelopidas ja tema poolehoidjad paniwad talumeeste riided selga ja pääsiwad wärawa kaudu tundmataft linna sisse. Üks nende lepinguosaline, kes siimakerjaks wõimumeeste poole hoidis, oli hulk wõimumehi oma juurde wõõruspidule kufsunud. Peale lõõma-aega nõuditiwad joobnuks jäänud külalised, et tantfuneid ette toodaks, kes pidurõõmu Kreeka wiisi järel oma tantfudega ülendakitiwad. Tantfuneid ilmusiwad. Need ei olnud aga muud kui naesterahwa-riides salalepingu-osalised; nad tun-

giliwad piduwõõraste kallale ja tapsiwad nad maha. Teised wõimumehed sai Pelopidas nende kodust kätte ja laskis ka need furnuks lüüa. Hommikul kutsusiwad lepinguosalised rahwakogu kokku, kus neile kui isamaa ärapäästjatele wastu hõifati. Sparta wäefalk, mis Thebai kindluse-mäel oli, pidi oma teed minema.

4. Epameinondas. Leuktra ja Mantinea lahingud (371 ja 362 e. Kr.). — Spartlased kutsusiwad seda häbi kätte maksta, mis nad siit saanud, aga Thebai juhtimine oli mehe käes, kelle pihta nende waprus ja sõjaosawus ei hakanud. See oli Epameinondas. Epameinondas ja Pelopidas on kahekesi need mehed, kes Thebai riigi weel enne Kreeka wabaduse loojaminekut lühikeseks ajaks kõrgele upitasiwad, nii et ta omale auupaiga Athena ja Sparta kõrwal omandas. Muidu loeti thebailasi terwel Kreekamaal nüri ja toore waimuga inimesteks; „boiotlane“ oli kreeklastele sada sama mis „toores harimata inimene.“ Seda selgemalt paistab, nende kahe mehe kuju silma, keda wanaaja kõige tähtsamate meestega ühes reas tuleb nimetada. Epameinondas, kes rikka Pelopidase lähike sõber oli, elas ise waest elu, elas seda aga wabatahtlikult. Sest ta põlgas kõike maailma warandust ja pidas ainult waimuwarast lugu. Ta oli kõrge hariduse omandanud ja polnud selle juures ka mitte oma keha karastamast unustanud. Riigiametisi ta saada ei ihaldanud; kui aga kaas-kodanikud talle ametit pakkusiwad, sest et Pelopidas tema tubliduse peale tähelepanemist oli juhtinud, siis ei tõrkunud ta mitte tagasi, sest ta luges oma kohuseks isamaad jõuudu mõõda teenida. Temast sai Thebai linna päästja. Tugew Sparta wägi oli juba Boiotiamaale tunginud ja Leuktra linna juures aset wõtnud. Epameinondas, kes Thebai wäe ülemjuhatajaks oli pandud, löks waenlasele kartmata wastu, ehk tal küll wähem sõjamehi oli kui spartlastel. Sinnamaani oliwad kreeklased lahingus oma wäe harilikult pikkadesse ridadesse seadinud, mis kõigilt poolt ühefugewused oliwad; Epameinondas aga, kes teadis, et kõige wapramad spartlased kuninga juhatusel paremal tiival wõitlewad, pani neile enda wäe pahemal tiival terwelt neli korda enam oma mehi wastu, kui tal paremale tiiwale jäi. Pahemal tiival wõitles ka tuline Pelopidas oma püha

wäe falgaga, milles 300 wäljawalitud sõjameest oli, kes wandega oliwad tõotanud, et nad kas langewad wõi wõidawad. Selle läbi seiliwad spartlaste parema tiiwa wastas, kus nad endid kõige tugewamaks lugeliwad, ilmwoitmata pealetungijad. Algufes sõdiliwad spartlased oma wanast saadik kuulsaaks saanud julgusega; kui aga nende kuningas ja kõige wäp-ramad mehed langenud oliwad, hakkaliwad nad põgenema, ja Epameinondas sai oma „wiltuse lahingurea“ abil hiilgawa wõidu. Siinamaani oli spartlasti ärawõitmataks loetud; nüüd oli see usk ühe hoobiga kadunud, ja Thebai oli esimeseks riigiks Kreekamaal saanud. Epameinondas fegi omale kõhufeks Kreeka riikilid Sparta wägiwalla alt lahti päästa. Ta läks Isthmose kaudu Peloponnesose poolsaarele ja siinamaani nii kardetud spartlaste eneste kodu kallale. Kuulmata hirm tuli Sparta peale, sest et tal müüriidgi kaitsfeks ei olnud. Siis sai wana Agelilaos kaljuks, mille wastu pealetungijate wõim rauges. Tema juhatusel löödi thebailaste Sparta peale tungimine tagasi. Nii päästeti küll linn, aga seda ei saadud keelda, et Epameinondas terwe Eurotase jõe oru kõrbeks muutis. Siis läks ta Meslenesse ja päästis õnnetud meslenlased Sparta orjuse alt. Suurem hulk Peloponnesose riikilid löiwad Spartaft lahku ja heitsiwad Thebai poole. Oma hädas hakkaliwad spartlased Athena käest abi paluma, kus kadodus Thebai wõimu peale maad hakkas wõtma. Terwe Kreekamaa oli kas Thebai wastu wõi tema poolt: ifegi Olympia wõidupidul tuli ägedaid kokkupõrkamisi ette, nii et pühas paigas ifegi wennawerd walati. — Weel kord läks Epameinondas Peloponnesose poolsaarele Thebai poolehoidjaid kaitsma. Mantinea linna juures Arkadias oli lakedaimonlaste ja nende lepinguosaliste wägi koos; ka athenlased oliwad neile siia abiwäge saanud. Jällegi seadis Epameinondas oma wäe osawalt lahinguks üles. Kui aga wõit parajasti tema poole kaldumas oli, tungis wiskoda talle südamesse. Arstid ütlesiwad, et ta kohe sureb, niipea kui wiskoda rinnast wälja tõmmatakse. Waikselt jäi ta oma telgis ootama, kuni lõnu toodi, et wõit käes on. Siis käskis ta kahte oma abipealikut oma juurde kutluda, et nende kätte wäe ülemjuhatusf anda. Kui talle kurb wastus

ofaks sai, et mõlemad kutsutud lahingus langenud olewat, ütles Epameinondas: „Siis peab rahu tegema!“ laskis siis wilkoda haawast wälja kiskuda ja heitis hinge. Pelopidas oli juba warem Thesfalias wõideldes langenud, ja nüüd ei olnud Thebais enam kedagi, kes mõlema mehe asemele oleks wõinud astuda. Thebai sai kahe wägimehe eestwõttel suureks, tema suurus langes ka ühes nendega rufuks.

XIV. Wabaduse waibumine.

1. Filippos, Makedonia kuningas. — Hellenid oliwad oma parema jõuu kodusõdades ära kulutanud. Spartlased oliwad Athena hukka saatnud, Sparta ise oli jälle Thebaile alla jäänud; ligi saja-aastane kodusõda oli terwe maa wihawaenu täis külinud. Kas oli siis ime, et Kreekamaa wiimaks rahwale saagiks langes, kes kreeklastest igas tükis kaugele maha jäi ja kes ilma oma kahe kõrgeandelise kuningata mingit suuremat tähtsust ei oleks omandanud, kui tema naabrid thraklased ja illyrlased. See rahwas oliwad makedonlased, barbarlaste tõugu, aga hulga Kreeka asulinnade mõjul, mis nende rannale ehitatud, ise poolkreeklasteks muutunud. Nende kuningad kiitsiwad endid koguni Kreeka tõugu olewat, wõtsiwad Kreeka rahwusepidudest osa ja kutsusiwad Kreeka kunstnikka ja laulikuid oma õuekonda elama. Kaua aega oli nende wõim wäeti. Et troonipärimise wiis korraldamata oli, siis tekkisiwad pea iga kuninga surma puhul walitsejakojas ägedad tülid. Ühe niisuguse troonitüli puhul oliwad thebailased wahekohtunikuks heitnud, ja Pelopidas oli sel puhul surnud kuninga noorema poja Filippose rahupandiks enesega Thebaisse kaasa wõtnud. Mõne aasta pärast läks noormees Makedoniasse tagasi, kus ta peale wenna surma kuningakrooni oma kätte oskas mängida. Noorest mehest sai tubli walitseja, kes oma plaanidest wilalt kinni hoidis. Epameinondase eeskujul, kelle sõjakunsti ta Thebais elades tundma oli õppinud, tegi ta oma makedonlased tublideks sõjameesteks ja heitis mitmed harimata naabrirahwad oma alla. Aga tal oliwad weel laialisemad püüded. Ta nägi, et hellenid, kes alles hiljuti Makedoniast üle oliwad olnud, oma wahel riisus ja wihawaenus elasiwad, ja sel põhjusel ofustas ta neid oma alla heita.

2. Uus Athena leping. — Selle juures ei pruukinud ta Thebaid ega Spartat karta. Thebai oli Epameinondase surmaga kõik oma jõuu kaotanud, Sparta oli Messene kaotamisega ja Peloponnesose lepingu lõppemisega jäädawalt kiduraks muutunud. Ainult Athen oli end koguda jõudnud, nii et ta Silipposele wastu wõis astuda. Peale sügawa langemise Peloponnesose sõja tagajärjel oli ta sel ajal, kui Thebai ja Sparta oma wahel heitlewiwad, jälle tubli laewastiku jaksanud mureteda. Tal oliwad tublid riigijuhid ja sõjapealikud käepäraft, kes wana merelepingut elusle katsuliwad kutsuda. Nad läkitasiwad kõigi saarte peale ja sadamalinnadesse saadikuid ja koguliwad enam kui 70 linna lepingu-ühifuseks kokku. Kui uus leping, mis kõikidele õigult katsus teha, paarkümmend aastat wanaks oli iganud, hakkasiwad mitmed lepinguliikmed kooff lahkuma. Athenas ei elanud aga mitte enam endise aja mehed. Wägimehe-waim oli siit kadunud, linnaelanikud oliwad tõfisteks õpetlasteks, kunstnikkudeks, kaupmeesteks ja käsitöölisesteks muutunud, kes mitte heameelega sõjariistu kätte ei tahtnud wõtta, waid sõda ainult oma igapäewase rahu rikkumiseks lugesiwad. Nad ei läinudgi enam ise sõtta, waid saatliwad eneste asemel palgatud soldatid. Aga nendegi palga jaoks oli raske raha kokku saada, mitte sellepärast, et riigil wähe raha oleks olnud, sest rikaste käest nõuti kolesuuri riigimaksusid, waid et riigirahad mujale ära kulutati. Kodanikkudele, kes rahwakoosolekule tuliwad, maksti tulemise eest palka, ja seda tuli pea iga nädal teha, sest rahwakoosolekuid peeti sagedasti. Isegi pidude puhul anti wäesematele kodanikkudele riigikassast kinkisid, et nad pidurõõmu lahendamalt wõikfiwad maist. Sel kombel raiskasiwad athenlased oma riigiraha, mis neil sõjapidamise peale marjaks oleks ära kulunud. Nende nõrkust tarwitas Silippos oma kasuks. Makedonia rannal heitis ta mitmed Kreeka asulinnad oma alla ja häälifses athenlased magufate lubadustega rahule, ehk allaheidetud asulinnade hulgas küll ka mitmed Athena lepinguosalifsed oliwad.

3. „Püha sõda“ Sokise wastu. Demosthenes. — Igal pool oliwad kreeklased omawaheliste tülide läbi Silipposele tahtmata abiks. Thebai oli oma läänepoolse naabri-

riigi Sokilega wihawaenus, self et see end Thebai lepingust lahti oli ütelnud. Thebailased süüdistasiwad fokislasi, need olewat Delfoi orakli käest põllutüki ära wõtnud ja oma wilja sinna peale külinud, ja wiisiwad asja niikaugele, et Delfoi templi-ühitus fokislastele suure rahatrahwi peale pani. Sokilased ei tahtnud maksta, waid wõtsiwad sõjariistad kätte ja riisusiwad orakli suure waranduse ära; sellega palkasiwad nad omale sõjamehi. Nii tõuis „püha sõda“, mille jooksul „templiwargad“ endid thebailaste ja teiste templi-ühituse liikmete wastu osawalt kaitsesiwad. Sellsamal ajal oli Thesfalias kaks erakonda teineteisega wihafelt tülis. Teine kuffus fokilased, teine Makedonia Silippose omale abiks. Nii kaugele oli siis kreeklaste waen oma wahel läinud, et nad ise hundi oma õue-aeda kuffusiwad. Thesfalias löödi lahing, milles Silippos fokilased ofustawalt ära wõitis. Juba oli ta nende kannul Keik-Kreekamaale tungimas, kui Athena sõjawägi falle Thermopylai mäekitsufe juures wastu astus ja teda ümber pöörama fundis. Juba ammu oliwad athenlased wägiwaldse ja sõnapidamata kuninga üle pahased. Sel ajal oli Athenas üks mees, kes omale elu ülesandeks oli wõtnud, Silippose plaanidele wastu astuda; see oli Demósthēnes, kõige tähtsam wana aja kõnemees ja wiimane suur hellenide riigimees. Ta oli sõjariistade-wabrikandi poeg, jäi oma seitsmendal eluaastal wae-sekslapseks ja kaotas ülekohtuste eestkohtjate läbi pea kõik isaft pärandatud waranduse. Ema hoolitfes kõigest jõuust tema kaswatuse eest. Niipea kui ta täiealiseks oli saanud, wõttis ta ülekohtused eestkohtjad kohtulikule wastutusele. Selle professi jooksul, mis kuus aastat kestis, õppis ta laitmata kõnemeheks. Loodus oli Demosthenesele terawa mõistuse ja tulise waimu andnud; kõik, mis auus ja kõrge, aratas temas waimustust. Aga selle juures oli ta kartlik ja kohmetu; tema hääl oli madal, rind nõrk, kõne tõbi ja ülesastumine kindlufeta. Sellepärast ei jõudnud ta oma elimeste kõnedega mingilugust mõju awal-dada. Aga kindla tahtmisega hakkas ta neid wigalid paran-dama, mis loodus talle koormaks oli pannud, ja sai neist wiimaks wõitu. Mererannal kassus ta laenete kohinast üle karjuda, et ta hääl pärast rahwakoosolekul niifama kuuldawalt

läbi kostaks. Et oma töö keelt parandada, pani ta kiwikesi luhu ja kassus nendest hoolimata ka siis veel selgelt rääkida. Ta ronis järsku mäekülgesid mööda üles ja rääkis selle juures waljult, et oma rinda harjutada. Wäsimata harjutas ta end kohasteid käe- ning kehaliigutusi tegema ja kohaste tooniga kõnelema. Niisama wäsimata nõudis ta aga ka suurte kirjanikkude waimutöödest oma waimule walgustust. Thukydide se ajaloo-raamatu olla ta oma käega kaheksa korda ümber kirjutatud. Tuline isamaa- ja wabaduse-armastus kihutatiwad teda rahwakoosolekul uuesti kõnelema minema. Oma lihtsate ning selgete sõnadega ja tõliste mõtetega awaldas ta athenlaste peale, kes enne tema kõnelemise üle naernud oliwad, nüüd niisugust mõju, et teda offe imeks panema hakati. — Demosthenes oli õigel ajal ära tundnud, misugune hädaoht Kreeka wabadust Makedonia silippose poolt waritseb; sellepärast oli tema ainukene tahtmine, athenlastele ja kõigile muile hellenidele filmi awada, et nad silippose plaanidest aru saaksiwad ja temale wastu astuksiwad, enne kui aeg hiljaks on jäänud. Selle juures tuli tal kõige pealt kodanikkude hoolimatus suurte ja julgete effewõtete wastu ära wõita, aga ka silippose kullaga ostetud ära-andjate wastu wõidelda, kes oma kõneolawusega ning rahwahulkade peale mõju awaldamisega kawalalt makedonlast toetasiwad. Silippos ise oli wahepeal jälle põhja poole tagasi läinud ja siin wiimseid wabaid Kreeka linnasid Makedonia piiril Chalkidike poolsaarel häwitama hakanud. Siinsed linnad oliwad lepinguks kokku heitnud; lepingu pea oli wägew ja õitsew asundus Olynthos. Südamest palusiwad olynthlaste Athena käest abi. Siinamaani oliwad mõlemad linnad wiha waenus elanud; aga Demosthenes rääkis nii selgete põhjustega olynthlaste toetamise poolt, et athenlaste otsuseks tegiwad neile nende hädas appi minna. Abi oli aga nõrk, nii et silippos linna ikkagi oma kätte sai. Oma wõidu tagajärjel toimetas ta kui meesaline. Hoolimata külma südamega laskis ta kolmkümmend linna Chalkidike poolsaarel ära häwitada ja linnaelanikud orjadeks müüa. Küll katlusiwad athenlaste, neist meelikuteist tegudeist sõnumet saades, teisi Kreeka linnasid silipposele kätte maksma kutsuda, aga nende kätte oli asjata. Just

sel ajal tegi Silippos salalepingu Thebaiga Sokise vastu. Silmakirjaks pidas ta ka athenlastega läbirääkimisi, tungis aga ise Thermopylai mäekitsust kaudu Kesk-Kreekamaale ja tungis thebailastega ühes nõuus fokislaste peale, kes talle alla heitiwad. Nende linnad tehti maatafa, terve Sokise riigi rahwas heideti templi-ühisusest välja ja nende hääleõigus anti Makedonia kuningale; see sai sel kombel Delfoi templi-ühisuse kaitsjaks, kelle vastu kõige suuremat auupakkumist üles näidati.

4. Chaironeia lahing (338 e. Kr.) — Athenlased ei jõudnud Silippose vastu midagi teha, pidiwad asjad nii minna laskma, nagu nad läkisiwad. Demosthenes ise andis nõuu rahu teha, et Silippos, Thebai ja teised templi-ühisuse liikmed üheskoos Athena kallale ei tuleks. Wälimata hoolega katsus suur Demosthenes, kelle mõju Athenas aina kaswamas oli, oma kodulinna offustawa sõja jaoks ette walmistada. Tema kihutufel korraldati sõjawäge ja laewastikku, tehti teiste linnadega lepinguid ja aeti Silippose plaanid nurja. Silippos oli waheajal terve Thrakiamaa oma alla heitnud ja tahtis weel Byzantioni oma kätte saada, et siis ka merekitsus tema wõimu all oleks. Athenlased aga ilmuksiwad parajasti, kui Silippos Byzantioni piiramas oli, suure wäega Bosporusesse ja sundisiwad teda ümberpiiramist pooleli jätma. Kreekamaa õnnetuks aga juhtus sel ajal, et Delfoi orakli pärast uus „püha sõda“ tõuis, seekord Lokrise vastu, sest et see tüki püha templi maad oma kätte oli wõtnud. Sõgedad templi-ühisuse liikmed kutsuwiwad Silippost Kreekamaale, et ta Lokrist karistama läheks, ja nii oli Silipposel hea põhjus käes oma sõjawäge uuesti Kesk-Kreekamaale tuua. Weel ei olnud athenlased offusele jõudnud, mis nad tege ma peaksiwad, kui korraga lõnum tuli, Silippos olewat Sokise maal Elateia linnakese, kuhu kõik suured sõjateed kokku käisiwad, oma alla wõtnud ja hakkawat teda kindluseks muutama. Nüüd alles hakkasiwad kõik Silippose mõtetest aru saama. Nüüd kuulasiwad athenlased hea meelega Demosthenese sõna ja koguliwad terve kodanikkude-wäe sõjariistade alla. Siis tõttas wälimata Demosthenes Thebaisse, ja sundis oma wägewa kõnega thebailased Silipposelt lahkuma ning athenlastega lepingusse heitma. Nii hakkasiwad mõlemad tähtsamad Hellase linnad,

kes ligi nelikümend aastat teineteise wastafed oliwad olnud, nüüd jälle käikäes käima, et Kreeka wabadust kaitsta. Chaironeia linna ligidal Boiotias oli ofustaw lahing. Kaua oli wõit kaalu peal. Kuulmata waprusega wõitlefiwad hellenid; thebailaste püha wäesalk langes wiimase meheni. Aga pealefungiwatele Silippofo jalameestele ja Makedonia ratlawäele, mis Silippofo kaheküüskümne-aastase poja Aleksandrofo juhatusel all oli, ei jõudnud kreeklastel mitte wastu panna. Enne taganefiwad thebailased, siis ka athenlased. Tuhat athenlast langefiwad, kakstuhat sattufiwad wangi, teised, nende hulgas ka Demosthenes, kes kui liht sõjamees lahingus kaasa oli wõidelnud, pääfffiwad elu põgenemise läbi. Chaironeia lahing oli Kreeka wabaduse haud. Thebai jäi hoopis makedonlaste kätte; Thebai kindlusesse asutati Makedonia sõjafalk walwama. Athena käli käis paremini, sest Athen walmistas end Demosthenese juhatusel kuni wiimase weretilgani wastu panema ja sai selle tagajärjel niisuguse rahulepingu teha, mis talle nagu natukene isefeiswult alale jättis. Siis läks wõitja Silippos Peloponnesofe poolsaarele. Siin kutsus ta kõigi Kreeka riikide asemikud Korinthofe linna üleüldisele koosolekule, kus ta kõigi hellenide piiramata ülemjuhatajaks merel ja maal waliti; ainult Spartal oli julgust koosolekule ilmumata jätta. Seega oli Silippos keelmata ifand terwel Kreekamaal. Parajasti kui ta Persia riigi kulul uusi maid wõitma tahtis hakata, tapeti ta oma tütre pulmapidul ära, nagu arwatakse, tema abikaasa Olympiofo kihutusel, kelle ta enefeff ära oli tõuganud.

XV. Aleksander Suur. 336—323 e. Kr.

1. Aleksandri noorus. — Silippofo järeltulija oli tema ja Olympiofo poeg Aléxandros ehk Alexander, kes oma tegudega ifa teod, nii hiilgawad kui need ka oliwad, täitfa warju jättis. Juba poisikefepõlwes oli Alexander sõjakat meelt ja kustumata auuahnust üles näidanud. Sõja- ja kehaharjutustes ei olnud tal farnafft. Keegi ei faanud wõidujooksus, sõjariistade käsitamises ega perude hobuste taltsutamises tema wastu. Tema südant ülendafiwad elawad jutustused, mida ta

suurepäraliste wõitluste üle luges. Sellepärast ei olnud talle üksigi raamat nii armas kui Homerosel „Ilias“. See raamat oli tal pea hakatusest offani lõna-lõnalt peas, ja selle raamatu ära-kiri oli tal alatafa ühes mõõgaga peapadja all. Isa kufius targa athenlase Aristotelese tema kaswatajaks, kes teda Kreeka kunsti ja teadust armastama õpetas. Paha meelega hüüdis ta kord, et kreeklased olewat makedonlaste kõrwal nagu pooljumalad, makedonlased aga nende kõrwal kui poolmetslased. Aga mitte Soloni ega Periklest ei wõtnud ta omale eeskujuks, waid ta püüdis „Iliase“ wägimehe, wihase Ahilleuši jälgedes käia. Ta unistas ainult sõdadeft ja wõitufedft. Kui Filippose wõitufude üle lõnumed tuliwad, hüüdis ta kahetledes, et isa temale enam midagi teha ega wõita üle ei jäta.

2. Aleksandri walitfufe algus. — Kui ta troonile sai, oli tema esimene tegu, et ta kõik sugulased, kes temale wõi ta emale kardetawaks wõifiwad saada, olgu nad mehed, naesed wõi lapsed, ära laskis tappa. Siis tõttas ta Kreekamaale, mis tema walitfufe alt lahti ähwardas lüüa, ja wõttis Korinthose linnas Kreeka riikide truudufewande wastu. Kõik inimesed tungifiwad talle ligemale, et noort kuningat näha saada, ainult Diogenes mitte. See oli kentfiakas mees; Sokratese õpetufest oli ta selle lause omaks wõtnud, et inimene peab nii wähega läbi ajama kui iganes wõimalik, ja katfus seda õpetust nüüd lõna-lõnalt teoks teha. Sellepärast elas ta kui kerjus; elupaigaks oli ta omale tühja tündri walinud. Temalt oli Aleksandergi kuulnud ja läks teda waatama. Ta leidis Diogenese tündri ees päikele käes pikutawat ja ajas temaga natukele aega juftu. Jutu sees küfis Aleksander, kas ta Diogenesele midagi head ei wõiks teha. „Seda küll,“ wastas Diogenes ilma püsti tõusmata; „ja wõiksid natukene kõr-wale astuda, et päike mu peale paista saaks.“ Sellepeale ütles noor kuningas imestades: „Tõesti, kui ma mitte Aleksander ei oleks, tahakfin ma Diogenes olla“.

3. Granikose lahing (334 e. Kr.). — Kui Aleksander oma wõimu Kreekamaal oli kinnitanud, hakkas ta isalt päritud julget plaani teoks tegema. Juba ammu oli Persia ilmariik waibumas; werised perekonnatülid ja tapmised kuninga-

kojas oliwad suurkuninga trooni wankuma pannud. Persia riigi wõim oli siiski weel arwamata suur, kuid selleaegne kuningas, Dareios III., ei osanud seda mitte tarwitada, ehk ta muidu küll mitte juft halb walitseja ei olnud. Igatahes pidi seda hulluks julguseks lugema, kui Aleksander a. 334 e. Kr. ainult 30.000 jala- ja 5000 rattamehega üle Hellespontose läks ja Persia riigi kallale hakkas kippuma. Ta läks Ilioni (Trooja) kaudu läbi, kus need teod oliwad sündinud, mis ta omale eeskujuks oli seadinud, ja wiis Trooja sõja wägimeestele ohwrit, iseäranis aga Ahilleusile, keda ta õnnelikuks kiitis, et ta elus omale sõbra (Patroklose) ja surmas enda tegude kuulutaja (Homerose) oli leidnud. Ühe oja kaldal, mis Marmara merde jookleb, Granikos nimi, pörkas ta esimest korda Persia wäega kokku, mille Dareiose satrapid kokku oliwad kogunud. Kibeda wõitluse järele sai Aleksander hiilgawa wõidu. Lahingu mühinas oleks ta oma hoolimatuse läbi peaaegu elu kaotanud. Kui mõlemad wäed parajasti käsitfi koos oliwad, tormasiwad kaks Persia pealikut ratla tema kallale; teine raius oma mõõgaga tal kiwri katki ja teine tõi juba mõõka, et talle surmahoopi anda. Sel filmapilgul sai Kleitos, wahwa Makedonia pealik, jaole ja lõi perslasel ühe hoobiga käe ühes mõõgaga otsalt maha, Aleksander ise surmas teise kallaletikkuja. Granikose lahingu tagajärjel langes terwe Wäike-Aasia tema kätte. Suurem osa selle poolsaare linnasid ja maakondasid heitis wabatahtlikult tema alla; mõned harwad katfusiwad wastu panna, heideti aga warsfi alla. Nüüd hakkas Aleksander ida poole edasi tungima. Górdioni linnas, Wäike-Aasia sise maal, kuulis ta, et selle linna kindluses juba wanast ajast saadik niinest tehtud kunstlik sõlm olewat, mille algust ega otsta keegi ei leidwat; orakel olla kuulutanud, et kes selle sõlme lahti teeb, saab Aasia walitsejaks. Aleksander küsis seda sõlme näha ja katfus teda lahti teha, kuid asjata. Siis wõttis ta mõõga, raius sõlme katki ja ütles: „Nüüd on sõlm lahti!“ Tarsose linnas, poolsaare kagupoolses osas, jäi Aleksander palawikku haigeks; ta oli suremisel. Tema ihuarst Silippos oli talle parajasti rohtu walmistamas, kui kiri tuli, milles teatati, Silippos olewat salamaksu saanud ja mõtlewat Aleksandrile kihwti anda.

Arst tuli rohuga. Aleksander wõttis rohu ilma kahtlemata wastu ja jõi ta ära; ühtlasi andis ta kirja Silipposele lugeda. Usalduse eest sai kuningas paraja palga: pea oli ta terve.

4. Isiose lahing (333 e. Kr.). Tyros. — Juba oli Aleksander ümber Wahemere kirdenurga läinud ja tahtis nüüd Syriasse edasi tungima hakata. Siis tuli teade, Persia kuningas olewat Eufraati kaldalt mere poole tulnud ja seiswat oma sõjawäega, milles sajatuhandete kaupa mehi olewat, Isiose linna juures Aleksandri selja taga. Joonelt pööras Aleksander ümber ja läks waenlase suurest wäest hoolimata tema kallale. Dareiose wäes oli 30,000 Kreeka palgaloldatit, kes oma tiival makedonlastele wahwalt wastu paniwad. Aga waenlaste wäe kerkohalt, kus Dareios ise juhatas, raius Aleksander oma ratsawäega tee läbi. Hirmuga pööras Dareios ise oma sõjawankri ümber ja põgenes minema. Tema eeskuju järelle tegiwad kõik teised. Lagemata hulk perslasi sai surma, wõitja kätte langes aga suur sõjasaak. Isegi kuninga telk ühes tema ema, abikaasa ja tütardega langes Aleksandri kätte. Ta käis oma kõrgete wangidega auupaklikult ümber. Kui Dareios tema auusalt meelest kuulda sai, olla ta hüüdnud: „Jumalad, kui teie otluseks olete teinud, et ma oma riigi kaotama pean, siis ärgu saagu tema walitsejaks keegi muu kui Makedonia Aleksander.“ Kirjalikult palus ta Aleksandri käest oma perekonna lahti ja lubas temaga rahu ning sõpruses elada. Aleksander aga wastas, ta tulgu ise tema juurde ja palugu oma ema, abikaasa ja lapsed tagasi: „Pealegi pead sa,“ ütles ta kirjas edasi, „kui sa mulle weel peaksid kirjutama, mind Asia kuningaks nimetama, ei tohi mind aga mitte ainult oma sarnaseks pidada.“ Aleksander ei läinud mitte Dareiosit taga ajama, waid pööras Soinikia poole, kus kõik linnad talle alla andsiwad. Ainult Tyros julges tingimise ette panna, et ärgu üksigi Makedonia sõjamees oma jalga tema maa peale tõstku. See õhutas Aleksandri wihale ja ta läks linna piirama. Wana linna elanikud põgenesiwad saare peale, naesed ja lapsed saadeti Karthagosse. Seitse kuud pani Tyros Aleksandri wastu, sellest hoolimata, et ta mailemaalt tammi saarele laskis teha. Kui ta Soinikia linnade ja Kyprose saarte käest

omale weel laewastiku oli muretsenud, piiras ta linna ka mere poolt liisle ja sai ta wiimaks kätte. Kakstuhat sõjawangi laskis lüdameta wõitja oma wihas risti puua; kes weel üle jäiwad, need müüdi orjadeks.

5. Aleksander Egiptuses. — Soinikiast läks Aleksander Egiptusesse, et seda tähtsat maad alla heita. Egiptuses wõeti teda rõõmuga kui ärapäältjat wastu, sest Peršia walitsust wihkas siin igamees. Ilma wastupanemist leidmata läks ta Memfiise linna; siit sõitis ta Niiluse jõge kaudu mereni ja asutas siia jõesuhu sadamalinna, millele ta oma nime järele Alexandria nimeks pani. Alexandria hakkas kiiresti kaswama ja sai wana maailma kaubanduse keskpaigaks. Alexandriaist tungis ta wäikse sõjafalga eesotsas läbi Libya liiwakõrbe Siwa safile oraklijumalat Zeus Ammonit kumardama, keda pool Kreeka, pool Egiptuse jumalaks loeti. Kui Aleksander orakli-jumala kuulsasse templisse astus, nimetaliwad preeftrid teda Zeusi pojaks. Sest ajast saadik hakkas ta nõudma, kõik kutsugu teda jumala pojaks; wõib olla, et ta isegi seda uskuma oli hakanud, wõib olla, et ta kasulikumaks pidas Hommikumaa rahwastele kui jumala poeg ilmuda.

6. Gaugamela lahing (331 e. Kr.). Dareiose surm. — Nüüd oliwad Peršia riigi rannapoolsed piirimaad kõik Aleksandri käes, ja ta wõis Peršia riigi liisemaale tungima hakata. Mitu korda oli Dareios talle rahutegemise soowi awaldanud. Oma perekonna eest oli Dareios walmis suurt lunastuseraha maksma, pakkus Aleksandrile poole omast riigist kuni Eufrati jõest saadik ja lubas talle ka oma tütre abikaasaks anda. Aleksander kutsus oma kindralid kokku ja andis neile teada, misluguseid rahutingimisi Dareios talle pakub. Kõige tublim tema kindralite hulgast, Parménion, awaldas arwamist, et ta Dareiose tingimised wastu wõtaks, kui ta Aleksander oleks. „Mina ka“, ütles Aleksander, „kui ma Parmenion oleksin.“ Aleksander oli selle peale kindel, et terwe Hommikumaa tema kätte langeb. Ta sai uusi abiwägesid juurde ja läks 40.000 jala- ja 7000 rattamehega ilma wastupanemist leidmata üle Eufrati ja Tigriise jõgede. Alles Ninive waremete ligidal, Gaugamela linnakese juures, puutus ta

Dareiosega kokku, kes teda siin lugemata suure wäehulgaga ootas. Peale selle oliwad tal sõjalewandid kaasas ja sõjawanakrid, mille külge pikad wikatid oliwad kinnitatud. Makedonlased katsusiwad aga sõjawankrite hobufid läbi pista ja ja nendele jälle ruttu teed teha, kui nad wikatiwankritega läbi nende lahingurea kihutasiwad. Nägu Isiose lahingus, nii hakkas Aleksander ka siin oma rattawäega waenlase keskwaie peale tungima, kus Dareios juhatajaks oli; tema kannul formasiwad Makedonia jalamehed perslaste peale. Kui lahing Dareiose ümber ägedalt möllamas oli, kaotas ta jällegi oma julguse ja läks põgenema. Muidugi põgenesiwad kõik teised, kes tema ligemal oliwad, temaga kaasa. Aleksander läks weel pahemale siiwale, kus Parmenion juhatamas oli, appi ja läi ka siin perslased põgenema. Selle wõiduga langes terve Perlia riik Aleksandri wõimusesse. Ilma mõõgahoobita läks ta B a b y l o n i linna, mis ikka weel kõige suurem linn Ees-Aasias oli; Persia satrap ja kõik linnarahwas oliwad teda siin pidulikult wastu wõtmas. Siis läks ta S u s a linna, mis suurlkuninga alupaik oli, ja wõttis siin ühe osa sellest lõpmata suurest warandusehulgast oma kätte, mis Persia kuningad aegade jooksul kokku oliwad kogunud. Siis wõttis ta kardetawad mäekitlused, mille kaudu I r a n i kõrgustikule pääsis, oma alla ja sai Persepõlise linna, Persia päris pealinna, omale. Siin sai ta oma kätte kõik muu Perlia riigiwaranduse, mille hulgas üklinda kulda ja hõbedat 120.000 talenti oli; et seda raha ära wedada, oli 10.000 paari hobueeslid ja 3000 kaamelit tarwis. Kui ühe talendi umbes 2200 rubla suureks arwame, siis oli see saak meie raha järele arwates enam kui 260 miljoni rubla suur. Et aga sel ajal raha ostujõud wähemalt kuus korda suurem oli kui nüüd, siis oli see summa tõepoolest enam kui 1½ miljardi rubla suur. Ülepea sai Aleksander Susast ja Persepõlist umbes 180.000 talenti, see on siis meie raha järele ligi 4 miljardi rubla. Selle raha wõttis Aleksander omale, soldatitele aga andis ta luba linnast rööwida, mida keegi aga sai. Terve Persepõlise meeselugu tapeti maha, naesterahwad müüdi orjadeks. Uhkele kuningalosile pisteti tuli offa. Aleksander ütles, et see on kättemaksmine

nende tegude eest, mis Xerxes Kreekamaal on teinud; sest ajast oli 150 aastat mööda läinud. Aga veel ei jäänud Aleksander rahule, ilmvašimata käis ta põgeneja Dareiose kannul. Ta läks läbi Meediamaa selle pealinna Ekbatanasse, kuhu ta oma suure sõjalaagi maha jättis ja Parmenioni saagi walitsejaks pani. Dareios põgenes oma armuheitmata tagasihutaja eest ikka kaugemale. Wiimaks sai Aleksander ta kätte, aga siis oli Dareios juba surnukeha. Sest üks lõnakuulmata satrap, Besios nimi, oli õnnetu walitseja wangi wõtnud ja enefega kaasa wedanud; pakilisel põgenemisel oli ta oma endist kuningat surmawalt haawanud ja ta siis maha jätnud. Üks Makedonia rässamees leidis surewa kuninga maas lamamast ja olla tema huultelt weeltänušõnu Aleksandri kohta kuulnud, kes tema wangisattunud perekonnaga nii lahkesti ümber oli käinud. Aleksander murettes selle eest, et wiimane Persia suurkuningas auulasti maha maeti.

7. Aleksander muutub hirmuwalitsejaks. — Aleksander luges ennast Dareiose pärijaks. Et oma riigi rahwaid hirmutada, käis ta Irani kõrgustiku risti ja põigiti läbi ja ehitas sinna hulk kindlusi. Ta käis koguni Turanis ja wõttis seal Dareiose mõrfluka Besiose wangi; sellel laskis ta kõrwad ja nina ära lõigata ja ta siis risti lüüa. Alles Jaxartes (Syr-Darja) jõel, Siberi piiril, pööras ta ümber, kui ta seal sajad tuhanded inimesi — mehi, naesi ja lapsi oli ära hukata ja lugemata hulga linnafid ning külafid maha põletada lasknud, sest et sealsed elanikud teda oma wastupanekuga oliwad pahandanud. Jällegi oli ta julgust, püüdnud ja imeks panemise-wäärft wäejuhataja-ofawust üles näidanud, ühtlasi aga ka tegulid korda saatnud, mis ennem mõnda Aasia hirmuwalitsejat kui Aristotelese õpilast meelde tuleталиwad. Ikka kindlamalt hakkas ta nõudma, tema alamad roomaku niisama tema ees põrmus, kui aasialafed oma walitsejate ees roomaliwad; ise aga elas ja kandis ta riideid nagu mõni Persia suurnik. Selle üle hakkasiwad makedonlafed, iseäranis aga wanemad kindralid nurisema, sest nad oliwad Silippose all harjunud, et nendega mitte kui alamatega ümber ei käidaks, waid kui oma lõpradega. Kes talle wastumeelt oli, selle laskis ta kõrwale toimetada, nagu Aasia walitseja kunagi. Nii laskis ta Par-

menioni, kes truuduses tema enese ja ta isa vastu halliks oli läinud, Ekbatanas salaja ära tappa. Mitte keegi, kes tema meelitaja ei tahtnud olla, ei võinud oma elu eest enam julge olla. Kord joomapidu puhul Samarkandis kiitsivad meelitajad Aleksandrit Heraklese sarnaseks, kus juures veel kuninga isalt põlgatusega rääkima hakati. See pahandas kuninga elupäästjat Kleitost, kes juba Filipposegi all oli teeninud; wiina mõjul äritatud, hüüdis ta õhetawa näoga, et suured võidud mitte ainult Aleksandri töö ei olewat, waid suurelt osalt ka wanade harjunud sõjameeste töö, kes Filippose koolist läbi käinud; nii olewat iseäranis salaja ärahukatud Parmenion võidusaamiseks palju kaasa aitanud. Aleksander läks wiha pärast meeletuks, kiskus ligema sõjamehe käest oda oma kätte ja pistis Kleitole sellega läbi; ise aga hüüdis ta: „Mine siis sina oma Filippose ja Parmenioni juurde!“ Küll kahetses ta kohe oma jälki tegu sügawalt ja nuttis oma telgis kolm päewa ilma söömata ja joomata; aga mis see aitas! Paar kuud hiljem nõudis ta juba jälle uut ohwrit. Kui ta omale ühe Perlia naesterahwa kosis, awaldati pulmapiduliste hulgast nõudmist, kõik langegu, nagu see Asia walitsejate ees wiisiks oli, kuninga nagu jumala ette põrmu liise maha; siis tõulis teadusemees Kallisthenes, Aristotelese sugulane, üles ja rääkis offekohele meelega niisuguse alandawa auustuse vastu. Warsti peale seda laskis Aleksander mehe kinni wõtta, teda piinata ja risti puua — ettekäändeks seda wõttes, et Kallisthenes olla wandeliski liikmeks hakanud.

8. Aleksander Indias (327 e. Kr.). — Iranimaa allaheitmisega ei kustunud Aleksandri maadehimu veel mitte ära. Tal oli nüüd tee muinasjutulisele kullamaale Indiasse lahti. 120.000 sõjamehega läks ta Wiie jõe maakonna poole teele ja läks siis üle Induse jõe. Mitmed India walitsejad tuliwad suurele sõjamehele kallite kingitustega vastu ja näitawad talle oma allaheitlikku meelt üles. Ainult üks neist, ilus suure kaswuga Páros astus talle ühe Induse harujõe kaldal sõjawankritega ja kolmelaja sõjalewandiga vastu. Aleksander aga läks salaja üle jõe, wõitis ta ära ja wõttis ta wangi. Imestades waatas Aleksander suurt ning kaunist meest ja küsis ta käest: „Kudas pean ma sinuga ümber käima?“ „Nagu

kuningaga“, wastas Paros uhkelt. „Kas sa muud midagi minu käelt ei nõua?“ küsis Aleksander. „Ei“, oli wastus. Suuremeelselt andis Aleksander talle tema riigi tagali ja maad weel juurdegi. Aga warsti peale seda laskis ta ühes ainlas linnas, mis talle oli julgenud wastu panna, 17.000 inimeft ilma armuta maha tappa. Juba tahtis wälimata maadewõitja India südamesse, Gangefe jõe orgu tungida, kus suured ja rikkad linnad talle saagiks oleksiwad langenu. Aga ilmlõpmata wõitlused, ärarääkimata waew ja wilefus, mis niiske lõunamaa kuumufe kaafas käis, oliwad tema mehed tälpinuks teinud. Terwelt 70 päewa oli äikelewihma nagu oawarreft walanud, inimefi ja weoloomi oli palaw ja niiske kliima karjakaupa maha murdnud. Siis tõotasiwad sõjamehed oma wahel wandega, et nad kaugemale ida poole enam edasi ei lähe. Küll kassus kuningas neid meelitada, et nad edasi läheksiwad, aga misgi ei aidanud, waid ta pidi tagali pöörama. Ta laskis suure laewastiku ehitada, millega üks osa wäge Induse jõe mööda alla sõifis, kuna teine osa kallast mööda läks. Nii jõudis ta mere äärde. Siit saatis ta ühe osa mehi merd mööda Persia lahte, ise aga läks ta teise wäeosaga läbi Gedrosia kõrbe (kus nüüd Belúdhistan asub) kodu poole. See järk oli temal kõikideft kõige raskem. Hobused lõppesiwad kõrbes palawate päikefekiirte käes ofa, wankrid jäiwad liiwa liise kinni, pool wäge suri nälja ja janu kätte. Ka Aleksander ise oli kanges janus. Wiimaks tõiwad soldatid talle kiirwritäie wett, mis suure waewaga saadud. Ta tänas neid, kallas aga wee maha, seft et selle wähesega ometi mitte kõik oma janu ei oleks saanud kustutada. Selle teoga elustas ta oma soldatili nii, nagu oleksiwad nad kõik juua saanud. Wiimaks jõudsiwad nad inimeste asupaikade juurde ja püüdsiwad nähtud waewa lõbusate pidudega unustada.

9. Aleksandri surm (323 e. Kr.). — Aleksandri olewad wahepeal Persia wiifid ja kombes ikka enam meeldima hakanud. Ta ise heitis Aasia pruukifid silmas pidades Dareiose wanema tütreaga abieluse ja andis oma sõbra Hefaistionile Dareiose noorema tütre. Kes makedonlane iganes Persia naefe wõttis, sai tema käelt rikkaid kingituli. Ta hakkas oma ümb-

ruskonda koguni Peria sõjamehi kufuma. Selle wastu astufiwad Makedonia sõjamehed üles, kes juba ammu pahased oliwad, et Aleksander neid aasialastega oli ühesarnaseks pidama hakanud. Nüüd nõudfiwad nad, Aleksander saatku Peria sõjamehed oma ümbruskonnast minema. Aleksander andis kila-tõstjate ninamehed timuka kätte, ise aga ei andnud ta end mitmel päewal enam makedonlastega kokku, kuni nad hirmu tundma hakkaliwad, et ilma Aleksandrita ometi mitte läbi ei saa, ja temalt alandlikult andeks palufiwad. Ikka fägawamale läkfiwad Aleksandri tahtmised. Kõigi oma alamate, ka kreeklaste käest nõudis ta, et nad teda kui jumalat auustakfiwad. Babyioni tahtis ta oma elupaigaks walida, et siit terve maailma üle walitseda. Juba hakkaliwad kõige kauge-madgi rahwad hirmu fundes tema juurde saatkondasid läkitama. Hispaniaft, Galliaft, Italiaft, Karthagost, Libyaft, Aithiopiaft, Illyriaft ja Skythiamaalt, Donau jõe tagant, tuliwad saadikul, et oma rahwaste nimel noore maadewõitja ees kumardada. Siis tuli kurb juhtumine, mis talle kõige inimliku hiilgufe tühjufe filmade ette tõi: tema sõber Hefaistion suri ära. Ta las-kis sõbra furnukeha ennenagemata auuga puuriidal ära põle-tada ja käskis teda kui jumalat auustada. Pea tuli ka talle enesele uhke joomapidu järele ootamata palawik kallale ja lõpetas ta elu. Alles 33 aastat wana suri ta, enne kui omale järeltulijat määrata oli saanud. Tema suured ja rohked teod, tema õnn ja warane surm liigutafiwad rahwaste meeli nii wäga, et teda Suureks Aleksandriks hakkati kufuma. Ja ta oli ka tõesti wahwa wõitleja ning suur sõjapealik, kelle sarnast teist raske on leida; selle poolest peab teda kõigi aegade kõige suuremate meeste hulka lugema. Aga tema hiiglariik, mille kogumiseks ta sajad tuhanded inimesi ohwerda-nud ja miljonite peale wilestufit saatnud, langes warsti peale tema surma rufudeks kokku.

10. Järeltulijate riigid. — Et Aleksandri maha jäänud lapsed kõik alles alaealised oliwad, siis katsufiwad auu-ahned kindralid walitsufit oma kätte kiskuda. Üks pidi terve riigi juhiks saama, teised aga üklikutes maakondades satrapi-deks olema. Aga peagi läkfiwad Aleksandri dia dó chid,

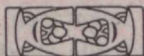
i. o. „järeltulijad“ oma wahel tülisê, nii et kodufõda tõulis, mis Europat ja Aasiat aastatekaupa laastas. Alguses oli kõikidel ühine mõte, et üks Aleksandri poegadeist, kui ta täisealiseks on saanud, isa trooni peab pärima. Aga niihästi see poeg kui aegamööda ka kõik kuninga perekond hukati mõrtsuka käe läbi ära. „Järeltulijad“ hakkasiwad end kuningateks kuffuma ja oma wahel lõpmata sõdasid pidama, mis „diadochi-wõitluste“ nime all ajaloos tuntud on. Wiimaks sai Aleksandri alutatud Makedonia maailmariigist kolm uut suurt riiki: 1) Makedonia, kus sõjapealiku Antigonose järeltulijad walitsesiwad; 2) Seleukose järeltulijate ehk Seleukidide riik, ka Syria riigi nime all tuntud, mille piirkonda Wäike-Aasia osad, Syria, Mesopotamia ja Iran käisiwad, ja 3) Ptolemaiose riik Egiptuses, mille külge ka Palestina käis. Peale selle sündis weel mitu wäikest riiki Wäike-Aasias, nagu Pergamon, Bithynia ja Pontos.

11. Demosthenese surm (322 e. Kr.). — Aleksandri surmalõnum oli Kreekamaal jälle wabaduselootust sünnitanud. Athenlased tõtsiwad ühes mõnede teiste Kreeka riikide abiga mäsfu ja sõdisiwad hakatufes kaunis õnnelikult Makedonia wäepealikute wastu. Aga ükskord saiwad nad lüüa ja see lõök kaotas kõik nende julguse. Üks riik teise järel tõttas wõitjatega rahu tegema; ka Athen, kes üklinda oli jäänud, pidi alla heitma. Ta pidi leppima, et Makedonia wäesalk Athenasê elama seati. Demokratlik walitus kaotati ära, wäesematelt kodanikkudelt wõeti kodanikuõigused ära ja laadeti nad suuremalt osalt Thrakiasê elama, nii et Athena kodanikkude arw selle läbi enam kui poole wõrra kahanes. Tähtsamad makedonlaste wastased kas tapeti ära wõi saadeti maalt wälja. Elatanud Demosthenes põgenes ühele Saroni lahes asuwale wäikefêle kaljusaarele, kus ta templis warjupaika offis. Kui Makedonia taga-ajajad talle sinna järele tuliwad, wõttis ta kihwfi, mida ta oma kirjutusfulega alati kaasas kandis, ja langes oma waenlaste filmade ees templi altari ette surnult maha. Seega oli wiimne waba hellenlane offa saanud. Werewalamist sai Kreekamaa aga weel palju näha, sest kõik diadochid katfusiwad seda tähtsat maad oma alla saada ja ilmusiwad siia teda

oma sõjawägedega üksteise käelt ära kiskuma. Wiimaks jäi Kreekamaa Antigonose järeltulijate kätte — sai Makedonia riigi osaks. Küll katsutiwad ka kreeklased aegajalt wõõra walitsuse alt end weel lahti raputada, kuid nende katsed ei õnnestanud, sest wäiksed Kreeka riigid ei jõudnud omawahelisi tülisid ikka maha jätta, waid talandatiwad riieldés ja üksteist ära andes wõõraste wõimule weel teed.

12. Kreeka haridus Hommikumaal. — Sel ajal, kui kreeklased oma wabaduse jäädawalt kaotatiwad, hakkatiwad nad oma haridusega terwe maailma üle walitsema. Aleksandri maadewõitmise tagajärjel oli Kreeka hariduse jaoks Hommikumaale awanenud; kuningateks saanud Makedonia kindralid ajatiwad sellega uhkuft taga, et nad Kreeka haridust edendatiwad. Kreeklased ja Kreeka keelt rääkijad makedonlased oliwad nende kodakondsed, ametnikud ja ohwitserid. Aleksandri eeskujul asutatiwad nad hulk uusi linnasid, saatiwad sinna Kreeka kaupmehi ja käsitöölisi elama ja laulsiwad sinna Kreeka kunstnikka kaunid hooneid ehitada. Kreeka kunsti ja teaduse edendamise läbi kõige kuulsamateks on Ptolemaiose järeltulijad Egiptuses saanud. Nad asutatiwad oma pealinnas Aleksandrias raamatukogu, kus wiimaks 700.000 raamaturulli koos oli, enam kui kufagil mujal sel ajal. Raamatukoguga ühenduses oliwad seal loodufeteaduslised kogud ja üks asutus, *museion* (museum) nimi, kus tähtsad õpetlased kuninga kulul elasiwad ja muretalt teadusetööd wõlisiwad teha. Aleksandria oli aastafajad otta tähtsam õpetlaste asupaik. Seal elas kreeklane Eukleides, geometriateaduse põhjendaja, niisama ka Aristárchos, Samose saarelt pärit, kes juba kolmandal aastafajal e. Kr. õpetas, et maakera päikese ümber käib; seal õppis osaw matemaatikus ja fiilikus Archimédes Syrakusai linnast; seal oliwad üleüldse kõik kuulsamad wana aja tähe- ja maadefeadlased, looduse- ja keeueurijad leida. Kuningakodadest ja linnadest lagunesiwad Kreeka keel, haridus ja usk aegamööda üle terwe Hommikumaa laiali. Egiptlased, foiniklased, juudid, Iyrlased ja Wäike-Aasia elanikud hakkasiwad oma keelt unustama ja Kreeka keelt rääkima ning kirjutama. Aga sellest hoolimata oli „kreeka-taolistel“ riikidel Aσίας ja Aafrikas Hommikumaa maik küljes;

lisferännanud kreeklased omandasiwad kergesti teiste elanikkude elupehmuft ja orjameelt. Kuningad oliwad, Kreeka hariduseft hoolimata, niifamafugufed wägiwallamehed kui muudgi Hommikumaa walitsejad, kes oma alamaid jõuudu mõõda rõhufiwad ning wälja kurnafiwad ja ise kõiksugu wägiwallategufid korda faatfiwad. Ei olnud fiis ime, et nende riigid niifama hõlpsalt roomlastele faagiks langefiwad, kui Dareiose riik makedonlaste kätte oli lainud.

C. Rooma riik.

I. Itallimaa.

1. M a a. — Kauga aega loeti Ōhtu-Europat maaks, kus ainult metslased elavad, kelle keskelt ainult mõned ükfikud foiniklaste ja kreeklaste asutatud linnad kui kultura alupaigad filma paifftiwad. Aegamööda muutus asi. Nagu waremalt kreeklased foiniklaste käest, nii omandasiwad Italia poolsaare elanikud kreeklaste käest, kes siin kauplemas käisiwad ja rannamaadel asulinnafid rajasiwad, kirjatähed ja muud kõrgema hariduse seemet. Küll ei saanud nad kunstis, luules ja teaduses iialgi nii kaugele kui kreeklased oliwad, aga selle eest jõudsiwad nad sõjatubliduse, riigiwalitfufe ja seaduseandmise poolest kreeklasteft kaugelt ette. R o o m a linn astus Italias teiste linnade etteofsa. Tema eestwõttel sündis ilmariik, mis wanematelt ilmariikideft, Persia ja Aleksander Suure omadest, oma suuruse ja wõimu poolest weel üle käis. Igal pool uutes allaheidetud maades paniwad roomlased oma määruised ja oma riigi seadused makfma ja laotasiwad sellega oma keele, hariduse ja elu-liseseaded üle terwe Läänemaa laiali. Ilmariigi südameks jäi aga Italia poolsaar. — Itallimaa saab oma iseloomu Apennini mägestikult, mis terwest poolsaarest pikuti läbi käib. Apennini mägestik ei tõuse kulagil järsku kõrgeks, waid ta on lai mäefeljak, mis oma kiltmaadega ja orgudega inimestele hulga kohaseid asupaikafid pakub. Ainult keskel, Abruzzi mägedes, on üks mäehari, mis igawefe lumega kaetud on. Kus Alpid lõpewad, seal hakkawad Genua juures Apennini mäed peale,

jooksewad hakatufes ringis ida poole kuni Hadria (nüüdse Adria) mereni ja sünnitawad teega Paduse (nüüdse Po) jõe wiljarikka madaliku lõunapoolse piiri. Paduse jõe madalikku roomlased kuni Caesari ajani Italia osaks ei lugenudgi, waid nimetatilwad teda Alpide-eelseks Galliamaks (*Gallia cisalpina*), sest et siin Gallia tõugu rahwas elas, kuna päris Galliamaa neil Alpi mägede taga, praegusel Prantfusmaal oli (*Gallia transalpina*). Apennini mägestik oli neil Italiamaa põhjapiiriks. Hadria mere randa mööda läheb Apennini mägestik hea tüki lõuna poole ja pöörab siis aegamööda poolsaare läänepoolse nurga poole, kuhu ta ka lõpeb. Nii jääb poolsaare kagupoolne nurk ilma mägedeta; see on Apulia rannamadalik. Teisel pool mägestikku, Kesk-Apenniniist lääne poole kuni mereni on wiljarikas kungasmaa, kus rohkesti järwesid leidub, nende hulgas Trafimenuse järw Etruriamaal; mitmed järwed ei ole siin muud kui kustunud tulepurtskawate mägede suhu tekkinud weekogud. Kaunid jõe-orud, nagu Arnuse (nüüd Arno) ja Tiberi jõe omad, jooksewad kungaste wahel läbi; awaramaid lagendikka on aga wähe leida, nimelt Tiberi jõe suus wana Latium ja Neapoli lahe ääres wiljarikas Campania. Kuna Kreekamaal läänerand looduse poolest rikkamalt wälja on ehitud, on Italias juft idarannal wiljarikkamad maad ja paremad sadamad leida. Nagu Kreekamaal, nii on ka Italias pehme kliima, ja maa annab siin niisama kui seal inimesele tööd, aga tasub tööwaewa ka rikkalikult ära. Küll ei ole siin palju sadamaid, merelahtesid ja merefaari, mis, nagu Kreekamaal, rahwast meresõitudele meelitakilwad, aga selle eest kutsuwad kaunid rohurikaste mäekülgedega orud ja lagendikud inimesi siin karja kaswatama ja põldu harima.

2. Etruskid. — Wanal ajal elas Italias mitu rahwast, kes oma wahel ligemalt wõi kaugemalt sugulased oliwad; aga ka nemad oliwad, nagu kõik Balkani poolsaare rahwadgi, indogermanlaste tõugu. Ainult üks wõõras rahwas oli Italias, tuskid ehk etruskid, kellest juba wanal ajal õeldi, et nende keel ja nende wiisid ning kombed kellegi teise Italia rahwa omadega ühte ei lähe. Nad elasiwad põhja pool Tiberi jõge, ja enamasti selles maakonnas, mis weel tänapäew

nende nime järel Taskana nime kannab; enne gallialaste tulekut (4. aastajal e. Kr.) ulatas nende alune maa üle Paduse jõe madaliku kuni Alpi mägedeni. Warem kui teistes Italia-maa ofades hakkas haridus etruskide keskel õitsma. Nad olivad tublid meremehed, kauplejad ja käsitöölised ja heitsiwad karthaglastega lepingusse, et kreeklastele, keda nad kui tooreid mererööwliid kartsiwad, pealetungimise puhul wastu astuda. Wara saiwad fuskid ka ehitusekunstis osawaks; selles kunstis olivad roomlased nende järelkäijad. Nende maal oli suuri ja rikkaid linnasid, nagu Veji, Caere, Tarquini, Clusium j. t. Paistab, et nad ka juba wara on langema hakanud. Nende usk oli rõõmutu ja wägiwaldne, nende rikkus ajas neid meeletult pillama; haledast iseloomu-omadusest annab see asjalugu tunnistust, et nende keskel koledad mõõgawõitlejate mängud tekkisiwad, kus selleks harjutatud orjad (gladiatorid) pealtwaatajate lustiks omalugustega wõi metsloomadega wõideldes oma werd pidiwad walama.

3. Umbri lased ja Sabin lased. — Muud Italia elanikud ehk päris italiklased, kes Kesk- ja Lõuna-Italias elasiwad ja kreeklastega keele ja eluwiiside poolest ligidalt sugulased olivad, hakkasiwad küll hiljem edenema, aga nad õliwad palju suuremate waimuannetega ehitud kui etruskid. Italiklased langesiwad rahwuse poolest mitmesse osasse, igal rahwal oli mitu linna ja iga linn oli, nagu Kreekamaalgi, oma ette riik. Poolsaare keskpaigas, mägedes, elasiwad Tiberi jõe ülema jooklu pahemal kaldal Umbria rahwas, nende kõrwal Tiberi jõe keskjooksu pahemal kaldal Sabinia rahwas. Sabinlaste juures oli tähelepanemisewäärt „püha kewade“ pruuk walitsemas. Nimelt pühendasiwad nad wiletsuse-aegadel kõik lapsed ja loomad, kes ligemal kewadel sündisiwad, sõja-jumalale Marsile. Loomad tapeti ohwriks; poisid ja tüdrukud aga, niipea kui nad täis kaswanud olivad, pidiwad kodumaalt wälja minema ja omale uut elukohta otsima. Sel kombel tekkisiwad Sabinia asurahwad, nagu marsid Abruzzi mägedes ja waprud Samnitid, kes Lõuna-Italia sisemaal Apennini mägede orgudes elasiwad. Sabinlaste lähikesed sugulased olivad kaulskid, kes Campania ja Latiumi wahel mägedes elasiwad.

4. *Ladinlased*. — Seal, kus Tiberi jõgi merele hakkab liginema, laotab end tema mõlemal kaldal faiane *Latiumi* maakond laiali; *Latium* tähendabgi „lagendikku“. Maakonda, mis paari kolme kihelkonna suurune on, piiravad kolmelt küljelt mäed ja neljandalt meri. Nagu saared mereft, nii tõstavad siin üksikud mäed ja künkad lagendikult oma pead; neilt olgu iseäranis Albanuse mäed nimetatud, kus hulk kustunud tulepurtskawate mägede suusid leidub, millest mõned weega täidetud ja järwedeks on muutunud. Praegu sigitab selle lagendiku õhk kergesti palawikku, sellepärast ei taha inimesed siin mitte hea meelega asuda. Wanal ajal oli see maa aga ilusti haritud ja pakult rahwaga kaetud. Siin elas nimelt kõige tähtsam italiklaste suguharu, *Ladinlased*. Oma linnad, mida vähemalt kolmkümmend tükki oli, oliwad nad kõrgustikkudele ehitanud, kuna lagendikud põldudeks oliwad muudetud. Iga linn oli alguses oma ette riik, oma kuningaga. Linnad oliwad oma wahel ühenduselepingu teinud; lepingu eesotfas seisis *Alba Longa* linn; see asus tulepurtskawa mäe suhu tekkinud järwe kaldal, kelet mägestikku, mis tema järel Albanuse mägestiku nime on saanud. Warsti aga tõusis teine *Ladina* linn teiste etteotfa ja warjas ka *Alba Longa* ära; see oli *Room*.

5. *Room*. — Kui Tiberi jõe suust kolm penikoormat wastu weft üles minna, tulewad mõlemal pool jõekaldal keskmise kõrgusega kingud wastu, paremal kaldal kõrgemad, pahemal madalamad. Pahemal jõekaldal oli wana Rooma linn seitsme künka otfas. Üks künkas, *Palatinus* ehk *Palatium* nimi, on teiste keskpaigas; selle künka peale tekkisgi Rooma linn. Ringis *Palatiumi* ümber oliwad lõuna poolt põhja poole teised kuus künkast, nimelt *Aventinus*, *Caelius*, *Esquilinus*, *Viminalis*, *Quirinalis* ja *Capitolinus*. Nende seitsme künka ümber oli kõige wanem neljakanti raiutud kiwidest linnamüür ehitatud, mille jätised praegugi weel näha on. *Capitolinus* oli Rooma kindlus ja jumalate elupaik. Tema otfas oli *Capitolium*, kaugelepaistew tempel, mis kolmele jumalale, Jupiterile, Junole ja Minervale oli pühendatud. Linna keskpaigas oli turuplats, forum, Pala-

fiumi, Capitolinuse ja Quirinalise wahel madalikuks, kus roomlased oma koosolekuid pidasid, kuft teega nagu terve maailma walitus wälja läks. Forumi peal oli kõnetool (*rostra*), mis ärawõidetud sõjalaewade ninadest oli ehitatud, ja kohtulawa (*tribunal*); sealsamas oli ka nõukoda (*curia*), kus senati istumisi peeti; sealt läks ka tee Capitolinuse mäe peale ülesse, mida mööda wõidurikkad sõjapealikud oma triumfikäikudel ülesse Capitolinuse mäele läksid. Forumi piiril oli hulk tempelid; pärastpoole ehitati sinna suured sammaskäigud, kus kauplemiseruumid ja kohtusaalid sees olid. Nagu kreeklased, nii ühendasid ka roomlased oma jumalateenistuse-pidudega mängupidulid, iseäranis wõiduajamisi, mida ratfa ja wankritega toime pandi. Selleks otstarbeks oli Palatinuse ja Aventinuse wahel orgu pikk wõiduajamise-tee, n. n. suur tsirkus (*circus maximus*) ehitatud. Mäekülgedele olid waatajate jaoks astmete moodi istmed ja galeriid ehk wäärid ehitatud, kus 150.000, pärastpoole koguni 3—400.000 inimest aset leidid. Et Tiberi weli aeg-ajalt üle kallaste kippus tõusma, ehitati Rooma madalamatele kohtadele kõrged kaldamüürid warjuks ette; nii et madalikud kuwad olid; weli, mis siiski läbi tungis, kui ka kõik linna muda ja jätsed juhiti maa-alustes kanalidesse ehk kloakidesse, mis mustuse ära wiidid. Wanad kloakid on osalt alles tänapäew tarwitusel. Roomas ei olnud head joogiwett, sellepärast juhiti joogiwett mitme peenikoorma tagant weewärkistid ehk aquaduktistid kaudu linna. Weewärkistid oli wiimaks terwelt 14 fükki, mis enamasti kõrgele ehitud torustid mööda wee linna tõid ja ilma rõhumise-abiriistadeta ka kõige kõrgematesse linnaosadesse wiidid. Suur lagendik loode pool Capitolinuse mäe, n. n. Marfi wäli, kus nüüdne Rooma linn asub, ei olnud mitte enam pärislinna piirides, niisama ka mitte kaks küngast üle jõe, Vaticanus ja Janiculum. Janiculumi peal oli aga kindlus, mis ainukest Tiberi jõe silda pidi kaitsma. Tiberi jõe suus oli meresadam Ostia. Niisugune oli Rooma linn kuningate ja wabariigi ajal.

6. Rooma linn keisrite ajal. — Kui Rooma linn pärastpoole oma wabaduse kaotas, ja caesarite ehk keisrite wõimu alla langes, siis walt algas tema wälispidine hiil-

guse aeg. Ta kasvas hiiglasuureks; lugemata templid, paleed, sammaskäigud ja supelusmajad oliwad teda ehtimas; mälestusekujud oli nii palju, et näitas, nagu elaks temas peale elus inimeste veel teift niipalju marmori-inimefi. Palatiumi kungas oli keisrite suurepäraliste loslide afupaigaks; selle künka järele hakatigi riigiwalitsejate foredaid elumajafid kuffuma (= palast, palee). Forum, mis oma poliitikalise tähtsuse oli kaotanud, täideti kaunite ehitustega; keisrid afutafiwad veel teifigi paikafid, mis niifama foredaks ehitati. Keisri Trajanuse forum Trajanuse mälestuse- ja hauapaigaga, oma sammaskäikude ja muude ehitustega, oli üks kõige imestamifewäärilifemateft paikadest maailmas. Tehti uusi wõiduajamife-teefid ja teatrihooneid; Palatinuse ja Esquilinuse künka wahele ehitati kõige suurem teater, Colosseum nimi, kus tooremeelseks läinud Rooma rahwas suure õhinaga pealt waatas, kuidas inimesed nende kallale lastud metsloomadega wõitlefiwad ja langefiwad. Pikerikus ringis ümber wõitlufepaiga oli pealtwaatajate ruum ehitatud. Pealtwaatajatel oliwad kiwipangad iftmeteks, mis wõlwide peal ülewal feifiwad. Terwelt 50,000 inimest mahutas Colosseum enefesle. Praegu veel ehiwad tema suurepäralifed waremed Rooma linna. Kõige foredamate ehituste hulka käifiwad supelusmajad (*thermae*), mis keisrid rahwale ehitafiwad. Uhkete supelusaalide kõrwal oliwad liin ifeäralifed ruumid laulikute, kõnemeeste ja õpetlaste jaoks fisle seatud, niifama ka raamatukogud, mänguplatsid, luftaiad fiikide ning purtskaewudega ja templid. Üks niifugune supeluspaiik oli Pantheon, suure kupliga kaunis ehitus; teda pruugitakse Roomas veel praegu kirikuks. Kohati oliwad uuliffate peal suurte sõjawõitufude mälestufeks kõrged wõlwid ehitatud, mille offa wõidurikaste keisrite raffutawad wõi sõjawankril feiswad kujud oliwad pandud. Isegi keisrite matufepaigad kaswafiwad hiiglaehitusteks, nagu Tiberi jõe paremal kaldal asuw ümargune keisri Hadrianuse hauahoone ehk maufoléum, mida paawstid hiljemal ajal „Inglikantfi“ nime all kindlufeks tarwafiwad. Nii muutus Rooma linn iludufemereks, mida sõnadega kirjeldada ei oska. Kefklinn kubifes kauniteft templifest, paleedest, wõlwideft, kohtusaalideft, mälestufekujudeft jne. Juba

ammust ajast saadik oli ruum wanade müüride wahel kiffsaks jäänud; uued künkad, uued lagendikud kaeti majademerega kinni. Kui Rooma linn riigiwõimu waibumise ajal end waenlaste eest jälle kaitsma pidi hakkama, ehitas keiser Aurelianus talle müüri ümber, mis 4. penikoormat (28 wersta) pikk oli ja milles 16 wärawat oli, kuff teed iga ilmakaare poole wälja läkfiwad.

II. Usk ja muinaslood.

1. Usk. — Nagu kreeklased, nii auustasiwad ka italiklased looduse jõuudusi ja looduse ilmutusi. Nende mõttekujutus ei olnud aga mitte nii elaw kui kreeklaste oma; nad kujutasiwad oma jumalaid enam saladuslikeks, enam waimude sarnaseks, aga ka enam auuwääriliseks ning pühaks. Kui Kreeka haridus Italiasse fungis, siis hakkas ka wahe Kreeka ja Italia jumalate wahel enam kaduma. Ofalt wõeti Italias muist Kreeka jumalaid ofiekohe omaks, ofalt arwati muist oma jumalaid Kreeka omade sarnaseks niihästi nende seespidiste omaduste kui ka wälispidise kuju poolest. Nii kujunes Jupiter, maa ja taewa isa, sekslamaks, mis Kreeka Zeus oli, kiidetud sõja- ja kewadejumal Mars oli Kreeka Ares, tulejumal Vulcanus — Kreeka Hefaistos, wetejumal Neptunus — Kreeka Poseidon, ja kauplemise- ning läbikäimise-jumal Mercurius oli seefama, mis Kreeka Hermes. Niisama oli lugu naisjumalatega. Taewajumalanna Juno muutus Kreeka Heraks, kunsti ja tarkuse kaitsja Minerva — Kreeka Pallas Atheneks, põlluwilja jagaja Ceres Kreeka Demetriks, kuuwalguse ja jahijumalanna Diana — Kreeka Artemiseks, meeldiw iludusejumalanna Venus Kreeka Afroditeks ja koduse kolde kaitsja Vesta Kreeka Hestiaks. Hakatufes pokerdafi jumalakujud Italias etruskide eeskujul sawiist kokku, päraftpoole tehti nad, nagu Kreekamaal, metalliist ja marmoriist kauniteks kujudeks, kellest neid samu lugufid pajafati, mis kreeklased oma jumalateft jutustasiwad. Wiimaks ei olnud kumbagite jumalate wahel enam mingilugust wahet, waid jumalaid nimetati ilma wahet pidamata kord Keeka, kord Ladina nimega. Aga italiklastel oli mõni jumal rohkem kui kreeklastel, nii näit. kahe näoga —

edaspidi ja tagaspidi waatava näoga Janus, kes uste ja iga algatuse kaitsja oli. Peale selle veel hulk teisi. Sest ka italiklased, iseäranis aga roomlased, auustasiwad kõrgemate jumalate kõrwal lugemata hulka wähemaid jumalusi. Petifeid juhtumisi arwasiwad nad tujuka õnnelumalanna Fortuna mänguks. „Üksmeel“, „lapsfarmastus“ ja „truudus“ oliwad neil jumalused, kelle auuks Roomas igaühele tempel oli asutatud; isegi „piirikiwi“, „palawik“ ja „paha õhk“ oliwad jumalused, kelle poole palweid saadeti. Alatala arwas roomlane oma ümber haid ja pahu waimusid olewat, keda ta geniusteks kutsus. Igal majal oliwad oma kaitsjumalad, keda penatideks ehk larideks hüüti; nende kujud oliwad koldele asutatud, kuhu neile soola ja rooga ette anti. Surnute hinged oliwad roomlastele ilma kehata waikijad waimud, manid nimi, kes sügawal maa all elasiwad. Oldi arwamisel, et jumalad inimeste wastu niikaua heatahtlised on, kui nende nõudmisi täidetakse. Kui aga midagi paha juhtus, siis arwati, et jumalad wihastawad, sest et mõni paha tegu nende wastu lepitamata oli jäänud. Kui süüdlast üles ei leitud, siis läks mõni auus kodanik mõnikord wabatahtlikult surma, et sellega jumalaid lepitada, wõi kui wabatahtliselt surmaminejat ei leitud, wõeti mõni wäljamaalane kinni ja maeti ta ühes tema naefega elusalt maha.

2. Preeftrid. — Hoolega täitis iga roomlane oma usu kombeid; peale selle oli hulk preeftrid ametisse pandud, kellel muud tööd ei olnud kui ainult jumalaid teenida. Vesta preeftriteks oliwad kuus neitsit — Vesta neitsid, kes selle eest pidiwad hoolt kandma, et püha tuli templis iialgi ei kustuks; neid peeti suure auu sees. Ka Roomas kutsuti iga tähtsama effewõtte eel jumalate nõuu teada saada. Selleks otstarbeks oliwad õpetatud mehed, augurid, ametisse seatud, kes ilmaft, lindude lennust, pühade kanade nokkimisest j. m. kutsuasiwad üles arutada, kas jumalad mõnda effewõtet hea wõi paha poole püüawad pöörda. Rasketel aegadel kutsuti ühest wanast Kreeka raamatust tulewikku teada saada; selles raamatus, mis Capitoliumi templis hoiti, oli mitmesugusid nõiaõnu, mida „Sibylla sõnadeks“ kutsuti. Kõigi preeftrite ülem oli

ülempreester (*pontifex maximus*), kes kõige jumalateenistuse üle walwas.

3. Rooma asutamine (753 e. Kr.). — Pooljumalaid ja wägimehi, kellest kreeklasted niipalju jutustatiwad, ei tuntud Italias peaaegu sugugi. Roomlaste keskel oliwad küll mitmed jutud Rooma linna asutamiseft ja tema wanemast ajast käimas, mida kaua aega päris ajaloolisteks jutustusteks peeti, kuid ligemalt järelewaadates selgus, et need jutud muud ei ole kui ainult muinaslood wõi koguni nimelt selleks otstarbeks luuletatud jutud, et suure linna alguslugu kaunistada. Nii räägiti Rooma linna asutamisest, et Trooja wahwam wägimees, Aineias, Afrodite poeg, peale Trooja linna langemist kreeklaste mõõga eest pääsnud ja pika eksitee järele Latiumi rännale jõudnud. Siin wõetud teda lahkesti wastu ja tema poeg Julius asutanud Alba Longa linna, kus tema ja ta järeltulijad kuningateks olnud. Ühe kuninga, Numitor nimi, lükanud ta noorem wend Amulius troonilt maha, ja kui Numitori tütrele kaklikpojad sündinud, kelle isa sõjajumal Mars olnud, lastnud Amulius poiste ema ära tappa, poisid ise aga korwiga Tiberi jõkke heita. Korw jäänud Palatiumi kingu jalal wiigipuu okla külge kinni, kus emahunt mõlemat poeglast imetamas käinud. Helde südamega karjane leidnud poisikesed sealt ja wiinud nad koju. Ta andnud neile Romulus ja Remus nimeks ning kaswatanud nad üles. Kord sattunud Remus Numitori karjastega tüllise. Need kõitnud tal käed kinni ja wiinud ta oma isanda ette. Nüüd rääkinud Remuse kasuisa Numitorile üles, et poisid tema enese tütre poeg on. Rõõmus wanamees wõtnud mõlemad tütrepojad oma juurde. Kui nad kuulda saanud, mis ülekohtu Amulius nende wana-isale teinud, tapnud nad Amuliuse ära ja aidanud Numitori jälle troonile. Tänuks selle eest kinkinud Numitor neile sellel sama kingu, kus hunt neid oli imetanud. Wennad offustanud siia uue linna asutada. Kuid peagi läinud nad oma wahel riidu ja Remus saanud surma. Romulus asutanud siis üksiinda Palatiumi kingule linna, millele ta Room nimeks andnud. Et linnale elanikka saada, kuulutanud ta oma linna pelgupaigaks ärajooksnud orjadele, kurjategijatele ja igasugu jooksikutele.

Nüüd tulnud küll suur hulk mehi linna, aga naesterahwaid pole tulnud. Küll palunud Romulus naabrilinnasid naefi Rooma saata, aga keegi ei olla seda teinud. Siis teinud ta pidu ja kutsunud naabrilinnade elanikud pidule. Need tulnud ühes oma naeste ja tütardega. Tulijate hulgas olnud iseäranis palju sabinlasi. Ootamata karanud Rooma nooredmehed keset pidustust pidule ilmunud naesterahwastesse kinni ja rööwinud igaüks omale abikaasa. Wõõrastel, kel sõjariistu kaasas pole olnud, ei ole muud nõuu üle jäänud kui ilma naesterahwasteta koju minna. Peagi aga tulnud sabinlased oma tütreid tagasi nõudma. Enne kui lahing algada saanud, jooksnud hiljuti rööwitud noorikud lahinguridade wahele ja lepitanud oma sugulased endi meestega ära, kes neile armsaks saanud. Sabinlaste kuningas Titus Tatius jäänud ühes Romulusega Rooma ja mõlemad kuningad walitsenud riiki ühel meelel. Peale Titus Tatiuse surma walitsenud Romulus weel kaua ükfinda. Wiimaks, ühe päikesewarjutuse ajal, tõstnud pilw ta üles ja wiinud ära. Oma linna asutajat auustasiwad roomlased kui jumalat Quirinus' e nime all. Linna asutamise-aastaks loeti meie aja-arwamise järele 753. aastat e. Kr. I. Roomlased ise arwasiwad aega linna asutamise-aasta järele.

4. Numa, Tullus Hostilius, Ancus Marcius. — Peale Romuluse ärawiimise, jutustab muinaslugu edasi, walinud roomlased sabinlase Numa Pompilius' e kuningaks, targa ja waga mehe, kel üks jumalanna naefeks olnud. Ta andnud roomlastele head seadused ja õpetanud neid jumalaid teenima; ehitanud templid, pannud preeftrid ametisse ja asutanud usupidusid. Tema all elanud Room kaua aega wahetpidamata rahu ja õnnes. Januse tempel, kelle ukсед sõja ajal lahti peeti, olnud tema all alati kinni. See õnn, et terwes Rooma riigis kufagil sõda ei olnud, sai roomlastele enne keisrite-aega ainult weel üksainus kord osaks. — Kolmas Rooma kuningas olnud Tullus Hostilius, suur sõjakangelane. Tema all sattunud Room oma emalinna Alba Longaga tülisle. Juba olnud mõlemad sõjawäed walmis lahingut algamas, siis lepitud kokku, et mitte terwed wäed, waid ainult kolm meest kummagilt poolt teineteisega pidiwad wõitlema, et

seeläbi ilmaasjata werewalamise eest hoida; kumma poole wäljalitunud wõitlejad teistele alla jääwad, see pool pidi ise ka teiste käsialuseks saama. Roomlased walinud wõitlejateks kolmikud horatlaste; ka albalased walinud kolm wenda, curiatlased. Mõlema wäe silma all algas wõitlus nende kuue wahel. Kaks horatlast langesiwad, kolmas katkus eemale põgeneda. Curiatlased, kes kõik kolm haawatud oliwad, läkklisid teda taga ajama. Tagasi waadates nägi põgeneja roomlane, et tema taga-ajajad üksteiselt kaugel oliwad, pööras ümber ja lõi ligema albalase, siis teise ja wiimaks ka kolmanda maha. Nii muutus albalaste wõidurõõm ärdaks kurwastuseks, sest nad pidisid nüüd roomlastele truudust wanduma. Roomlased näitasiwad wõidurikka horatlaste wastu kõige kõrgemat auu üles; ainult tema õde kaebas, sest üks langenud curiatlane oli tema peigmees olnud. Seda nähes sai wend hirmus wihaleks ja pistis oma õe mõõgaga läbi; ise aga ütles: „Nii sündigu iga Rooma naesterahwaga, kes waenlaste surma pärast leinab.“ Selle koleda teo pärast tuli hirm kõikide peale, ja kuningas mõistis mõrfluka surma, sellest hoolimata, et ta waenlastest õnnelikult wõitu oli saanud. Nooremehe elatanud isa palus aga, et kuningas tema wiimase lapse peale armu heidaks; kuningas juhatas ta rahwakogu ette ja rahwakogu heitisgi õemõrfluka peale armu. Warsti peale seda tõstisiwad albalased jälle mäsu; selle eest laskis Tullus Hostilius nende linna maatasta teha ja määras albalased Rooma elama. — Kange sõjakuninga järel sai riigivalitsejaks jälle rahuwürst Ancus Marcius, kes sadamalinna Ostia alutas. Aga ka mõõga pidi ta kätte wõtma. Ta heitis mõned naabrilinnad Latiumis oma alla ja liitis nende maad Rooma külge. Nii laienesiwad Rooma piirid kiiresti ja ka nende linn hakkas peale Palatiumi künka juba teisi künkaid katma.

5. Tarquinius Priscus. Servius Tullius. — Ancus Marciuse järel waliti üks rikas wõõramaalane kuningaks, kes Etruriaalt Rooma oli tulnud ja seal Ancus Marciuse nõuu-meheks saanud; see oli Tarquinius Priscus. Niihästi sõja- kui ka rahu-tõõdes oli ta tublim kui keegi tema eelkäijatest. Ladinlased, sabinlanlased ja etruskid fundis ta oma

hiilgawate wõitude läbi oma wõimu alla. Kõige suuremad ehitused wanas Roomas on tema walitsemise ajal tehtud. Ta pani Capitoliumi templile nurgakivi, alustas suure ringmüüri ehitamist, laskis orupõhjad kungaste wahel kloakide (musta wee torude) läbi kuiwaks teha ja asutas sinna forumi ning suure firkuse. Kõrges wanaduses suri ta mõrtfukäe läbi. Tema järeltulija oli ta wäimees Servius Tullius, kes ringmüüri seitsme künka ümber walmis tegi ja linnas ning kodanikkude keskel uue korralduse lõi. Ta oli õiglase ja hea südamega walitseja, kes aga ka sõjatöö peale walmis oli. Ladinlastega heitis ta lepingusse, mille põhjal nemad ja roomlased igaweseks ajaks sõbraks lubasiwad jääda. Kõik tema ettewõtted õnnestasiwad nii, et teda otse Fortuna kaitsealuseks loeti. Wiimaks aga sai ka tema õnnetust maitsta. Ta oli oma tütre Tullia eelmise kuninga pojale, nooremale Tarquiniusele mehele pannud. Noorrahwas oli wõimuhimuline ja ei kärkinud elatanud isa surma ära oodata. Tullia tagakihutusel tõukas Tarquinius oma äia troonilt maha ja laskis ta ära tappa.

6. Tarquinius Superbuse ära-ajamine (510 e. Kr.). — Tarquinius fungis ise kuninga troonile ja ei kannatanud mitte seni, kui rahwas teda oleks walinud. Wägiwaldne, nagu ta troonilesaamine, oli ka ta walitus. Küll oli ka temagi tubli sõjamees. Ta heitis ladinlased lõpulikult roomlaste alla ja käis wolskide maal neid ära wõitmas; aga kodune walitus oli tal ülemeelne ja wägiwaldne, nii et roomlased teda Superbuseks, i. o. „uhkeks“ hakkasiwad kutsuma. Et isa alustatud ehitusi ära lõpetada, iseäranis Capitoliumi templit walmis saada, sundis ta rahwast rasket teotööd tegema. Wana-meeste nõuukogu ehk senat, kelle käest teised kuningad kõigis tähtsates asjades nõuu oliwad küsinud, jäi talle hoopis kõrwale. Kui talle paistis, et mõni roomlane tema wastu töötab, siis laatis ta selle maalt wälja wõi laskis ta otsekohe ära tappa. Tema hiilgawatest wõitudest ja kaunistest ehitustöödest hoolimata ei lallanud roomlased teda ega tema sugu ometi mitte silma offasgi. Juhtus weel, et sel ajal, kui kuningas ühte Latiumi linna piiramas oli, tema poeg Sextus Rooma suurniku Tarqui-

nus Collatinuse abikaasa, auusa Lucretia wastu wägiwaldselt üles astus. Lucretia ei tahtnud häbi kannatada, waid offis enesele surma; enne aga oli ta oma abikaasat palunud häbi eelt kätte maksta. Tarquinius Collatinus ja tema sõber Junius Brutus, kuninga sugulane, kutsusiwad Rooma rahwa forumile kokku, näitawad Lucretia werist surnukeha ja jutustawad, mis sündinud oli. Rahwas tegi otsuseks, et Tarquinius Superbus ja tema sugu maalt wälja tuleb laata ja kuningawõim Roomast igaweks ajaks ära kaotada. Et ka sõjawägi mitte kuninga poole ei hoidnud, ei jäänud Tarquiniusel muud nõuu üle kui ühes oma perekonnaga ära põgeneda. Nii sai Rooma riik w a b a r i i g i k s. See õeldakse selfamal aastal sündinud olewat, kui Peisistratose järeltulijad Athenast ära aeti (510 e. Kr.).

III. Tõetated kuningate-ajast.

1. Ajalugu ja muinaslugu. — Inimeste mälu üklinda ei jõua ajaloolikka juhtumisi meeles pidada. On ära nähtud, et juhtumine, mida mitte kohe üles ei kirjutata, suust suhu käies lühikese ajaga nii teiseks muutub, et teda waewalt weel ära wõib tunda. Jutustaja unustab muist jutustamata, kuulaja saab aru, et jutul wahed sees on, ja täidab neid oma arwamise järele, nii kudas ta asja ise omale ette kujutab. Nii muutub endine jutt järk-järgult ikka wõõramaks. Jutu järgud, mis teine teisel kohal ja teine teisel ajal sündinud, liidetakse kokku, hea meelega lisab mõni oma rikkast mõttekujutusest jutule kaunistuli juurde, nii et lihtsast tõeasjast wiimaks muinaslugu wälja areneb, milles sagedasti nimedgi teiseks on muutunud, kui nad tõepoolest oliwad. Muinaslugu, ehk ta küll mitte tõega kokku ei käi, ei ole siiski ilma tähtsufeta, sest tema kujutab rahwa mõtteid ja tundeid, wigalisi ja häid külgeid sagedasti selgemaltgi silma ette kui ajaloolikud jutustused. Nii on lugu ka Rooma linna wanema ajalooaga, sest ka siin käisiwad ajaloolised jutustused aastajad offa suust suhu, kuni alles wiimaks mõni kirjamees kätte wõttis ja näd üles kirjutas. Ei ole raske ära tunda, et niisugused imeasjad, niisugused jumalate ja jumalannade teod, kui neid jutustatakse, tõepoolest mitte sündinud ei ole. Kõige wanemad jutustused Aineiale,

Romuluse, Remuse j. t. üle on küll lausa luuletus; ei ole kahtlust, et Rooma nimi mitte Romuluse nimeft, waid ümberpööratud — Romuluse nimi Roomalt on tekkinud. Uskuda ei wõi ka sugugi Rooma kuninga-aja aasta-arwulid. Aasta-arwude järele, mis alles pärastpoole ülesse on pandud, oleks seitsmeft kuningalt neli igauks umbes 40 aastat waliffenud ja, kui minema kihutatud Tarquiniust hulka ei loe, üks ainus wähem kui 30 aastat, ehk nad küll kõik alles täies mehe-eas troonile laiwad ja peale kahe kõik ka enneaegselt oma elu kaotawad. On wälja arwatud, et Venezia hertfogid ehk doged (l. doodshed), kes umbes sellamal kombel waliti kui Rooma kuningad, läbistikku $12\frac{1}{2}$ aastat on waliffenud. Tarquinius Superbus peaks selle aasta-arwamise järele 70 aastat wana olnud olema, kui ta Serviuse ära tappis, ja peale 90 aasta wana, kui ta Roomalt ära aeti, ja 108 aasta wanaduses peaks ta weel lahingus kaasa wõidelnud olema. Et aga, wähemalt hilisemates muinaslugudes, ajaloolik tera sees peab olema, selle üle ei tohi kahewahel olla. See on kindel, et Roomas hakatules kuningad waliffeliwad. Kuningate ajal heideti Latiumi linnad, nimelt ka Alba Longa, alla ja sulatati Roomaga üheks riigiks kokku. Sel ajal rajati Rooma tulewasele suursele kindel põhi. Kuningate ajal lagunes linn seitsme künka peale laiali, nende ajal asutati suur ringmüür, forum, kapitolium, kloakid j. n. e. Peab uskuma, et Tarquiniuste sugukond Rooma linna kunstifoodetega on ehtinud ja õnnelikkude sõdadega riiki suurendanud; isegi wabariigi-aegsed Rooma ajaloo kirjutajad, kes Tarquiniusi sugugi ei falli, ei saa seda salata. Aga kõik ligemad jutustused on ainult muinaslood, kus tõe ja wale teineteiselt läbi on palmitud, nii et neid mitte enam lahutada ei saa.

2. Rooma riigikord wanemal ajal. — Kindlamad on teated Rooma liisemiste olude üle kuningate ajal. Rooma ilmariigi algus oli wähem kui wäike. Wanema aja linn ühes maakonnaga ei olnud mitte suurem kui mõni meie-aegne wald, ja liisgi oli sinna juba wist kolme enne iseseiswa kogukonna elanikud ühinenud, kellel Ramnes, Tities ja Luceses nimeks oliwad. Nimi „Ramnes“ (= ramentafed) jäi

uuele ühendatud kogukonnale nimeks, sest „*Romani*“ (= room-
 lased) on ainult sellefama sõnatüve teine kuju. *Tities* (= tiiti-
 lased) olivad muinasloo teatel siserännanud ehk sisefunginud
 sabinlased; ramenlased olivad *Ladina* tõugu, i. o. *Latium*ist pä-
 rit ja lucerlased Etruski tõugu. Veel kaua aega tehti wahet
 nende kolme „*fugu*“ (*tribus*) wahel. Neil oli kokku üks linn
 ehk kindlus *Palatiumi* künkal, kuhu nad häda puhul oma
 waranduse waenlase eest warjule wiisiwad. Aga *Palatiumi*
 linnamäele tekkis peagi päris linnapefa, mis warsti teistest
 ladinlaste linnadest ette läks, sest et ta oma seisukoha poolest
 nagu kaubanduse keskpaigaks loodud oli. *Latiumi* rannas on
 wähe sadamapaikaid, sellepärast sai loomulikult *Tiberi* jõesuu
 laewade puhkekohaks, ja jõesuult pääsesiwad keskmised ning
 wähemad laewad kergesti kuni Rooma kungasteni ülesse, et
 siin kaubelda. Siia oli ladinlastele ja etruskidele, kelle maa
 teiselt poolt jõe algas, lühike tee, siia pääsesiwad ka need rah-
 wad, kes *Tiberi* jõe kesk- ja ülemal jookkul elasiwad, sabinlased,
 umberlased j. t. kergesti ligi. Siia asusiwad wanade, põliste ela-
 nikkude kõrwale ka wõõrilt tulnud kaupmehed ja käsitöölised
 elama, keda niifama kui wabaks saanud orjad juba nimepidi
 põlistest elamikkudest eraldama hakati; neid hüüti *plebs*’iks,
 i. o. rahwahulgaks, kuna põlised kodanikud end *patricii* nime-
 tasiwad. Patritslase nimi on sõnast „*pater*“ (isa) tekkinud ja
 tähendab niisugust inimest, kelle isal täis kodaniku-õigused oli-
 wad. Ainu-ükli patritslased lugesiwad endid Rooma rahwaks
 (*populus Romanus*). Ainult nemad wõisiwad riigiametnikku-
 deks ja preefritteks saada, ainult neile anti riigimaa osadid
 künnda ja külida. Selle eest olivad nemad ka ainukesed, kes
 sõjawäes teenisiwad. Nemad üklinda käisiwad *rahwakoos-*
*oleku*st osa wõtmas. Rahwakoosoleku õigus oli aga kunin-
 gat walida ja kuningale, kes koosoleku tähtsate otsuste eel
 kokku pidi kutsuma, nõuu anda, kui sõda mõeldi alustada,
 lepingut teha wõi muud tähtsat riigiasja toimetada. Sellejuu-
 res ei antud aga mitte *Athena* wiisil peadekaupa häält, waid
 wanast ajast alalejäänud wakuste ehk *kuuriate* (*curia*)
 kaupa. Mis kuuria häälte-enamusega oli ostsustanud, see loeti
 fema hääleks. Igas kogukonnas oli kümme kuuriat, seega

Roomas kokku 30 kuuriat. Igas kuurias oli jälle mitu sugukonda (*gens*); sugukonnaks loeti need perekonnad, kes endid ühise eli-isa järeltulijateks arwasiwad, seega were poolest sugulased ja ühe nime kandjad oliwad. Kuuriate ühisel koosolekul (*comitia curiata*) walisiwad patritslased kuninga. Nagu Roomas isa oma kodukondsete üle täielik isand oli ja oma naese wõi lapsed ära tohtis müüa wõi koguni ära tappa, ilma et teda selle eest karistada oleks tohtinud, nii oli kuningas, kui ta kord seks oli tunnistatud, piiramata isand kodanikkude üle. Märgiks, et kodanikkude ihu ja elu tema wõimu all oli, sammusiwad tal uulitsal kohtuteenrid ehk liktorid ees, witsakimbud ja kirwed seljas. Tema ise sõitis wankris, elewandiluust iftmel istudes, purpurimantel seljas, kuldne tammelehtede kroon peas, walitsusekepp käes. Üksigi teine peale kuninga ei tohtinud linna uulitsatel wankriga sõita. Tema oli ülem preester ja kohtumees, rahwajuht sõja ja rahu ajal; tema käsku ei saanud keegi tühjaks teha. Siiski oli wiifiks saanud, et ta kõigis fähffates asjades *senati*, i. o. wanameeste nõukogu käest nõuu küfis. Senatil oli 300 liiget, keda kuningas ametisse nimetas; enamasti kassuti igalt sugukonnalt üks senator nimetada. Senatorite wälimine fundemärk oli punane pallistus pealisriide (*toga*) küljes; kõik muud kodanikud, olgud rikkad wõi wapsed, kandsiwad ühesugust lihtsat walgeft willaseft kangast pealisriidet.

3. Servius Tulliusse asutatud *centuriakoosolekud*. — Rooma kodanikkude arw kaswas wiifalt, sest patritslaste hulka ei wõetud uusi perekondasid mitte heameelega wastu. Selle eest kaswas aga plebeilaste arw wäga kiiresti. Peale wabade asunikkude ja wabaks lastud orjade sai suur hulk ladinlasi plebeilasteks, sest kui nende maa ära wõideti ja Rooma külge wõeti, ei tapetud rahwast mitte maha, ei müüdnud neid ka mitte orjadeks, nagu harilikult tehti, waid anti neile luba niifamafugusteks asunikkudeks heita kui muud plebeilased oliwad. Nii sai plebeilaste arw patritslaste omast korruga hulga suuremaks. Siiski oli riigikaitse ja sõjateenistus ainult patritslaste hooleks. Kuningas Servius Tullius tahis sellele eba-seisukorrale lõpu peale teha. Ta jaotas linna

endise kolme soo (*tribus*) asemel neljaks osaks ja nimetas need osad endise nimega tribusteks. Kõik maaomanikud, patritslased ja plebeilased, arwati ühe või teise tribuse hulka ja kohustati neid 17. eluaastalt kuni 60-ni sõjateenistust pidama ja eneste waranduse kohaselt omale sõjariistu muretsema. Waranduse suuruse järele jagas Servius Tullius kõik elanikud viide järku ehk klassi. Need, kellel talukoht oli, mis vähemalt 100.000 asli maksis, pidiwad omale rasked jalamehe sõjariistad muretsema. Ka need, kelle talu 75,000 asli väärt oli, pidiwad sõjawäkke rasketes sõjariistades, kuid ilma loomuskatteta ilmuma. Kellel 50.000-eline talu oli, neil oli ainult veel kiiver ja kilp kaitseriistadeks, 25.000-delise talu omanikud ilmusiwad ilma kaitseriistadeta, ainult oda ja wiikodaga, ja 12¹/₂-tuhandelise talu mehed ilmusiwad ainult wibupüsidega. Kellel vähem warandust või kes ilma waranduseta oli, see ei läinudgi sõtta. Kõige rikkamad pidiwad omal peale selle veel sõjahobuse pidama ja rassisteenistuses olema. — Kui meie ülewalmimetatud rahalummaksid meie-aegse raha peale kattume ümber arwata, siis ei saa meie mitte õiget selgust kätte, sest et rahawäärtus ajaloo jookslul mitmetpidi muutlik on olnud ja kõiki muutuse põhjused üles arwata ei jõua. Mõned teadusmehed arwawad 100.000 asli 15.000 rubla peale, teised aga ainult 3750 rubla peale. — Sel kombel rahwast uuesti arendades sai Servius Tullius ligi 20.000 sõjameest, keda ta 193 centuriasse ehk „sadakonda“ jaotas. Centuriatest langewad 80 tükki esimese klassi peale, järgmiste kolme klassi peale 20 centuriat igaühe kohta ja wiimase klassi peale 30 centuriat. — Peale selle oli liisamehi, töö- ja pillimehi kokku 5 centuriat ja rassistamehi 18 centuriat. Et rahwast centuriate ja klasside kaupa õigesti ära jaotada, peeti iga nelja aasta tagant waranduse hindamist (*census*) ja waadati siis Marfi väljal pidulikul wiisil uuesti ärajaotatud sõjawägi üle. Pidu lõppes suure lepitusohwriga (*lustrum*). Sest ajalt saadik oliwad plebeilased õiged Rooma kodanikud, nagu patritslasedgi; ehk neile küll ammuigi veel mitte kõik õigused osaks ei saanud, mis patritslastel oliwad, siiski wõisiwad nad sest ajalt saadik sõjawäe ohwitserideks saada ja rahwakoosolekuist, kus sõja-

asjade üle oflustati, osa wõtta. Rahwakoosolekul andliwad kõik, kes kohustatud oliwad sõjawäes teenima, centuriate kaupa häält. Nii oli siis nüüd peale endiste kuuria-koosolekute (*comita curiata*), millest ainult patritslased osa wõttiwad, weel teine tõug uusi koosolekuid olemas, centuria-koosolekud (*comitia centuriata*), kus kõik sõjakohuse kandjad, olgu nad patritslased wõi plebeilased, häält andliwad. Nii oli tähtis samm mõlema rahwaosa ehk seifuse õiguste taandamiseks astunud. Wõis ette arwata, et uued kodanikud ehk plebeilased, kes riigikoormat nüüd niilama palju kandliwad kui uhked patritslased, mitte enne rahule ei jää kui neil patritslastega täitfa ühefugused õigused käes on.

IV. Seifuste ühetasaseks tegemine.

1. Rooma wabariik. — Nagu Kreekamaal, nii kadus ka Italias kuningawõim aegamööda igal pool ära ja asemele astuliwad wabariigid. See muutus sündis igas riigis ilowiisi. Roomas hakkas rahwas Tarquinius Superbuse wägiwalla walitsuse wastu mäslama ja kihutas kuninga ühes ta sugukonnaga Roomast minema. Seda sündmullt on muinaslugu mitmetpidi wälja ehtinud, aga tuum on tal õige. Wälja-aetud kuninga perekonna-haud on Lõuna-Etruriaast Caere (l. ffääre) linnast üles leitud. Kuninga ära-ajamisega sattus kuninga nimi wiha alla; juba ainus kahtlus, et mõni kuningawõimu oma kätte kassub kiskuda, andis tema hukkaaatmiseks küllalt põhjust. Walitsusewõim anti nüüd kahe konsulii kätte, kes endiste kuningate wiisil ülemad riigiwaliitsejad, kohtumõistjad ja sõjapealikud oliwad; nad waliti aga ainult ühe aasta peale, ja kui ameti-aasta möödas oli, oliwad nad endist wiisi jälle era-inimesed. Konsulitel oli täis wõim kodanikkude elu ja surma üle ainult sõjakäikudel, aga linnas ja linnamüüri taga kuni tuhande sammugauguseni ei olnud neil seda wõimu mitte. Iga Rooma kodanik, keda surmahukatus wõi wiisakaristus ähwardas, wõis oma asja centuria-koosoleku kätte oflustada anda, kes talle armu wõis anda. Konsulite-wõimu kiffenduse wälimiseks märgiks oli see, et nende eel sammujad kohtuteenrid (*lictores*) linnas ja linna ümbruskonnas ainult wiisakimpufid

seljas kandiswad ja alles linnast eemal kirwed selga tohtiswad wõtta. Mõnikord, iseäranis kui raske sõja-aeg käes oli, pidi riigil üks ainus täie wõimuga eestwedaja olema. Senati loowi peale nimetas siis teine konsul mõne mehe diktatoriks, kellel täielik endine kuningawõim käes oli, kelle sõna kõik kuulma pidiwad, kes aga iialgi kauem kui kuus kuud aega wõimu oma käes ei tohtinud pidada. Patritslased ja plebeilased oliwad ühel nõul kuningawõimu lõpetamas olnud, sellepärast waliswad nad ühel nõul *centuria*-koosolekutele ka wabariigi ametnikka; kuuria-koosolekud kaotasid oma tähtsuse. Niipalju oli aga patritslastele weel eesõigust jäänud, et ainult neid ametnikkudeks wõis walida; ligi poolteiffada aastat ei pääsnud plebeilased wabariigi ametnikkudeks. Wabariigi ajal kaswas *senati* mõju suureks, sest mitte ükski ofsus, mitte ükski walimine ei olnud maksew, enne kui senat feda ei olnud kinnitanud. Weel wähem kui kuningad tohtiswad konsulid midagi ette wõtta, enne kui nad senati käest nõuu oliwad küfinud. Ka senatis maksis ainult patritslaste mõju. Küll oliwad ka mõned plebeilased senati „juurde kirjutatud“, sellepärast pöördi kõnedes senati poole sõnadega „ilad ja juurdekirjutatud“ (plebeilased), Ladina keeli: „*patres [et] conscripti*“; aga need juurdekirjutatud plebeilased ei olnudgi õiged senatorid, sest nad ei tohtinud senati nõuupidamistel waielustest mitte osa wõtta, waid wõiswad ainult häält anda. Nii oliwad patritslased eesõigustega wäljaehitud aadelimehed, ja Room oli õiguse pärast aadeli-wabariigiks muutunud.

2. Etruskide ja ladinlaste sõjad. — Kuningriigi wabariigiks muutmine ajas Rooma sisemised asjad lasli ja tegi riigi wäliste waenlaste wastu nõrgaks. Seda näitas sõda etruskide wastu, kellest roomlased muidu ikka üle oliwad saanud. Porfena, wägew Clusiumi kuningas, tuli nüüd suure sõjawäega ja wõitis roomlased ära. Rooma sõjamehed pidiwad kõik sõjariistad käest ära andma ja töötama, et nad rauda iialgi enam muuks otstarbeks ei tarwita kui adrateraks. Mitte Rooma linn ei päästnud Latiumimaad etruskide wõimu alla langemast, waid teine Latiumi linn, Aricia, mille müüride all Portena otustawalt lüüa sai, nii et ta kodumaale tagasi

pidi tõttama. Warsti peale seda raputatiwad ka roomlased etruskide ikke oma kaelast maha. Nii oli tõline asjalugu Porsena sõjaga. Oma uhkuses ja edewuses ei tahtnud pärastised roomlased mitte tunnistada, et nad kord etruskide käest lüüa on saanud, waid nad ilustatiwad ja kaunistatiwad seda lugu nii kaua, kuni ta üheks kõige kuulsamaks Rooma ajaloo järguks sai. Esimesed konsulid, nii jutustawad nad, olnud Brutus ja Collatinus. Ära-aetud Tarquinius kassunud igawiisi oma trooni tagasi saada. Kõige pealt asutanud ta Rooma suurnikkude poegadeft wandeseltfi, kuid wandeselts tulnud awalikuks. Ka konsul Brutuse pojad olnud wandeseltfi liikmed. Brutus karistanud oma poegi ja teisi wandeseltfi liikmeid ühesuguse waljusega: ta teinud kõikide kohta surmaotsuse ja lasknud nad oma filmade all ära hukata. Peale selle läinud Tarquinius etruskide juurde ja saanud Porsena oma poole. A. 507 ilmunud Porsena Rooma alla, wõtnud Janiculumi künka ära ja tahtnud üle Tiberi silla Rooma tungida; kuid üks hulljulge roomlane, Horatius Cocles nimi, hoidnud üksinda waenlased tagasi, kuni tema taga sild ära lõhutud; siis hüpanud ta ise, täies sõjariistus, jökke ja ujunud terwelt kaldale. Aga Porsena piiranud linna ümber ja saatnud ta suurde kitsikusse. Siis läinud Mucius, Rooma suurflugu noormees, etruskide leeri, pääsnud õnnelikult kuninga telki ja pistnud seal ühe mehe Porsena pähe läbi, sest et sellel kõige kaunimad riided seljas olnud. Surma saanud mees olnud aga ainult kuninga kirjutaja. Mucius wõetud kinni ja wiidud kuninga ette, kes ähwardades tema käest nõudnud, ta teatagu ligemalt, mis plaanid tal olnud. Siis olla Rooma noormees parema käe tulde pistnud, mis ligidal põlenud, ja lasknud kätt ilma walumärkiid awaldamata tules põleda, täheks, et ta mingisugust ähwardust ei karda. Imeks pannes kinkinud Porsena wahtwale nooremehele elu ja wabaduse. Mucius, kes omale pärastpoole „Scävola“ (i. o. pahemkäli), nimeks saanud, teatanud nüüd Porsenale, et kolmsada Rooma noortmeeft wandunud olla Porsenat ära tappa. Porsena lõõnud kartma ja teinud roomlastega rahulepingu. Siisgi pidanud roomlased talle mõned suurflugu nooredmehed ja tütarlapsed rahupandiks andma. Üks pandiks antud tütarlastest,

Clōlia, põgenenud ühes oma saatjatega Porfena käest ära ja ujunud õõli läbi Tiberi jõe Rooma. Roomlased saatnud ta aga tagasi, ja Porfena andnud talle oma poolt, tema julgust auustades, wabaduse. Peagi andnud ta ka teised rahupandid wabaks, ajanud Tarquiniuse oma juurest ära ja saanud roomlaste sõbraks. Ka ladinlased kassuliwad roomlaste nõrkust oma kasuks farwitada ja Rooma eeltkohtmise alt wabaks saada. Ka nemad tõstnud, nagu muinaslugu jutustab, Tarquiniuse äslistusel mäsku. Albanuse mägestiku põhjaküljel, Regilluse järwe ääres löödud lahing, kus roomlased kahe pooljumala, Castori ja Polluxi abil, hiilgawa wõidu saanud. Peale seda tehtud wana Jeping Rooma ja Latiumi wahel jälle kindlaks.

3. Wäljarändamine Pühale mäele (494 e. Kr.). — Nagu omal ajal Athenas, nii läks ka Roomas rahwa seisukord peale kuningawõimu ärakaotamist ajutiselt pahemaks. Patrikslastele ei saanud sellest weel mitte küllalt, et kõik ametid riigis ainu-ükli nende käes oliwad, waid oma senisest warandusest hoolimata kiskuliwad nad ka kõik kroonu maad oma kätte ja muretseliwad omale sel kombel riigi kulul warandust weel juurde. Plebeilased aga, kes enamasti wäikesed talupidajad oliwad, läkliwad aeg-ajalt ikka kehmemaks. Sagedate sõdade pärast pidiwad nad alatafa sõjateenistuses olema ja ei saanud sellepärast mitte oma põldu harida; maale tungides põletas weel waenlane nende majad maha ja rikkus põllud ära. Kui nad oma majapidamist jälle tahtsiwad joonde seadida, pidiwad nad oma rikaste naabrite, s. o. patrikslaste käest raha laenama ja raha eest liiakasu-prosentitiid maksma. Nii ei saanud laen neile mitte abiks, waid hukatuleks. Wõlaseadused aga oliwad nii walidad, et wõlglast wõla eest kas orjaks tohtis müüa wõi ära tappa. Rahwa seas waliffes nurin. Kui rahwast a. 494 e. Kr. wolskide wastu jälle sõtta kutsuti, ilmus Rooma turule nāruses riides wanamees, nagu kahwatu ja kuiwetu. Rahwahulk tundis wanamehe ära: see oli endine wahwa sõjawäe-ohwitser. Ta jutustas kuulajale rahwahulgale, sõja läbi olewat ta esmalt wõlglasteks ja siis orjaks saanud ja praegu olewat ta — selle juures näitas ta oma weriseks peksitud selga — oma halastamata isanda käest ära jooksnud.

Linnarahwas läks wihaseks ja ei wõtnud sõjakusset kuulda. Sõjapealikud aga lubasiwad asjalugu parandada ja waigistasiwad rahwa ära. Peale sõja lõppu ei tahtnud senat jälle mingisugusid uuendusi lubada. Nüüd läks peffuse läbi wihale äritatud rahwahulk rongis, nagu lahingusse minnes, Rooma ligidale ühele künkale, mis seft ajast saadik „pühamae“ nime sai, ja ähwardas siia uut linna asutada. Alles nüüd andis senat järele. Wõlaseadust pehmentati natukene ja lubati plebeilastele kaitsekohus asutada, mispeale rahwas linna tagasi tuli.

4. **Rahwatribunid.** — Kaitsekohtuks oliwad **rahwatribunid** (*tribunus plebis*), keda hakatuses kaks, pärastpoole kümme meest oli ja keda plebeilased üklinda iseeneste keskelt ühe aasta peale walisiwad. Nende kohus oli igauhte kaitsta, keda ülekohtuleft taga kiufati. Sellepärast ei tohtinud nad oma terwel ametiajal linnast wälja minna ega oma uft lukku panna, et iga tagakiufatu õõsel ja päewal nende juurde pääseks. Neil oli õigus konsulite ja teiste ametimeeste käskusid täide saatmast takistada, lihtsalt selle läbi, et nad „veto“, i. o. „ma keelan“ ütleliwad. Isegi senati offuste täidesaatmist wõisiwad nad oma „waheleatsumise“ (*intercessio*) läbi takistada. Rahwatribunide eneste külge ei tohtinud keegi käft pista, nende isikud loeti pühaks. Kes neid puufus wõi neid nende ametitalituste juures takistas, see langes jumalate needmise alla; teda wõis igauks ilma karistamata furnuks lüüa. Neid waliti iseäralistel koosolekutel, millest ainult plebeilased üklinda osa wõtsiwad; neil koosolekutel anti häält tribuste ehk linna- ja maaofade kaupa, mida nüüd kokku 21 oli, nimelt 4 linna- ja 17 maatribust. Nii oli nüüd Roomas kolmat tõugu rahwakoosolekud olemas, tribusekoosolekud (*comitia tributa*).

5. **Kümnemehe-wolikogu** (451 — 449 e. Kr.). — Tribunide kaitseft hoolimata saiwad plebeilased ikka weel küllalt ametnikkude ülekohtust kannatada, seft kirjutatud seadust ei olnud ja konsulid tegiwad offusid oma heaksarwamise järele. Sellepärast pani üks rahwatribun ette, walitagu salkkond mehi ja tehtagu neile ülesandeks seadusid kokku seada ja neid kirja panna. Seefuguse offuse toimepanemist lugeliwad

aadelimehed ka oma õiguste kiffenduseks ja punnitiwad terwelt kümme aastat wastu, enne kui senat, ilma kelle nõusolemiteta üksigi rahwaoffus maksma ei pääsenud, wiimaks nõuusse heitis. Kõige pealt läkitati saatkond Lõuna-Italia Kreeka asulinnadesse ja Kreekamaale Athena linna vaatama, mislugufed riigiseadused seal maksmas on. Siis tehti (a. 451 e. Kr.) otsuseks ühe aasta peale kümme meest (*decemviri*) walida, kes seadusid pidiwad tegema ja selle aja jookiul riiki walitsema. Nende walituse ajal ei pidanud ei konsulisi ega rahwatribunisiid olema, waid konsulite jarahwatribunide wõim anti kõik nende kätte. Et aga plebeilased selle aja jookiul mitte ilma kaitseta ei jääks, siis waliti ka plebeilasi kümnemehe-wolikogu liikmeteks. Kümne mehe tehtud seadused oliwad muist kodanlised, s. o. korraldasiwad perekondlisi ja waranduslisi asju ja muist kaelakohtulised, s. o. määrasiwad nuhtluseid süütegude eest; muist seadusid jälle oli politseilist laadi, s. o. nad korraldasiwad linna-elanikkude head käekäiku ja nende omawaheliff läbikäimist. Seadused kirjutati wäsktahwiletele ja pandi forumile kõnetooli juurde üles, et igamees neid tundma wõiks õppida. Et ühe aastaga seadused weel walmis ei saanud, waliti kümme meest weel teiseks aastaks ametisse; need lisasiwad weel kaks uut wäsktahwili täit seadusid juurde. Nii tekkisiwad kaheteistkümmne tahwili seadused (*leges duodecim tabularum*), mis Rooma seaduste aluspõhjaks jäiwad. Peale oma töö lõpetamist oleks kümme meest oma woli käest ära pidanud andma, aga seda nad ei teinud. Uhke patritslase Appius Claudiuse nõuu peale, kelle lõnu teised wolikogu liikmed kuulasiwad, pidasiwad nad oma piiramata wõimu ka siis weel edasi enese käes, kui nende ametiaasta juba täis oli saanud. Üks wägiwalla-tegu ajas rahwa lausa mäsfule. Appius Claudiusel tuli himu ühe rikka plebeilase ilusat tütar, Virginia nimi, omale saada. Ta laskis tütarlapsel uulitsal awalikult kinni wõtta, turule oma kohtu ette tuua ja tegi siin ühe palgatud mehe kaebtuse peale otsuse, et tütarlaps selle mehe orja laps olewat ja tema juurest ära põgenenud; sellepärast mõistis ta orjalapsel mehe juurde tagasi. Tütarlapsel isa, kes oma last Appius Claudiuse wõimu alt päästa ei jõudnud,

pistis turul ise tütrele noa rindu ja surmas ta ennem ära, kui et ta teda wägiwaldse mehe woli alla jättis. Selle sündmuse peale läks rahwas linnast uuesti wälja ja asus jälle Pühale mäele. Alles siis sundis senat kümnemehe-wolikogu oma wõimu käelt ära andma. Kaks auufameelset patritslast, Valerius ja Horatius, kutsutiwad rahwa tagasi ja kandiwad selle eeft hoolt, et endine kord mõnede rahwameelsete muufustega jälle maksma pandi. Appius Claudius ja üks tema kaaslastest heideti wangitorni, kus nad ise oma elule lõpu peale tegiwad.

6. Canulejuse seadus (445 e. Kr.). — Peagi saiwad plebeilased uue suure wõidu. Alles kaheteiſskümne tahwoli seadused keelasiwad patritslasi plebeilastega abieluse heitmast. Nüüd nõudis rahwatribun Canulejus, see seadus, mis rahwa kahte kihti jagas, kaotatagu ära ja antagu ühtlasi plebeilastele õigus konsuliks saada. Jälle hakkasiwad aadelimehed wastu seisma. Wiimaks oliwad nad siisgi nõuus plebeilaste ja patritslastega abieluse heitmist lubama, aga plebeilasi konsuliks walida ei lubanud nad mitte. Selles asjas aga lepiti nii kokku, et sõjatribunide (*tribunus militum*) amet loodi: sõjatribunidele anti konsuliwõim ja neid wõis ka plebeilaste hulgast walida. Iga aasta oli nüüd tüli, kas walitakse riiki juhatama konsulid patritslaste hulgast wõi jälle sõjatribunid, keda patritslaste ja plebeilaste hulgast wõis walida. Kuigi sõjatribunifid oflustati walida, ometigi oskasiwad aadelimehed asja enamasti ikka nii ajada, et ka sõjatribunideks patritslased saiwad. Eftewaatusse pärast tegiwad nad siisgi konsuli-ameti sedawõrt nõrgemaks, et nad kodanikkude waranduse hindamise ja klaslidesse jaotamise uute ametnikkude, ka he censori kätte andsiwad, keda ainult patritslaste hulgast tohtis walida.

7. Veji linna ärawõitmine (406—396 e. Kr.). — Kuni seisused oma wahel riigi sees wõitlesiwad, ei olnud wälisest wõitlustest mitte puudust. Alataſa pidiwad roomlased ja ladinlased ligemate rahwaste wastu sõdima, kuni neil korda läks lõuna- ja idapoolseid naabrid, wolskiid, sabinlasi j. t. oma alla heita. Hulga kardetawamad oliwad põhjapoolsed

naabrid, etruskid. Heäranis suure Veji linnaga, mis Rooma piiri ligidal oli, oliwad roomlased juba mitu sõda pidanud. Siis wõtsiwad nad nõuaks kardetawalt naabrist lõpulikult jagu saada. Siisamaani oli Rooma sõjawägi ainult suweti sõjas käinud, ja kodanikud ei saanud sõjateenistuse eest mingilugust palka. Nüüd aga oflustati kindlat Veji linna korrapärast ümber piirata ja suwed kui ka talwed läbi piiramist edasi pidada, nii et wägi kas wõi mitu aastat järgemööda sõjas pidi olema. Sellepärast oli päris õigus, kui senat oflustas sõjameestele sõjatöö eest palka maksta. Juba kümnendat aastat oliwad roomlased Vejit piiramas, aga ära wõtta nad teda ei saanud. Siis pandi tubli sõjamees *Furius Camillus* diktatoriks. Tema laskis maa-aluse tee linna müüride alt läbi kuni kehet linna kaewata. Maa-alust teed kaudu läkkiwad Rooma sõjamehed linna sisse ja langeiwad tagant selja Veji kaitsjate peale, kes linnamüüridel oliwad, ja tegiwad linnawärawad lahti, kust teised roomlased sisse tungiwiwad. Nii saiwad roomlased Veji kätte. Linnaelanikud müüdi orjadeks ja maa jaotati Rooma kodanikkude kätte ära. Linn ise oflustati maa taha teha. Weel hulk teisi linnalid Etruria lõunapoolses osas heitis wahwa *Camillus* alla.

8. Gallialased Roomas (391 e. Kr.). — Kuna roomlased weriwõrasta rahwast, etruskilid, elimest korda alla kassuliwad heita, tuli põhja poolt uus rahwas, kes etruskilid ja roomlasi ühel hoobil ähwardas ära häwitada. See oli Gallia ehk Kelti soost metsrahwas, kes Alpi mägede taga Rhenuse (Rheini) jõe ja Atlandi okeani wahel, praegusel Prantsusmaal elasiwad. Kodumaa oli neile kitsaks jäänud, sellepärast rändas muist neilt üle Alpi mägede lõuna poole Italiasse, uuf kodupaika offima. Suurte hulkade kaupa tuliwad nad wiljarikkale Paduse tasandikule, kus nad rikkad etruskide linnad alla heitsiwad ja siia ise afuma jäiwad. Nii tekkis Ülem-Italiasse (umbes a. 400 e. Kr.) uus Galliamaa, mida „Alpide-eelseks Galliaaaks“ (*Gallia Cisalpina*) kutsuti, kuna gallialaste päris kodu „Alpide-taguse Galliamaa“ (*Gallia Transalpina*) nime kandis. Paduse tasandikult tungiwiwad gallialased Appennini mäekitsused kaudu edasi, lõuna poole sügawamale Etruria maa sisse ja hakkasiwad endist Porsena kodulinna, *Clusiumi*,

kimbutama, nii et Clufiumi elanikud omale roomlasi appi kut-
 fusiwad. Sõjameeste asemel saatsiwad roomlased ainult saadi-
 kuid, kes aga oma haawawa toredusega gallialased nii ära
 pahandasiwad, et nad Clufiumi piiramise katki jätsiwad ja
 offekohe Rooma kallale hakkasiwad minema. Täis wõiduloo-
 tuft läksiwad roomlased neile wastu, sest peale Veji linna alla-
 heitmist ei uskunudgi nad enam, et keegi weel nende wastu
 saab. Allia jõekeste kaldal, mis mõni penikoorem Roomast
 ülewal pool Tiberi jõkke jookseb, puutusiwad wäed kokku.
 Kui roomlased suure kaswuga barbarlasi, i. a. umbkeelseid
 wõõraid mehi nägiwad, kellel habemed luus oliwad (roomla-
 sed ise habet ei kandnud) ja kes koleda sõjalauluga lahingusse
 formasiwad, tuli hirm neile peale ja nad läksiwad pakuu
 (391 e. Kr.). Suurem osa roomlasi põgenes üle Tiberi jõe
 Veji poole, nii et Rooma ise ilma kaitseta jäi. Õnneks wiivi-
 tasiwad gallialased pealetungimisega, nii et Roomas leiduwad
 sõjamehed Capitoliumi kindlusesse saiwad koguda ja omale tar-
 wiliist toidumoonna kaasa wõtta. Kõik muu rahwas põgenes
 ära, nii et linn, kui barbarlased kolmandal päewal peale Allia
 lahingut linna alla saiwad, inimestest tühjaks oli jäänud. Ai-
 nult seal ja teal istusiwad mõned auuwäärt wanadmehed, lii-
 kumata kui marmorikujud, oma majade eistel elewandiluust
 aautoolide peal. Need oliwad 80 senatiliiget, kes oma kodu-
 linnast põgeneda ei fihanud, ka enam elada ei tahtnud, kui
 waenlane linna oma alla wõtab. Nad leidsiwadgi gallia-
 laste mõõgatera all soowitud surma. Gallialased riisusiwad
 linna puhtaks ja paniwad talle siis tule otse. Linn sai tuha-
 hunikuks. Capitoliumi piirasiwad gallialased ümber, kuid ära
 wõtta nad teda ei jõudnud. Kord õõsel läks neil korda mõõda
 järsku kalju üles ronida, ja peaaegu oleksiwad nad kindlusesse
 sisse pääsenud, sest et waht magama oli jäänud. Aga anid,
 keda jumalanna Juno auuks Capitoliumis peeti, hakkasiwad
 ladistama ja ärata siwad ühe wakra sõjamehe Manliuse
 üles; see tõrjus esimesed gallialased tagasi, kuni teised roomla-
 sed talle appi tuliwad. Manliusele anti Capitolinus'e
 auunimi. Anilid aga hakati sest ajast saadik Roomas pühadeks
 lindudeks pidama. Peale nurjaläinud sisetungimise-katse jäi-

wad gallialased weel Capitoliumi piirama. Alles seitsmendal piiramisekuul sai Capitoliumis toidumoon otfa ja roomlased pidiwad gallialaste pealiku ehk brennusega läbirääkimisi algama. Brennus lubas oma wäega ära minna, kui talle 1000 naela kulda makstakse. Roomlased pidiwad nõuus olema. Kui kulda kaalufi, wiskas brennus weel oma mõõga kaalupommide juurde ja hüüdis: „Häda wõidetuille!“ Roomlased pidiwad weel mõõgawõrra kulda juurde tooma ja alles siis läks brennus rikka saagiga oma teed. Weel pärastpoole, kui roomlased juba maailma ärawõitjaks oliwad saanud, tundiwad nad selle alandawa kullamaksmise loo pärast häbi ja luuletaliwad jutu, mis nende alandawat seisukorda natuke lepitas. Selle jutu järele ilmunud sel filmapilgul, kui brennus „häda wõidetuille“ hüüdnud, Camillus sõjawäega kohale, tapnud gallialased peale ühe ainu täiesti maha ja wõtnud kulla jälle tagasi. Kuid see on ainult muinasjutt. Camillus aga tegi küll ka selles asjas roomlastele head, sest ta andis kohkunud roomlastele nõuu Rooma linna jälle üles ehitada ja endisesse paika elama jääda, kuna roomlased elimese tuhinaga Vejisse oliwad tahtnud elama minna, mille majad ja müürid alles püsti seiwad. Linna ülesehitamist toimetati aga nii pakilise kiiruga, et uus Room oma kiffaste ja kõwerate uulitatega päris inetuks linnaks sai.

9. Liciniuse ja Sextiuse seadused (367 e. Kr.).

— Rahwa seisukord läks selle õnnetuse läbi weel raskemaks. Hulk plebeilasi oliwad hoopis kehwas jäänud ja pidiwad weelgi wõlgalid juurde tegema, et jälle majalid saaks üles ehitada ja loomi ning põllutöö-riistu muretseda. Wõlaseadused aga oliwad ikka weel walidad, nii et mitmed kodanikud wõlgade pärast orjaks müüdi. Siis aga saiwad plebeilased omale kaks tublit juhti, kes otsustasiwad mitte enne rahule jääda, kuni waeste wiletus kadunud ja patrikslaste wõim murtud on. Need kaks meest oliwad rahwatribunid Licinius Stolo ja Lucius Sextius. A. 376 e. Kr. tegiwad nad kolm ettepanekut: 1) makstud intreslid arwatagu wõlasummaft maha ja järeljäänud summa makstagu kolme aasta jooksul tagasi; 2) üksigi kodanik ärgu tohtigu enam kroonumaad omandada kui 500 jüge-

rumi*) ja mitte enam kui 100 suurt ja 500 väikest karilooma kroonu karjamaale ajada; leega taheti patritslaste käest wõimalus ära wõtta kroonumaid ainult oma kätte kiskuda; 3) edaspidi ärgu walitagu mitte enam sõjatribunifid, waid ikka ainult konsulifid, kuid konsulitelt olgu teine igakord plebeilane. Patritslased, kelle juht seekord kuulus sõjamees Camillus oli, sõdisiwad jälle harjunud wifadusega uuenduste wastu. Rahwas aga walis iga aasta needlamad mehed tribunideks, iga aasta uuendasiwad nad oma ettepanekut ja iga aasta lükkas senat need ettepanekud tagasi. Alles kümne aasta pärast andsiwad aadelimehed wiimaks järele, ja Lucius Sextius waliti plebeilaste hulgast esimeseks konsuliks. Camillus aga, kes nüüd 80 aastat wana oli, ehitas Capitoliumi külje alla wastu forumit kauni templi „üksmeele“ (*concordia*) auuks. Seda wõis ta õigusega teha, sest wahesein, mis Rooma kodanikka poolteifstada aastat kahes leeris lahus oli hoidnud, oli nüüd peaaegu jäljetult kadunud.

10. Appius Claudius (312 e. Kr.). — Küll kassusiwad patritslased kaotifiläinud konsuliwõimust ühte osa omale pidada; nagu ennem censoriameti, nii eraldasiwad nad nüüd kohtunikuameti konsuliwõimu küljelt ära ja määrasiwad kohtuameti peale uue ametniku, keda praetor'iks hüüfi; ka mängupidude toimetajaks, riigihoonete ja üleüldse linna puhtuse ja korra järele walwajaks määrati uued ametnikud, keda ädilideks hüüfi ja kelle wõimupiiri wõrra konsuliwõim jälle vähemaks tehti; niihäski praetorit kui ka ädili wõis ainult patritslaste hulgast walida. Aga kõik need kassed ei aitanud patritslastel enam midagi, sest ligema neljakümne aasta lees wõitlefiwad plebeilased omale ka selle õiguse kätte, et neid praetoriks ja ädiliks, peale selle ka weel diktatoriks wõis walida. A. 300 e. Kr. saiwad nad luba ka preestriteks hakata. Senati käest wõeti see õigus ära, et ta mõne rahwa koosoleku otsuse kinnitamata wõis jätta; ka ei tehtud enam wahet patritslaste ja plebeilaste hulgast tulnud senatorite wahel. Isegi Appius Claudius, kes niifuguseft perekonnast

*) Üks *jugurum* on umbes 550 ruutfülda.

oli wõlunud, mida muidu kõige uhkemaks ja kõige kangekaelsemaks patritslaste perekonnaks peeti, aitas waheseinu kodanikkude wahel lõhkuda. Kui ta a. 312 e. Kr. censoriametit pidas, andis ta ka neile Rooma elanikkudele, kellel maad ei olnud ja kes sellepärast sõjas ei käinud ega rahwa-koosolekutel häält ei saanud anda, täie kodanikuõiguse ja arwas nad endiste tribuste ning centuriate juurde. Nii saidad Rooma seisufed üheks rahwaks, kes esiteks terve Italiamaa ühel meelel oma alla heitsiwad ja siis terwet maailma ära wõitma hakkasiwad.

V. Italiamaa allaheitmine.

1. *Esimene samnitide sõda* (343—341 e. Kr.). — Juba oliwad roomlastel nende naabrirahwad, sabinlased, volskid, lõunapoolsed etruskid j. t. alla heidetud. Gallialased käisiwad küll weel mitu korda Latiumi wastu sõdimas, saidad aga lõpuks nii kõwasti lüüa, et nad enam Paduse tasandikult wälja ei ihaldanud tulla. Selle asemel sattusiwad roomlased samnitidega ägedasse wõitlusesse (343 e. Kr.), mis alles Italiamaa allaheitmisega lõpule jõudis. Samnidid, kes peale volskide allaheitmist roomlaste idapoolseteks naabriteks oliwad saanud, oliwad rahwa ja wabaduse-armastaja mäerahwas, kes sõjaosawuse poolest roomlastest mitte taha ei jäänud; neil oli maad ja rahwast koguni weel enam kui roomlastel. Nende riikline kord ei olnud aga mitte nii kindel kui roomlaste oma; neil oli hulk wäikseid, iseseiswaid kogukondasid, kes sõja ajal teineteist mitte ikka aidata ei tahtnud. Neil ei olnud ühiff tugewat keskwalitlust ja see wiis nad, hoolimata nende waprusest, hukka. Nad oliwad küll juba ammu roomlastega sõpruslepingu teinud, aga uute maade ärawõitmisel läksiwad nad tülisle. Samnidid piirasiwad rikast Capua linna Campanias. Capua palus omale roomlasi appi ja lubas abi eest ise Rooma alamaks heita. Seda meelitawat pakkumist ei tihkanud roomlased wastu wõtmata jätta. Nad saatsiwad oma wäe Campaniasse, kus see Rooma muinasloo teadetel samnitide üle mitu hiilgawat wõitu olla saanud. Ajalooliselt kindel on ainult see, et juba kahe aasta pärast sõprus- ja rahuleping tehti, mille

põhjal roomlased Capua enesele said, mitu teist linna Campanias aga samnitidele andsid.

2. Ladinlaste mäis. Manlius Torquatus (340—338 e. K.). — Aastafajad ofsa oliwad ladinlased ühes roomlastega waenlaste wastu wõitlemas käinud, aga ainult harwa oliwad nad sõjasaagist ja juurdewõidetud maadest ofa saanud. Ammu juba ei olnud Room ja muud Latiumi linnad oma õiguse poolest ühesugused, nagu küll ennewanasti, waid Room oli lepinguliidu ülemaks saanud ja käis teiste lepinguosalistega hoolimata ümber. Kohe peale samnitide sõja lõppu tuli ammu-alganud käärimine ladinlaste hulgas lausa ilmsiks: nad nõudsid kärnitult, neile kõigile antagu Rooma kodanikkude õigus ja nende hulgast walitagu pool ofa senatiliikmeid ja teine konsul. Ehk see nõudmine küll mitte ülekohtune ei olnud, siiski lükkasid roomlased ta tagasi ja wõtsid sõjariistad kätte. Aga ladinlased oliwad niisama ofawad sõjamehed kui nemadgi; wolskid ja ka Campania linnad, kes oma wabadust jälle kätte tahsid saada, tuliwad neile appi, ja roomlastel oli tegemist, enne kui nad wõidu kätte said. Rooma sõjapealik Titus Manlius Torquatus oli õieti see, kes oma tublidusega wõidu wõimalikuks tegi. Raudse walidusega pidas ta sõjawäes korda jalal; iseenele poja mõistis ta surma ja laskis surmaofuse ilma armu heitmata täide saata, sest poeg oli tema keelu wastu waenlastega lahingusse astunud; ei aidanud seegi, et poeg lahingus wõitjaks oli jäänud. „Manliuse walidus“ muutus sest ajast saadik Roomas wanaõnaks. Otfustaw lahing ladinlaste ja roomlaste wahel löödi a. 338 Trifanumi juures, põhja pool Volturnuse jõesuud, kus Manlius ühendatud ladinlaste ja campanlaste wäe üle täielise wõidu sai. Üks linn teise järele pidi nüüd alla heitma, ladinlaste leping kuulutati lõppenuks ja iga linnaga tehti üksikult oma ette ja iselugune leping. Seda tehti sellepärast, et siis kergem oli üksikute linnade üle walitseda. Wõidetud ladinlaste käest wõeti hulk maad ära ja asutati selle maa peale Rooma kodanikud elama. Ladina sõja ajal oliwad ka need laewaninad (*rostra*) wõidetud, millega kõnetool Rooma turul ehitud oli; nad oliwad wolskide sadamalinna Antiumi laewade pealt saadud.

3. Teine samnitide sõda (326—304 e. Kr.). — Ladinlaste mäsu ajal olivad samnidid roomlasi aidanud, aga pärast ei saanud nad oma abiist muud kui kahju. Seft wae-walt 15 aastat peale rahulepingu tegemist algasiwad roomlased nendega sõda. Kuid sõja jooksul sattusiwad roomlased suure õnnetuse sisse. Osaw samnitide sõjapealik Gavius Pontius ahwateles Rooma wäe, kui see a. 321 Campania-maalt Samniumisfe tungimas oli, mägede wahela ja piiras ta Caudiumi mäekitsuses ümber. Siin oleksiwad wõinud samnidid, kui nad oleksiwad tahtnud, neli Rooma leegioni ühes kahe konsuliga hukka saata, aga nad ei teinud seda mitte. Gavius Pontius tegi Rooma konsulitega rahulepingu ja nõudis nende käest ainult, nad andku sõjariistad käest ära ja ronigu ikke alt läbi, selle täheks, et nad wõidetud on. Maa sisse pandi kaks pakku püsti ja nende peate ristpalk, mille alt Rooma sõjamehed ühes konsulitega läbi roniliwad. Oma järel-andliku meele eest sai Pontius pärastpoole paha palga. Konsulite wandest hoolimata ei kinnitanud Rooma senat rahulepingut mitte, waid seletas, et konsulid oma wõimupiiridest üle olewat astunud. Senat arwas end sellega puhtaks pesewat, et ta mõlemad konsulid samnitide kätte andis. Auusad samnidid ei hakanud õnnetutele konsulitele mitte kätte maksma, waid walmistasiwad end uute wõitluste wastu. Hoolimata sellest, et etruskid samnitidele appi tuliwad, saiwad roomlased nendest ometi wõitu ja tungisiwad Samniumimaa südamesse. Samnidid pidiwad rahutingimistega leppima, mis roomlased neile ette kirjutasiwad. Selle sõja läbi langes Campaniamaa Rooma meelewalla alla. Censor Appius Claudius tegi Roomast Campaniasse Capua linna suure tee (*via Appia*), mida kaudu tarbekorral sõjawäge kiirelt lõuna poole wõis saata. Muidugi oli see tee ka kaubandusele suureks kergenduseks.

4. Kolmas samnitide sõda. Decius Mus. (298—290 e. Kr.). — Rahuleping oli aga ainult ajutine sõjariistade-raham, mille jooksul kumbgi pool wiimast, ofustawat wõitlust ette walmistas. Juba kuue aasta pärast astuliwad samnidid uuesti sõjateele ja seekord tuliwad neile ümberlased, etruskid ja ifegi gallialased Apennini mägede

põhjaküljelt appi, sest et nad kõik roomlasi kartma oliwad hakanud. A. 295 ühendasiwad need neli rahwast oma sõjawäed üheks suureks sõjawäeks kokku: Oli wäga külitaw, kas Room nende nelja rahwa wastu oma ülemwõimu alal jõuab hoida, kas ta oma olemise eestgi suudab seista. Sellepärast walmistas ta sõja wastu, kuidas aga iganes wõis. Kes wähegi sõjariistu tarwitada sai, pidi sõtta minema. Siis mindi Umbriasse, kus ühendatud gallialased ja samnidid seisiwad. Apennini mägestiku idaküljel, Sentinumi linna juures, oli ofustaw lahing (295). Kummagil pool sõditi meeletliku wahwusega, aga wõit jäi roomlastele. Teine Rooma konsul, Decius Mus, oli lahingu ajal ülempreetri oma juurde lasknud kutsuda ja tema kaudu iseenele pea ja waenlaste wäe alt ilma jumalatele pühendanud. Warsti peale seda langes ta lahingus, ja waimustatud roomlased jäiwad wõitjaks. Küll oli 9000 roomlast lahingus langenud, aga wõit oli käes ja ühes sellega wõim terwe Italiamaa üle.

5. Pyrrhose sõda (280—272 e. Kr.). — Ligemate aastate jooksul heiffiwad Lõuna-Italia rahwad, ka sealised Kreeka asulinnad, kas wabatahtliselt wõi sunduse wäl Rooma ülemwalitsuse alla. Ainult Tarentum, kõige suurem ja rikkam Kreeka asulinn Italias, oli weel iseseisaw. Nagu kõik hellenid, nii oliwad ka tarentlased uhked oma demokratliku riigikorra peale, aga nad ei tahtnud oma linna mitte nagu kord ja kohus kaitsta. Asjata oliwad samnidid omale nende käest abi lootnud; nad oliwad ka abi lubanud anda, aga lubamine oli lubamiseks jäänud. Ühe wana lepingu põhjal ei tohtinud Rooma sõjalaewad mitte ilma loata Tarentumi sadamasse sõita. Sellest hoolimata ilmuwiwad a. 282. e. Kr. kümme Rooma laewa Tarentumi linna alla. Ehk neil küll mingit waenulikku mõtet ei olnud, tungisiwad tarentlased siiski nende kallale, laskiwad wiis laewa põhja ja tapsiwad laewamehed maha; teised laewad pääsesiwad põgenema. Selle peale kuulutas Room Tarentumile sõda. Üksinda ei usaldanud tarentlased sõda alustada, waid kutsusiwad omale Epeirose kuninga Pyrrhose Kreekamaalt appi. See oli anderikas walitseja, kes Aleksander Suure järeltulijate ehk diadochide

lõdades tubliks wäepealikuks oli õppinud. Hea meelega wõttis ta kuffe wastu, sest ta mõtles Läänemaal niifama tähtsaks meheks saada kui Aleksander Idamaal oli olnud. Ta läks wäikse, aga wäljawalitud sõjawäega ning kahekümne elewandiga üle mere Tarentumise ja tõmbas siin walitluse-ohjad pingule, nii et tarentlased warsti tunda saiwad, et neile peremees koju oli tulnud. Siis läks ta roomlaste wastu ja sai nendega Lucania maakonnas lääne pool Tarentumi Heraclea juures kokku (280 e. Kr.). Esimest korda heitletiwad siin Makedonia-Kreeka sõjakunsti ühel pool ja Rooma talupoegade-wägi teisel pool. Pyrrhose poole langes wõit, sest elewantide wastu ei osanud Rooma mehed midagi teha, kuigi nad muidu waprust üles näitasiwad. Aga ka Pyrrhos kaotas hulga mehi ja sai juba esimesest lahingust aru, et tal roomlastega mitte hõlbus ei ole walmis saada. Sellepärast laatis ta oma sõbra Kinease Rooma ja lubas roomlastega rahu teha, kui nad Lõuna-Italiale ja samnitidele jälle iseseiswuse annawad, sest ka samnidid oliwad Pyrrhose peale lootes endid Rooma ülemwalitluse alt wabaks kuulutanud. Kinease osaw kõnewool hakkas Rooma senatorite päid juba segaseks tegema, nii et nad walmis oliwad Kinease nõuu kuulda wõtma. Seda kuuldes laskis wana pimedaks jäänud Appius Claudius, kes a. 312 censor oli olnud, end kandetoolil senati istumisele wiia, ehk ta küll wanaduse pärast juba ammu enam riigiasjadega tegemist ei teinud. Tõliste sõnadega heitis ta noorematele nende meeletut tegu ette ja mõjus senati meeolelu peale niipalju, et Kineasele wastuseks anti: roomlased ei hakkawat waenlasega mitte warem läbirääkimisi pidama, kui ta Italiamaalt hoopis ära on läinud. Kui Kineas Pyrrhose juurde tagasi tuli, ütles ta, Rooma senatorid paistnud talle kõik kuningad olema. Sõda algas uuesti ja Ausculumi juures Apulias sai Pyrrhos uue wõidu, jällegi elewantide abil. Kuid ta ise oli niipalju mehi kaotanud, et ta hüüdnud olla: „Weel üks niifugune wõit, ja ma olen kadunud!“ Ta jättis lõdimise roomlaste wastu pooleli ja läks Siciliasse sealseid kreeklasi nende kuffe peale karthaglaste wastu aitama. Aga ka Sicilias ei olnud tal õnne, sest kreeklased ei sallinud tema kõrki olekut, ja heifsiwad karthaglastega

tema wastu lepingusse, nii et ta siit ära pidi minema. Ta läks Italiasse tagasi, kus ta roomlastega uuesti sõdima hakkas. *Beneventum*i juures löödi offustaw lahing (275 e. Kr.). Siin andsiwad jälle elewandid otstuse, seekord aga Pyrrhose wastu. Roomlased hirmutatiwad elewantilid tulenooltega, nii et nad põgenema hakates omapoolse wäe segamini ajasiwad. Nüüd läks Pyrrhos Kreekamaale tagasi ja leidis siin ootamatalt surma: üks naesterahwas wiskas ta katufelt kiwiga surnuks. Kui tema surmasõnum Italiasse jõudis, läks sõjafalk, mis ta Tarentumi linna maha oli jätnud, sealt minema ja jättis linna roomlastele. Seega oli terve Italia poolsaar Rooma walitsuse alla langenud. Room oli seega suurwõimuks Wahemere rannamaadel saanud.

VI. Rooma wabariigi õitseae.

1. Kodanikud ja senat. — Italiamaa oli nüüd suur lepinguriik. Aga mitte waba kokkuleppimise, waid maade allaheitmise läbi oli ta tekkinud; sellepärast oli üks lepingu liige, Room, teiste ülem, ja teised pidiwad — kes enam, kes vähem — tema sõna kuulma. Rooma kodanikkudeks ei loetud nüüd mitte enam ainult Rooma linna ja tema ümberkaudse maa elanikka, waid ka hulk ladinlasi ja wolskilid ning kõik sabinlased oliwad Rooma kodaniku-õiguse osaliseks saanud. Peale selle oli üle terve Italiamaa Rooma asu- maid laiali, kus ka Rooma kodanikud elasiwad. Aga ainult need, kes pealinnas eneses wõi tema külje all asusiwad, saiwad kodaniku-õigusid tarwitada. Sest ka nüüd oli ikka alles ülem wõimus *rahwa koosoleku* käes. Rahwa-koosolekul waliti ametnikud, tema arwamiit küsiti tähtsate otstuste puhul riigiasjus ja tema tunnistas seadusid maksmaks wõi lükkas neid tagasi. Rahwa-koosolekuid oli kolme tõugu. Kõige wanem, kuuriate-koosolek, käis ainult weel uüuasjade talitamise pärast koos. Tähtsam oli *centuriate-koosolek*, kus kõrgemad ametnikud waliti, nagu cenforid, konsulid ja präforid. Rahwas oli, nagu wanasti, 193 centuriasse jaotatud ja nimelt nii, et kõik rikkad kodanikud, kellel enam kui 100.000 asli warandust oli, elimesse klassi ja rüütlite hulka arwati. Et elimese klassi ja rüüt-

lite centuriaid kokku 98, teifi aga, kuhu kõik wähe-ma waran-
 dusega kodanikud arwati, ainult 95 oli, siis oli hääletamisel
 wõit ikka rikaste käes. Sellepärast armastas rahwas enam
 tribuse-koosolekuid, sest et siin kogukondade (tribuste)
 kaupa ja kogukondades jälle peade kaupa häält anti, selle peale
 waatamata, kas hääleandja rikas 'oli wõi waene. Tribuse-
 koosolekutel waliti plebeilaste juhid, rahwatribunid, kelle wali-
 misel patritslased häält ei tohtinud anda; siin waliti ka wähe-
 mad ametnikud, ädilid ja quästorid, ja tehti offulid seaduste
 üle. — Rooma rahwas aga ei tunginud mitte nii sügawale
 riigiasjade ajamise sisse, nagu näit. athenlased, waid ta jättis
 selle tegewuse enam riigi-nõukogu ehk senati hooleks.
 Senat harutas kõik seaduse-eelnõud läbi, enne kui nad rahwa
 kätte oflustada läksiwad, pani maksusid peale ja walwas amet-
 nikkude tegewuse üle. Harilikult ofustas senat ka seda, kas
 tuleb sõda algada wõi rahulepingut teha, kus ja kuhu koda-
 nikka afuma saata, keda sõjapealikuks nimetada, kui konsulitelt
 üklinda küllalt ei saanud, kui suur wägi kellelegi sõjapealikule
 anda, kuhu kedagi sõda pidama saata ja mislugusid elutingi-
 mifi allaheidetud rahwastele määrata; ka läbirääkimised wõ-
 raste riikide saadikutega oliwad senati hooleks. Nii oli senat
 Rooma riigi hing. Ameflikult kandis ta „Rooma senati ja
 rahwa“ nime (*Senatus Populusque Romanus*). Senati liik-
 meid walitiwad censorid. Nad oliwad aga kohustatud endiseid
 senatorifi tagasi walima, kui need mitte mõnda auutut asja
 ei olnud korda saatnud. Kui waja oli furnud senatorite afemele
 uusi walida, siis pidiwad need kõige pealt nende hulgalt wali-
 tama, kes kõrgemad wabariigi ametnikud oliwad olnud, nagu
 endised konsulid, prätorid, ädilid, tribunid ja quästorid; kui need
 kõik senatis juba afeme oliwad leidnud ja siis weel mitte kõik
 paigad täidetud ei olnud, alles siis tohtifiwad censorid ka muid
 kodanikka senatoriteks seada. Nii oli see siis ikka õieti rahwas,
 kelle kaudu senatisse wõis pääseda, sest rahwas walis ju kõrge-
 mad ametnikud ja alles need saiwad senati liikmeteks. Rooma
 senat oli tõesti nagu mõni kuningate kogu, kes rahwast kõigift
 politika- ja sõjatormideft kindlalt ning fargalt ja ilma kahju
 kannatamata läbi oskas juhtida.

2. Ametnikud. — Rahwa ja senati mõju tõusis aja jooksul, konsulite mõju aga langes. Üks õigus teise järele oli nende käest ära võetud ja uute ametnikkude kätte antud. Peale nende oli nüüd mitu teist ametnikku riigi eesotlas. Konsulite ei loetud ka mitte enam esimesteks ametnikkudeks, sest censorite ehk hindajaid peeti neist ülemateks. Iga viie aasta tagant pidivad censorid kodanikkude waranduse ära hindama ja neid waranduse järele klassidesse ning tribustesse jaotama. Neil oli õigus peale waranduse hindamise ka kodanikkude kõlblise elu üle walwata; nad tohtisid igaühte, olgu ta suur wõi wäike, awalikult laita, kui see midagi auutat oli teinud, pillaja oli wõi muud. Nad tohtisid neid, kes sellefarnast süüdi oliwad teinud, ka madalamasse klassi määrata kui neil waranduse järele muidu oleks õigus olnud saada. Nagu nad senatise uusi liikmeid nimetasid, nii wõisid nad kõlbmata liikmeid senatist wälja heita. Nemad oliwad ka ülemad riigi ehituste juhatajad. Kuulus Appius Claudius, kes a. 312 censor oli, hakkas riigikulul tähtsaid ehitusi loetama; awalikkude ehituste poolest on Rooma rahwas kaugemale saanud kui keegi teine rahwas maailmas. Appius Claudius ehitas kõige pealt weewärgi, et Rooma elanikkudele head joogiweft muretseda; ehitas Roomast Capuasse ligemale 4 sülla laiuse sõjatee, mida tema nime järele „Appiuse teeks“ (*via Appia*) kutsuti. Meie ajal ei ehitatagi enam nii wastupidawaid teesid, sest see oli otsani kiwitte tehtud; selle üklikuid osasid tarwitatakse weel praegugi läbikäiguteeks. Censoriks waliti ikka mõni endine konsul ja ikka viie aasta tagant; kuid nad ei jäänud kauemaks ametisse kui kõige enam 18 kuuks. Sellepärast oliwad konsulid ikka kõige kõrgemad alatised Rooma ametnikud, kõige kõrgemad kodanlised walitsejad ja sõjajuhid. Konsulid juhatawad rahwa-koosolekut, kutsusid senatit kokku ja laatsid senati otsused täide. Häda-aegadel wõis senat nende wõimu weel mõjusamaks teha, kui ta käskis, et „waadaku konsulid, kas riik mingit kahju ei saa“ (*videant consules, ne quid res publica detrimenti capiat*); hädakorral wõis aga senat ka teisele konsulile käsu anda diktatorit ametisse nimetada. Konsulite järgmised oliwad prätorid, ülemad kohtunikud.

Algufes oli praetorigi üks ainus, päruftpoole kaks; teine neist, linna praetor (*praetor urbanus*), teletas kohtuasju ainult kodanikkude wahel, teine aga wõõraste praetor (*praetor peregrinus*), neid kohtuasju, mis kodanikkudel wõõrastega wõi wõõrastel oma wahel ajada oliwad. Kui roomlased wäljaspool Italiat maid juurde hakkaliwad wõitma, siis saadeti neid wõidumaade (*provincia*) walitsejateks, ja sellepärast hakati neid päruftpoole suuremal arwul ametisse walima. Nende järgmised oliwad ädilid, kaks plebeilaste ja kaks patritslaste hulgaft. Nemad oliwad politseiuülemad, pidiwad linna uulitlate ja platside korra üle walwama, riigihooned korras pidama ja selle eest hoolt kandma, et turul ja poodides ainult head kaupa müüdi ja õigeid mõõtufid ning kaalufid tarwitati. Nende hooleks oli ka suurte wõidumängude arendamine; sai wiiliks, et nad pidu kaunistufeks peale riigiraha ka oma raha kulufafiwad, et hiilgawate pidude läbi rahwa meeleolu oma poole pöördä. Nende järgmised ja wiimased kõrged auukandjad Roomas oliwad quästorigid. Kaks linnaquästorigi oliwad riigiwara walitsejad; nemad pidafiwad arweid riigi lisistufuleku ja wäljamineku üle ja nende käes oliwad warakambri wõtmed. Teised quästorigid läkfiwad ühes konsulitega, päruft ka ühes praetorigega sõjawäljale, kus nad sõjakaslat walifefiwad ja ka muidu konsulitele wõi praetorigele abiks oliwad. Koguni iseäraline oli rahwaatribunufie amet. Weel ikka wõiliwad nad oma waheleatumifega kõigi teiste ametikohtade, ifegi fenati ofufid tühjaks teha, iga kodanikku, ka konsulif wastufufule wõfta ja süüdlafeks mõista, oma arwamife järele fenatiliikmeid istumifele ja rahwast koosolekule kuffuda ja rahwale leadufe-eelnõuufid wastuwõtmifeks ette panna. Nii oliwad nad mõnes tükis wõimfamad kui konsulid; ei olnud ime, et ajuti nemad walifufule juhid oliwad. — Kõik need ametnikud teenifiwad ilma palgata; ükski auu pidi nende töö tafuma. Cenforif, konsulif, praetorigi ja patritslaste hulgaft walitud ädilifid nimetati kurúli ametnikkudeks, f. o. nad tohtfiwad mõnefugufeid wälifeid aumärkifid tarwitada: neil oli ilma seljatoeta, elewandiluuff tehtud kokkupandaw iste (*sella curulis*) rihmadeft põhjaga, ja purpuripunafe palistufega tooga (*toga praetexta*), mida tribunidel, rahwa-ädilidel ja quäs-

toritel mitte ei olnud. Oli wiis ja wiimaks koguni leadus, et neid ametiäi ainult teatawas järjekorras ja teatawas elueas tohtis pidada. Nende ametite peale ei tohtinud keegi saada, kes wähemalt 10 aastat sõjawäes ei olnud teeninud, kes seega wähemalt 27 aastat wana ei olnud. Kes prätoriks tahtis saada, pidi enne quästor, kes konsuliks, enne prätor olnud olema. Quästori- ja prätori-ametite wahel peeti harilikult weel ädili-ametit, kuid leadus seda ei nõudnud. Kui aasta aega oli ametit peetud, ei tohtinud mitte ennem kui kahe aasta pärast järgmise ameti peale saada. Pärastpoole oli wiisiks, et quästori-ametit kõige waremalt 30. eluaastal tohtis pidada, ädili-ametit 37. eluaastal, 40. prätori- ja 43. aastal konsuliametit. Kes endid ametikandidadiks üles loowilwad leada, need kirjutatiwad oma nimed sellekohasesse awalikku nimekirja üles, juhtisiwad tähepanemist selle läbi oma peale, et nad, helewolge tooga (*toga candida*; siit tuleb sõna „kandidat“) seljas turul rahwa hulgas käisiwad, üklikute kodanikkudega lahkelt rääkisiwad, neid nimepidi nimetasiwad ja nende käft pigistasiwad.

3. Sõjaolu. — Roomlaste wõim lagunes osalt sellepärast nii imekiiresti laiali, et nende sõjaolu maast madalast hakates nii kõrgele järjele oli tõusnud. Kõige suuremad sõjawäe-osad oliwad neil leegionid, milles 4—6000 meest oli. Igas leegionis oli kuus tribuni ehk polkownikut juhatajateks. Lahingu puhul ei seisnud leegioni jalamehed mitte ühes rinnas, nagu Makedonia falanklis, waid neid pandi kolme lahingurea kaupa üksteise taha seisma, igas lahingureas neli meest üksteise taga. Iga lahingurida oli wahede läbi kümnesse osasse jaotatud; iga niisuguse osa nimi oli *manipulus*. Tagumise lahingurea manipulused seisiwad eelmise rea wahekohtade kohal, nii et terwe wägi lapilise kuju sai. Esimeses lahingureas oliwad nooremad sõjamehed, *hastati*, i. o. odamehed. Need astusiwad lahingu algul tegewusesse, juba eemalt oma häwitawat sõjariista, rasket wiiskoda (*pilum*) waenlase peale heites. Pärast ligemale saades, kui käisitiwõitlus algas, raiusiwad nad waenlast mōõkadega. Kui nemad waenlastest wõitu ei saanud, siis taganesiwad nad teise lahingurea wahede kaudu tagasi, ja nende eneste manipuluste wahelt sammus järgmine

lahingurida, kus enam harjunud sõjamehed, *principes*, seilivad, waenlase wastu lahingut jätkama. Kui ka need weel waenlast põgenema ei saanud ajada, siis astus kolmas rida, kus kõige wanemad ja kõige osawamad sõjamehed, *triarii*, seilivad, wõitlusesse. Nemad wõitivad esimese ja teise rea mehed oma manipuluste wahele ja läkivad siis kõik ühes rinnas waenlase wastu; enamasti ikka oli wõit siis roomlaste käes, sest harwa jõudis waenlane triarlaste pika piigi hoopidele wastu panna. Abiwäeks oliwad rassistamehed ja kergete sõjariistadega jalamehed; neil ei olnud mitte loomuslarki, nende sõjariistad oliwad kerge wiskoda, mõõk ja kilp. Peale selle awitafiwad lahingus lepinguosaliste sõjamehed kaasa, sest lepinguosalistes pidiwad kokku wähemalt niisama palju mehi lõtta saatma kui roomlased ükfinda. Lepinguosaliste mehi ei pandud aga mitte leegionidesse, waid neil oliwad oma wäeosad, cohórtes nimi, kes mõlema tiiva peal sõdifiwad. — Sõjas oliwad roomlased ühetala waprud ja effewaatlilikud. Kui wägi sõja ajal leeri jäi, olgu kas wõi üheks ainlaks õõks, siis tehti leerile ikka wall ja kraaw ümber; nii puhkafiwad roomlased ikka nagu kindluses. Tahtis waenlane lahingut algada, siis wõifiwad nad oma kaitstud leeri pärast kas lahingut wastu wõtta wõi wastu wõtmata jätta. Leeri ehitamise jaoks pidiwad Rooma soldatid marslides peale oma sõjariistade weel teibad, labidad, kirwed, saed j. m. riistad kaasas kandma, nii et neil ühes sõõgimoona iga mehel 60-naelaline koorem kanda oli. Sõjawäes oli wali kord maksimas, sõnakuulmata sõjamehed mõistefi ilma pikema harufufeta surma. Kui suurem hulk sõjamehi ülemate sõna ei kuulanud, siis wõis sõjapealik iga kümnennda mehe wälja loofida ja surma saata lasta. Iseäralise waprufe eest anti mitmet sugu auutähtesid; kes lahingus kodaniku päästis, sellele anti tammepuu-lehtedest „kodanikuwannik“, kes kõige pealt waenlase müürile ronis, sellele „müüriwannik.“ Kui mõni konsul, diktator wõi muu sõjapealik mõne tähtsa wõidu oli saanud, siis anti talle luba „triumfi“ pidada, i. o. ta wõis, kallis kuninglik riie seljas, uhke tõllaga, mille ette walged hobused oliwad rakendatud, pidulikult Rooma linna sisse lõita; tema ees käifiwad sõjawan-

gid ja kanti lõjasaaki, tema kannul tuli tema wõidurikas lõjawägi; terwe senat läks talle teele wastu ja laatis teda rahwa rõõmuhõiskamisel üle forumi Capitoliumi templisse, kus ta jumalatele tänuohwrit wiis.

4. Allaheidetud rahwad. — Roomlased ei osanud mitte ainult maid wõita, waid neid ka oma külge siduda. Niipea kui mõni maa jälle alla oli heidetud, kandis senat selle eest hoolt, et pealinnast sinna hea tee ehitati. Mõned allaheidetud maa linnad wõeti endiste elanikkude käest kas osalt wõi terwelt ära, ja nende asemele asutati sinna waesemaid Rooma kodanikka wõi ka ladinlasi elama, sest ladinlased oliwad ladinlaste mäsiust saadik truud Rooma lepinguosalised. Sel kombel sigines terwel Italiamaal hulk Rooma ja Ladina asulinnasid, mille elanikud nagu allaheidetud rahwaste ligemad ülewaatajad oliwad. Etwaatuse pärast aga ei käinud Rooma senat allaheidetud rahwastega kõigiga mitte ühte wiisi ümber. „Jaota ja walitse“ (*divide et impera*) oli Rooma riigiwalituse põhjuse. Igal maakonnal, igal linnalgi oli ise oma leping Roomaga, ühel kergem, teisel raskem. Mõned allaheidetud rahwad, nagu sabinlased, saiwad täie Rooma kodaniku õiguse; peale nende oli Ladina linnade ja asulinnade seisukord kõige parem, sest oma liisemiste asjade korraldamises oliwad nad peaaegu täiesti iseseiswad. Ladinlased, kes oma kodulinnas mõnda kõrgemat ametit oliwad pidanud, saiwad omale sel põhjusel täie Rooma kodaniku õiguse. Pahem oli nende kogukondade seisukord, kellel „Rooma kodaniku õigus ilma hääleõiguseta“ (*civitas Romana sine suffragio*) oli, nagu Cärel Etrurias, Capual j. t. Nende linnade elanikud kandiswad kõiki neid samu koormaid, mis Rooma kodanikudgi, aga Rooma kodaniku õigusid ei olnud neil mitte. Olgugi, et roomlased allaheidetud rahwaste wastu kõige karedamat waljust üles näitasiwad, kui nad Rooma iket kassusiwad maha raputada, liisgi sai Rooma riigitarkus sellest selgesti aru, et rohke waljustega rahwaid oma poole tõmmata ei saa, waid et waja on mõõtu pidada. Sellepärast ei nimetanud nad allaheidetud rahwaid mitte „allaheidetuteks,“ waid „ilma hääleõiguseta kodanikkudeks“ wõi „lepinguosalisteks“ (*socii*). Ainult

roomlastel oli õigus sõda pidada, lepinguid teha ja raha lüüa; muis asjus aga laskiwad nad allaheidetud rahwaid enam-wähem iseseiswalt talitada. Lepinguosalised pidiwad sõja puhul ilma tafu saamata sõtta minema, sadamalinnad pidiwad sõjalaewu ehitama, aga korrapäralisi makslusi ei pandud neile mitte peale. Nii walitfes Room küll oma lepinguosaliste üle, aga ta ei kurnanud neid mitte wälja. Küll ei jõudnud mõned rahwad, nagu wabadusega wilunud samnidid, oma wabaduse-aga mitte ära unustada, teised rahwad aga saiwad peagi aru, et nad Rooma walitsufe alla saades rahulikumat elu hakkaliwad elama, sest endised õõrumised ja sõjapidamised naabri-rahwastega oliwad kadunud. Selle läbi sai Rooma riik tugewaks ja wõis eestulewatele formidele julgelt wastu astuda.

VII. Wõitlus Karthago.

1. Room ja Karthago. — Waewalt kaheksa aastat peale Tarentumi ärawõitmisest algas Rooma riik wõitlust, mille tagajärgesid ta küll mitte ette näha ei wõinud, mille lõpetamise järel ta aga maailma walitsejaks sai. Ainukene Õhtumaa riik, kes Roomaga wõistelda wõis, oli Karthago. Karthago oli terwelt 20 rahwast ja 300 linna oma alla heitnud, kes talle maksu pidiwad maksma. Tema maad Õa (nüüdses Tripolises) ja Tunefi (nüüdses Tunises) riikides, mis sel ajal kaunisti haritud maad oliwad, tema mererand Numidias (nüüdses Algerias) ja Mauretianas (nüüdses Marokkos), Sicilia saare läänerand, Sardinia saar, Baleari saarestik ja Lõuna-Hispania rand oliwad kokku riik, mis suuruse poolest Rooma riigile mitte järele ei andnud. Riigikastia oli täidetud, linnamüürid tugewad, riigi aitades oli tagawara rikkalikult ja sõjalaewastik oli nii suur, et teist tema sarnast maailmas enam ei olnud. Aga Karthago ei osanud allaheidetud rahwastega mitte nii targalt ümber käia kui Room; ta pidas rahwad walida korra all ja kurnas nad kuni üdini wälja, nii et nad ta wastu tuliist wiha tundsiwad ja aina walmis oliwad iga riigiwaenlasega ühel nõuul riiki häwitama. Ka ei olnud Karthago sõjawäes seda isamaa-armastust leida, mis Rooma sõjamehi elustas. Kuna roomlased ise sõjawäljale läkfiwad oma isamaad

kaitsma, lunditiwad karthaglased iseeneeste asemel oma allahoidetud rahwaid sõda pidama ja palkatiwad neile wõõraid mehi sõjameesteks juurde; ainult ohwitserideks ja ülemjuhatajateks paniwad nad oma maa mehed. Kui mõni tähtis riigimees siin muutust katlus ette wõtta ja Karthago rahwast ennast suurtele tegudele waimustada, siis tuliwad Karthago suurlased teda otsekohe takistama, sest nad kartsiwad, et sel kombel riigivalitus, mis ainu-ükli nende käes oli, käest ära läheb. Nii ei olnud kahtlust, misfuguse lõpu wõitlus Karthago ja Rooma wahel wiimaks saab. Kui Soinikia asulinn, sest seda oli Karthago, liisgi mitte nõrgalt otsekohe Rooma alla ei jäänud, waid Rooma riiki kuni tema aluspõhjani wapustas, siis ei tule seda mitte Karthago kodanikkude wõi tema walitfufuse arwesse panna, waid see oli ühe ainfa wägimeeste-fugukonna töö, kelle sarnast ajaloos harwa leida on.

2. Esimese Puunia sõja algus (264—241 e. Kr.). — Sicilia saarel oli korratus walitfemas. Salk Campania palgalõdatifi, kes Syrakusai linna sõjateenistufes oliwad olnud, jõudsiwad koduteel Messana linna, kus Kreeka soost kodanikud neid lahkesti wastu wõtsiwad. Campanlaste tänu oli see, et nad Messana kodanikkude kallale tungisiwad ja nad maha noffisiwad; naesed rõõwisiwad nad enestele ja heitfiwad ise linna ülemateks. Kui linn täiesti nende käes oli, hakkatiwad nad teifi saare linnali oma rõõwkäikudega tülitama. Siis astus Hieron, kelle Syrakusai kodanikud wabatahtliselt oma kuningaks oliwad walinud, sõjawäega neile wastu, sai neift wõitu ja hakkas neid Messanas piirama. Kui rõõwolid sel kombel lõklus oliwad, katfufiwad nad Roomast abi saada ja pakkufiwad abiandmise eest endid Rooma alamateks. Ei olnud küll suur auu niifugustele rõõwliste appi minna, aga roomlastel oli lootus sel puhul jäädawalt jalga ilusa saare pinna peale toetada ja sellepärast ofustas Rooma rahwas, kellele senat selle küsimuse ette pani, abipalujate soowi täita. Kui Rooma eelwägi Gajus Claudius juhatusel all Messana merekitfufusesse jõudis, tuli sõnum, et karthaglased ehk „puunlased,“ nagu roomlased neid hüüdsiwad, juba rõõwolid kaitsma olewat tulnud ja et Karthago laewastik juba Messana sadamas olla. Claudius

ei kahelnud kaua, waid kuffus Karthago admirali nõuupidamise nime all oma juurde, laskis ta kinni wõtta ja sundis ähwarduste läbi teda niikaugele, et ta Karthago sõjawäe linna alt ära lubas wiia. Nii sai julge Claudius Mesfana linna Rooma alla. Karthaglased aga laskiwad, ara admirali ära hukata, heitiwad Hieroniga ühendusesse ja kuulutasiwad temaga üheskoos roomlastele sõda.

3. Mylä merelahing (262 e. Kr). — Wõitluse algul oliwad roomlased maifamaal, karthaglased aga merel wastastest üle. Roomlased tungisiwad Sicilia saarel ilma wastupanemist leidmata edasi, nii et Hieron karthaglastest warsti lahku löi ja roomlaste poole heitis. Peagi oli terwe saar roomlaste käes; ainult mõned ladamalinnad paniwad weel wastu. Karthaglased aga wõiliwad suurustada, et keegi roomlane ilma nende tahtmata merde oma käfigi pesema ei tohi tulla. Oma laewadega käisiwad nad Italia rannamaid häwitamas ja takistasiwad roomlaste kauplemist. Ilma laewastikuta ei wõinud roomlased jäädawa wõidu peale loota. Neil oli küll ka laewu, aga need ei jõudnud suurtele wiiekordsetele Karthago laewadele midagi teha. Oma agaruse waral saiwad nad aga sellega toime, et nad, nagu räägiti, kahe kuu sees omale ühe hukkaläinud Karthago laewa eeskuju järel terwe laewastiku, milles 120 laewa, ehitasiwad ja pealegi tähtsa uuenduse poolest täiendasiwad. Sinnamaani oli nimelt mere sõjas katjutud laewa raudninaga waenlase laewale külje sisse auku lüüa ja siis laewa põhja lasta. Seefuguses merelahingus oli tähtsam osa laewa sõudjate ja tüürijate käes, kes laewa liikuma paniwad ja juhtisiwad. Sõjameeste waprus ei aidanud siin ühtegi. Et roomlastel lootust ei wõinud olla nii äkki suurteks tüürimeesteks saada, siis tuli neil õnnelik mõte laewade külge lildasid ehitada, mille teine ots waenlase laewa peale heideti, niipea kui nii ligidale sai, et lild ulatas; otstal oli kida küljes, mis wiskamise tagajärjel sügawasti waenlase laewa puu sisse tungis. Silda mõõda läkiwad Rooma soldatid nüüd waenlase laewa peale ja sõdisiwad siin niisama kui kuiwal maal. Mesfana ligidal Mylä maanina juures tuli uuel laewastikul konsul Duiliuse juhatusel esimene lahing Karthago laewastikuga

lúüa. Julgesti läkiwad karthaglased Rooma laewade kallale. Sildade abil aga sai Duilius hiilgawa wõidu; pea pool Karthago laewu wõeti ära wõi lasti põhja. Ühe hoobiga oli Rooma riik merewõimuks saanud.

4. *Regulus Afrikas.* Hamilkar Barkas. Mere-
lahing Ägati saarestiku juures (242 e. Kr.). — Weel
teifi wõitufid saiwad roomlased ja see andis neile julgust waen-
last tema kodumaale taga otstima minna. Konful Regulus
läks suure laewastiku ja sõjawäega Siciliaft Afrika ranna
poole teele. Küll katkufiwad karthaglased teda juba teelt
tagasi ajada, saiwad aga ise lúüa, ja Regulus läks oma sõja-
wäega Afrika rannas ilma takistamata maale. Kohe hakka-
fiwad Karthago allaheidetud linnad Põhja-Afrikas mäslama,
nii et Rooma konfulil wõidu kohta enam kahtlustgi ei olnud,
waid ta pool wäge kodumaale tagasi saatis. Karthaglased
palufiwad rahu, aga Regulus pani neile tingimised ette, mille
tagajärjel nad Rooma riigi alamateks olekiwad muutunud.
Kogemata tuli asjasie pööre. Kuni Regulus Tunesi juures
talwekorterit pidas, walmistafiwad karthaglased kõigest jõuust
sõja wastu; oma kullaga meelifafiwad nad hulga palgasoldatifi
kokku; nende hulgas oli ka spartlane Xanthippos, kes ofaw
sõjapealik oli. Kewadel läks Xanthippos Tunesi juures Rooma
wäe kallale ja purustas ta ära. Regulus ise langes wangi
ja surigi pärast Karthagosie. — Sõjaõnn paistis roomlastest hoo-
pis lahkunud olewat. Üksteise järele kaofafiwad nad neli suurt
laewastikku, ofalt lahingus, ofalt formide käes, nii et nad
otstufiwad merefõda üleüldse mitte enam pidada. Nad ei tei-
nud enam muud kui piirafiwad maa poolt mõnda mere-äärset
kindlust, mis Sicilia saare lääneserwal weel karthaglaste käes
oliwad. Siis ilmus Siciliasie weel noor Karthago sõjapealik
Hamilkar, kellel liignimi Barkas, i. o. wälk oli. See
hakkas roomlasi oma julgustükkiidega kuulmata kombel pingu-
tama. Kodust anti talle küll wähe wäge, sest et Karthago
jõud juba ofa lõppemas oli, siisgi läks Hamilkaril korda Panor-
mose (nüüdse Palermo) linna ligidal ühte mäge oma kätte
saada ja kindluseks muuta. Siit käis ta wäljas roomlastele
igafugu kahju tegemas. Pea tungis ta päew-päewalt nende

kallale, pea wõttis ta nende moonawoorid ära, pea käis ta oma sõjafalkadega terwet Sicilia saart mööda rõõwimas; oma kaljumäelt pääfis ta ifegi merele ja käis ka Italia rannamaadel rüüstamas ning rõõwimas. Milgi wiisil ei saanud roomlased talle kallale tungida. Selle sõja all, mis nüüd juba mõni paarkümmend aastat kestis, sai terwe Italia rängalt kannatada. Ja weelgi ei olnud tema lõppu näha, sest meri oli kiffendamatalt karthaglaste meeewalla all. Et karthaglastest merel wõitu saada, paniwad mõned suuremeelsed rikkad roomlased raha kokku, sest et riigil enesel enam raha ei olnud, ja hakkasiwad laewu ehitama. Kui 200 suurt sõjalaewa walmis oli, andsiwad nad laewad konsulile Lutatius Catuluse kätte, kes nendega karthaglaste wastu wõitlema läks. Kudas ehmatasiwad karthaglased, kui nad äkki kuulsiwad, et nende kindluse alla Siciliasse suur Rooma laewastik oli ilmunud, millele neil midagi ei olnud wastu saata, sest et nad kokkuhoidmise pärast uufi laewu ammu enam juurde ei olnud ehitanud. Suure rufuga kogufiwad nad oma laewad kokku, niipalju kui neid weel oli, ja saaffiwad nad Siciliasse Hamilkarile appi. Catulus läks Ägati saarestiku juures, lääne pool Sicilia saart, neile wastu ja sai hiilgawa wõidu, sest et Karthago laewad wanad oliwad ja neil wähe mehi peal oli; Karthago laewadest lasti 50 põhja, 70 aga langesiwad roomlaste kätte. Nüüd anti Hamilkarile Karthagost käsk rahu teha; tal läksgi korda wõrdlemisi kergete tingimistega rahu teha. Karthago pidi Sicilia saare roomlastele andma ja 3200 talenti (i. o. 7 miljoni rubla) sõjakulu maksma. Ise sai Hamilkar luba oma kaljukindlusest, mida ta nii kaua õnnelikult oli kaitsnud, auuga minema minna; wõidetud rahwa sõjapealik oli wõitmata jäänud.

5. Elimesed prowintfid. Ees-Gallia allaheitmine. (225—222 e. Kr.). — Wõidu palgaks saiwad roomlased Sicilia saare; ainult Syrakufai linn, kes roomlastele tähtsat abi oli andnud, jäi ifeseiswaks. Aga Sicilia saarele anti teine õigus kui allaheidetud Italia poolsaare osadele. Saar nimetati wõidumaaks ehk prowintiks (*provincia*) ja pandi tema etteotla Rooma ametnik, kes saart ifeseiswalt nagu kuningas walitses. Saarerahwa käest nõuti ränka

makfu: nad pidivad kümnenda osa põlluwilja ja kaheküm-
nenda osa sisetoodud ja väljawiidud kaupadest Rooma maksma.
Rooma rahwas hakkas aru saama, kui kafulik wõõraste alla-
heitmine oli, ehk küll Sicilia saarega pehmemalt ümber käidi
kui päraftpoole teiste maadega, mis väljaspool Italiat alla
heideti; päraftpoole loeti allaheidetud maad olfe roomlaste
omanduseks ja kurnati nad hoolimatalt välja. Peagi saiwad
roomlased mahti uusi maid juurde wõita. Et Karthagol peale
sõja lõppu mitte jõuudu ei olnud offekohe oma palgafoldatite
le palka välja maksta, hakkasiwad nad ühes teiste
Karthago alamatega mäslama; nende mäslust sai olaw Hamil-
kar ainult suure waewaga jagu. Kui Karthago mäsfajatega
kõige suuremas kiffikus oli, kiskuliwad roomlased Sardinia
saare ta käest tühiste põhjuste päraft ära; kui karthaglased
saare tagasiandmist nõudsiwad, ähwardasiwad roomlased neid
sõjaga. Et mitte jälle sõjawiletsufesse langeda, pidiwad karthag-
lased Sardinia ärawõtmisega leppima ja pealegi 1200 talenti
(enam kui 2¹/₂ milj. rubla) maksma. — Karthagol oli weel õnn,
et roomlastel mujal sõda tuli pidada, ifeäranis Paduse jõe
tafandikul gallialastega. Need tuliwad a. 225. e. Kr.
ühes teiste meestega, kes Alpide tagant neile appi oliwad
tulnud (n. n. gälaflastega) jälle Etruriasse rööwima ja
tahtsiwad juba oma saagiga jälle kodumaale tagasi minna.
Aga Rooma konsul juhtus neile parajasti peale ja sai nende
üle lõpuliku wõidu. Roomlased ife läksiwad nüüd nende kodu-
maale Paduse jõe tafandikule ja löiwad neid siin mitmes lahingus.
Wiimaks wõttis weel konsul Gnäus Scipio tähtsama
Gallia linna Mediolanumi (Milano) formiga ära, ja seega
oli terwe Ees-Gallia roomlaste käes (222 e. Kr.). Nüüd ulatas
nende riik põhja pool kuni Alpi mägedeni. Parajasti oliwad
roomlased sellega ametis, et uut maad teede ehitamisega ja
asulinnade rajamisega ligemalt Rooma külge siduda, kui üks
mees ilmus, kes terwe nende wõimu puruks ähwardas teha.

6. Barkase järeltulijad Hispanias (236—218
e. Kr.). — Rooma sõda ja palgafoldatite mäsl oliwad Karthago
hukatuse äärele wiinud; ta wõis ainult wõifja armust elada.
Seda mõtet ei jõudnud Hamilkar Barkase wägimehe-

waim mitte wälja kannatada, waid ta hakkas teed offima, kudas oma kodulinna tema wõimetusest päästa. Suurem hulk aadelimehi, kelle käes wõim oli, wihkasiwad ja kartsiwad teda, tema poolehoidjad aga jõudsiwad rahwa abiga läbi wiia, et temale ka peale palgasoldatite mäslu äralõppemist ülemjuhataja amet alles jäeti, kuigi tal offekohest sõjatööd teha ei olnud. Keegi ei teadnud, mislugulid mõtteid ta oma isamaa kasuks mõlgutas. Enne kui ta aga Karthagost teele läks, wiis ta oma 9-aastase poja Hannibali templise jumala altari ette, seletas talle ära, mis kahju Room tema kodulinnale on teinud, ja laskis teda roomlastele igawest wiha wanduda. Siis wõttis ta „lõwipojad,“ nagu ta Hannibali ja tema kahte wenda nimetas, sõjawäljale kaasa. Äkki lõitis ta Hispaniasse. Selles suurel poolsaarel elas hulk metslikuid ja sõjakaid rahwaid; Hamilkar aga oskas asja nii seadida, et suurem osa neist sunnitiel wõi wabatahtliselt tema alla saiwad. Roomlane Cato, karthaglaste weriwaenlane, kes pärastpoole Hispanias Rooma maawalitseja oli ja siin Hamilkari tegewuse tagajärgeid nägi, tunnistas awalikult, et üksigi kuningas wäärt ei ole Hamilkari kõrwal seisma. Kui Hamilkar 9 aasta pärast õitswas mehe-eas lahingus kangelasurma suri, sai ta wäimees Hasdrubal tema järeltulijaks. Tema jätkas suure tarkusega Hamilkari alustatud tööd ja asutas uuele riigile uue pealinna Hispania kõige parema lõunapoolse sadama äärde, millele ta Uue-Karthago nimeks andis (nüüd Cartagena). Mõne aasta jookul oliwad mõlemad sõjapealikud ilma kodust abi saamata kaunid maatükid Karthagole juurde wõitnud. Riik sai siit suuri liisfetulekuid allaheidetud rahwastele pealepandud maksudest ja metallirikka maa mäekaewandustest. Ühtlasi oliwad nad tubli sõjawäe loonud, kes küll mitte isamaa, aga wapraste pealikeste õhutusel wahwust üles näitasiwad. Roomlased ei teadnud aimatagi, mislugune hädaoht neid waritses. Siisgi nõudsiwad nad Hasdrubali käest, ta tehku nendega leping, et ta oma maadewõitmisega enam kaugemale ei lähe kui Ebro jõest saadik ja ka mitte Saguntumi (nüüd Sagunto, Valencia ligidal) linna ära ei hakka wõtma; see oli pool Kreeka linna Hispania idarannas, kellele roomlased lepinguriigi õiguse

oliwad andnud. Kui Hasdrubal a. 220 e. Kr. mõrtsuka käe läbi langes, walis wägi tema afemele pealikuks Hamilkari poja Hannibali, kes alles 29 aastat wana oli. Ta oli juba isa all sõjakunsti õppinud ja õemehe all tubli ratsakindral olnud. Hannibal oli mees, kellele loodus kõik omadused, mis sõjapealikul iganes tarwis, rikkalikumalt kätte oli jaganud kui kellegile teisele. Mingisugust waewa ta ei kartnud. Mantel pea all, magas ta sagedasti ühes sõjameestega lageda wälja peal. Külma ja kuuma, nälga ja janu jakkas ta enam wälja kannatada kui keegi muu. Ta oli ühetäsa effewaatlik ja julge ja oskas ikka juft siis waenlase kallale minna, kui see teda kõige wähem ootas. Lagemata sõjakawaluste abil, mis tema elaw waim wälja arwas, oskas ta end ka kõige kitsikumas seisukorras aidata. Ehk küll sõjaleeris üles kaswanud, oli ta ometi enam haridust omandanud kui keegi tema kaaskodanikudest. Kreeka keelt oskas ta weata kirjutada ja rääkida. Mislugust mõju ta oma ümbruskonna peale oskas awaldada, wõis sellest näha, kudas tema kirju ja mitmest rahwast kokkulapituid sõjawägi teda otse oma ebajumalaks pidas ja mitte iialgi, ka mitte kõige raskematel aegadel, tema wastu mäsama ei hakanud. Peale sõjapealiku-annete oliwad tal suured riigimehe-anded, julgus ja kaugele effenägija waim. Ta tundis ära, et nüüd paras aeg kätte on tulnud, mil Karthago Roomaga lõpuotfufusele peab jõudma, ja hakkas sellepärast Rooma wastu ofustawat wõitlust ette walmistama. Kõige pealt katsus ta roomlasi Hispanias ilma toeta jätta; Hasdrubali tehtud lepingust hoolimata läks ta Saguntumi kallale ja häwitas selle linna ära. Roomlased läkitasiwad saadiku Karthagosse ja lahkisiwad nõudmist awaldada, karthaglased andku oma uplakas sõjapealik nende kätte. Kui Karthago senat kõhkles, mütsufas Rooma saadik Fabius Maximus oma fooga hõlma kotiks kokku ja ütles: „Siin sees on kas sõda wõi rahu, walige!“ „Anna, kumba sa tahad,“ oli wastus, mispeale saadik ütles: „Süs wõtke sõda!“ (kewadel 218 e. Kr.).

7. Hannibal läheb üle Alpide. Eiimesed lahingud roomlastega (218 ja 217 e. Kr.). — Roomlased mõtleliwad ühe wäe Hispaniasse ja teise Afrikasse saata.

Aga anderikas Karthago pealik tõttas neile ette; ta ofustas ise waenlast tema kodumaal üles offida, sest nagu Karthagot Aafrikas, nii wõis Rooma ainult Italias lõpulikult ära wõita. Hannibali ettewõtte näis hulljulge olewat, sest roomlastel ühes lepinguosalistega oli sel ajal 800.000 sõjameest; pealegi oli ka merewõim täiäsa roomlaste käes ja maatee Italiasse läks niifugulid maid mööda, kuhu kellegi haritud inimese jalg weel ei olnud puutunud. Aga Hannibali tahtewõim ei tundnud takistusi. Hispania kaifse jättis ta oma wenna H a s d r u b a l i hoolde, ise aga läks ta kewadel põhja poolt Iberuse (nüüd Ebro) jõge 50.000 jala-, 11.000 ratsamehe ja 37 sõjajalewandiga Pyrenei mägede poole teele; allaheitmata rahwaste maid kaudu pidi ta omale sõjariistadega teed raiuma. Rhodanuse (nüüd Rhone) jõe kaldale oli suur hulk gallialasi talle wastu tulnud, aga nad saiwad lüüa ja Hannibal pääsis takistamata edasi. Lõuna-Prantfusmaad kaudu edasi tungides jõudis ta oktobrikuus Alpi mägede jalale. Ärarääkimata waewaga ja alafasa metfikute mäerahwastega wõideldes ronis wägi mägede harjale. Siin ülewal raudse külma käes andis Hannibal oma puruwäsinud meestele kaks puhkeaega. Ta julgustas neid lõnadega ja näitas neile õitswat Italiamaad, nii et mehi jälle wärske lootus elustama hakkas. Aga weel raskem kui ülesminek oli allaronimine. Wärsket lund mööda libises hulk mehi ja loomi ise alla kuristikkudesle, lawinid pühkiliwad neid weel oma ofa alla. 15 päewa oli üles- ja allaronimine kestnud, siis wiimaks jõuti alla Italia lagendikkudele. Enam kui pool ofa wäge oli wõiflustes, külma käes ja mägede kuristikudes ofa saanud. Hannibal loofis Paduse talandiku gallialaste peale, kes Rooma ikkega ammugi weel mitte ära ei olnud harjunud, ja tema lootus ei petnud teda mitte. — Hannibali õnneks ei olnud roomlased tema plaanist mitte warem aru saanud kui alles siis, kui tema juba Rhodanuse kaldal oli. Nüüd pidiwad nad oma sõjaplaani kiirelt muutma, sest waenlane oli nüüd neil selja taga. Aafrikasse minema määratud wägi kussuti Siciiliast tagasi ja saadeti põhja poole Hannibali wastu. Enne kui see wägi pärale jõudis, sai teine Rooma wägi, kes konsul Publius Cornelius Scipio juhatusel all seilis, Paduse harujõe T i c i n u s e

(nüüd Ticino) suus Hannibali käest lüüa. Kui Siciliaft tulew wägi konsul Sempronius e all Scipio wäega ühendatud oli, offustas Sempronius ilma aega wiitmata Hannibali kallale minna. Trebia jõe kaldal sai Hannibal ühendatud Rooma wägede üle hiilgawa wõidu. Selle wõidu tagajärjel julgefiwad gallialased awalikult Hannibali poole heita, nii et Hannibal nüüd oma wäge wärskeste meestega täiendada wõis. Niipea kui kewade kätte tuli, läks Hannibal üle Apennini mägede Arnuse jõe orgu. Org oli kewadift wett nii täis, et tema wäed lõpmata raskuste all neli päewa offa wee sees pidiwad marsiima ja suurel hulgal haigeks jäiwad; Hannibal ise jäi siin haiguse läbi teisest silmalt ilma. Selle eest oli ta aga nüüd Rooma riigi südamesse tunginud. Temale astus konsul Flamininus wastu, kellest rahwas palju lugu pidas, ehk ta küll muud suuremat ei olnud ära teinud kui lenatit ja siinamaalseid rahwajuhkfiid tuliste sõnadega laitnud. Flamininus laskis end Trasimenuse järwe ääres mägede wahela meelitada, kus tema terwe wägi, 30.000 meest, kas maha raiuti wõi wangi wõeti. Ka Flamininus ise sai surma. Nüüd ei olnud roomlaste hirmul enam offa; kardeti, et Hannibal offeteed Rooma kallale tuleb; juba kisti sild Tiberi jõe pealt maha ja pandi diktator ametisse. Aga Hannibal teadis küll, et tal üksinda jõuudu ei jatku Rooma linna kätte saada. Ta lootis, et Rooma allaheidetud rahwad tema poole tulewad, ja alles siis tahtis ta Rooma kallale minna. Sellepärast kuulufas ta wälja, ta olewat tulnud Italiat Rooma wägiwalla alt lahti pääftma. Aga üksigi linn ei awanud tema ees wabatahtlikult oma wärawaid.

8. Cannä lahing (216 e. Kr.). — Roomas sai erakond wõidule, kes etfewaaflikult tahtis sõda Hannibali wastu edasi ajada. Elatanud Fabius Maximus nimetati diktatoriks. See ei andnud ennast Hannibaliga mitte lausa lahingusse, aga ta käis tal igal pool kannul, püüdis talle wäiksel mõõdul kahju teha ja talle toidumoonu saamist raskendada. Kord sai ta Volturnuse jõe äärses mäekitsuses Hannibali ühes terwe wäega lõksu ajada. Aga Hannibal laskis õõsi mõnele saajale härjale haakood sarwi kõifta ja põlema pista, siis härjad wastu mäge üles ajada. Roomlased arwasiwad, et Hannibal oma wäegc

sealt katsub minema saada, tõttasiwad talle linna wastu, ja nii pääsis Hannibal kitsikusest. Hannibal läks Campaniast lahkesse Apuliasse, kuhu ta talwekorterisse jäi. — Roomas hakati Fabiuse sõjapidamise üle nurisema, teda ennast aga põlates „kõhklejaks“ (*cunctator*) nimetama. Oli karta, et allaheidetud rahwad Rooma küljest lahti lööwad ja Hannibali poole heidawad, kui roomlased temast mitte pea wõitu ei saa. Sellepärast saadeti järgmisel aastal suur wägi, milles 80.000 jala- ja 6000 ratsameest oli, Hannibali wastu, kellel ainult 40.000 jalameest, selle eest aga 10.000 ratsameest oli. Konsuliks walis rahwas Terentius Varro, lihuniku poja, kes Fabiuse wastu oma suud kõige kärarikkamalt oli kulutanud; teiseks konsuliks waliti aga mõistlik Æmilius Paullus, wilunud sõjapealik. Cannä linna all, Apulia lagendikul, saiwad mõlemad wäed kokku. Paullus ei tahtnud mitte siin lahingut lüüa, sest lage wäli oli Hannibali ratsawäele kasulik ja pealegi oli Hannibalil rattawäge enam kui roomlastel. Rooma wäes oli aga imelik seadus maksmas, et konsulitest teine teisel päewal ülemjuhatusse oma kätte saab. Niipea kui ülemjuhatus Varro käes oli, andis ta käsku kallale tungida. Oma osawuse waral sai Hannibal täielise wõidu. 70.000 roomlast langesiwad lahinguwäljal, nende hulgas Æmilius Paullus, 21 kõrgemat sõjapealikut ja 80 senatorit. 10.000 meest langesiwad puunlaste kätte wangi. Hannibali meestest sai waewalt 6000 surma. Weel iialgi ei olnud roomlased nii suurt kaotust näinud, ja ränk oli ka lahingu tagajärg. Nüüd paistis Karthago suure pealiku mõte täide minewat: suurem hulk Samniumi ja muid Lõuna-Italia linnafid heitliwad tema poole, nende hulgas ka Capua, mis rikkuse ja suuruse poolest Rooma järgmine linn Italias oli.

9. Marcellus (216—208 e. Kr.). — Neil rasketel aastatel näitas Rooma rahwas, et ta tõesti wäärt oli suure rahwa nime kandma. Kõik waen senati ja rahwa wahel kustus ära. Kui Terentius Varro, keda kiire hobune lahingust oli päästnud, Rooma jõudis, tuliwad senati liikmed talle teele wastu ja täna liwad teda, et ta ilamaa päätmiseks mitte ei olnud ufaldust kaotanud. Järeleandmise peale ei laisknud senat mõteldagi. Kõik jõud wõeti kokku; kõik meestehinged, 17-mast eluaastast

peale, isegi orjad kutsuti sõjariistade alla, ja sõjaülemaks pandi olaw sõjamees Claudius Marcellus, kes Hamilkari ja ja keltlaste vastu sõdides tublidult üles oli näidanud. Ehk küll mitmed linnad Hannibali poole oliwad heitnud, siiski oliwad Kreeka asulinnad, hulk teisi linnasid Lõuna-Italias ja terve Kesk-Italiamaa Roomale fruuks jäänud. Neid linnasid katus Hannibal oma poole sundida, kuid see ei läinud tal mitte korda, waid wiiwitas ainult tema aega ja wähenas tema meeste arwu. Karthago senat ei andnud talle mingisugust tuge, juft nagu oleks Hannibal mõne muu, ja mitte Karthago pärast sõda pidanud. Roomlased aga saiwad selle aja sees mahti oma jõudu koguda. Nad hakkasiwad Hannibalile juba jälle kallale tungima. Marcellus läks Syrakusai alla ja hakkas seda piirama. Linna kaitsmas oli kuulus matemaatikus Archimedes, kes nupukate abinõuude waral kõik roomlaste formijookstud asjataks tegi. Alles kahe aasta pärast sai Marcellus linna ühel pidupäewal oma kätte. Linna ärawõtmise puhul sai ka Archimedes surma (212 e. Kr.). Sellamal ajal hakkasiwad roomlased katsuma Capuat tagasi wõita. Küll katus Hannibal neid linna piiramalt tagandada, aga tal oli neli korda wähem wäge kui roomlastel ja ei saanud neile sellepärast midagi teha. Siis läks ta filmakirjaks Rooma enese kallale; ta lootis, et roomlased siis Capua alt ära tulewad pealinna kaitsma. Küll ajas ta roomlastele kartuse peale, nii et sest ajast saadik nende juures hirmuhüüd: „Hannibal on linnawärawas“ (*Hannibal ad portas*) wanaõnaks sai, aga Rooma senat sai Hannibali mõtteft aru ja ei kutsunud wäge Capua alt mitte ära. Hannibal pidi Rooma müüride alt tühjade kättega taganema, ja Capua läks roomlaste kätte. Capua müürid kisti maha, kodanikud tapeti muißt maha, muißt müüdi orjadeks. Weel mitu teist linna saiwad roomlased kätte, nii et mitmed linnad, kes juba Hannibali poole hoidma oliwad hakanud, wabatahtlikult jälle Rooma poole heitsiwad. Küll sai weel Hannibal mitu wõitu Rooma wäesalkade üle, aga offust ei toonud need wõidud mingisugust. Et ta kodust, Karthagost, mitte abi ei saanud, siis oliwad tema ainukeseks lootuseks tema wennad Hispanias.

10. *Sena Gallica* lahing (207 e. Kr.). — Ehk roomlastel *Italia*s Hannibali vastu küll peenike peos oli, ei jät nud nad *Hispania* sõda ometi mitte hooletusesse. Sinna saadeti noor agar *Publius Scipio* sõda pidama. Ta läks lae wastikuga *Uue-Karthago* linna alla, ja sai selle rikka linna ühes laewade, sõjariistade ja raha-tagawaraga oma kätte. Ta ei jõudnud aga seda mitte keelda, et *Hasdrubal* oma wenna kuffet kuulda wõttis ja talle sedasama teed, mis Hannibalgi oli käinud, *Italia*se järele läks. Tema teekond üle *Alpide* oli aga märksa kergem, sest et meelikud mäerahwad teda fülitamas ei käinud. A. 207 sai *Hasdrubal* *Italia*se. Roomlaste hädaoht tõulis kõige kõrgemale tipule. Läheks mõlemal wennal korda oma wägesid ühendada, siis oli Rooma linn kadunud. Room wõttis seepärast wiimase jõuu kokku. Kahest konsulist saadeti teine Põhja-*Italia*se *Hasdrubali* vastu, teine aga, *Claudius Nero*, läks *Apulias*se Hannibali vastu, et talle teed põhja poole kinni panna. Selfamal ajal, kui *Claudius* Hannibali vastu leeris seilis, läks tal korda kõik kälkjalad kinni püüda, keda *Hasdrubal* wennale saatis. *Hasdrubal* oli juba idaranda mööda ligemale tulemas. Siis saatis *Nero* tähelpanemise wäärt julgustüki korda. Ta läks ilma Hannibali nägemata 8000 mehega leerist minema ja tõttas oma kaaskonsulile *Hasdrubali* vastu appi. *Sena Gallica* (nüüd *Senigallia*) juures pörkasiwad nad *Hasdrubaliga* kokku. *Hasdrubali* wägi häwitati ära, *Hasdrubal* ise leidis lahingus surma. *Nero* tõttas oma leeri tagasi ja laskis langenud waenlase pea Hannibali leeri wifata, kes sel kombel oma wenna saatusest teada sai. „Nüüd näen ma, et *Karthago*l saatusefund on lõõnud“, olla suur mees oma walus sees hüüdnud. Küll saatis ta weel terwelt neli aastat *Italia* lõunanurgas mööda, aga kardetawaks ei saanud ta roomlastele enam mitte.

11. *Zama* lahing (202 e. Kr.). Hannibali põgenemine ja surm (183). — Peale *Hasdrubali* äratulemist sai *Scipio* terwe *Hispania* kiiresti oma wõimu alla. Ta hakkas plaani pidama, et *Karthago* sellel sama labinõuuga ära tuleb wõita, millega Hannibal Rooma riiki alla heita oli tahtnud; oma sõjawäega waenlase riigi südamesse minnes. Ta läks

Italiasse tagasi ja liit hästi etfewalmistud wäega üle mere edasi Aafrika randa. Nagu Reguluse tulekul, nii oli ka nüüd Karthago jälle täitfa etfewalmistamata. Karthaglasted ei leidnud muud kaitseabinõuu, kui kutsufiwad Hannibali, kellele wahepeal wend Mago sõjawäega appi oli läinud, ühes wennaga koju tagasi linna kaitsma. Mago suri saadud haawa kätte teel ära. Kibeda lüdamega pidi suur sõjapealik Italiamaa maha jätma, kuhu ta 16 aasta eest oli ilmunud ja kus ta nii hiilgawaid wõitufid saanud, kuna nüüd tema kodulinn sellest hoolimata hukatuse äärele oli sattunud. Tema harjunud mehed oliwad lahingutes suuremalt osalt hukka saanud, nii et ta nüüd enam ei ufaldanud Scipio wastu wälja astudes oma tugewuse peale toetada. Ta katsus Aafrikasse saades Scipioga rahu üle läbi rääkima hakata, kuid ettepanud tingimised oliwad nii rängad, et ta weel kord mõõgatera appi pidi wõtma. Karthago sifemaal Zama juures oli Hannibali wiimane lahing. Kaua paniwad Hannibali waprud, endistest lahingutest ülejäanud mehed roomlastele wastu, aga 80 elewanti, kelle peale Hannibal hulga lootust oli pannud, ehmatafiwad roomlaste lahingukärast nii ära, et nad oma wäe mehed legamini ajalifiwad. Karthaglasted saiwad ofustawalt lüüa. Hannibal ise andis nüüd karthaglastele nõuu rahufingimisi wastu wõtfa, kui rasked nad ka olekfiwad. Karthago pidi oma sõjalaewad käest ära andma, 50 aastat offa iga aasta 200 talenti (ligi pool miljoni rubla) maksma, kõik maad, mis tal wäljaspool Aafrikat oliwad, oma walifluse alt wabaks kuulutama ja lõpuks weel fõotama, et ta ilma roomlaste loata enam mingilugust sõda ei pea. Sellega oli Karthago Rooma käsualuseks muutunud. Raske wõitlus oli Rooma täielise wõiduga lõppenud. Room oli selle wõitluse tagajärjel esimeleks riigiks maailmas saanud, sest nüüd oli ka Hispaniamaa Rooma oma. Aga Roomal ei olnud ufaldust oma wõimu sisse, niikaua kui see mees elus oli, kes kord Rooma wärawas oli käinud. Ja ta kartis õiguslega. Karthago rahwas lootis oma suurest pojast kättetafufat ja andis peale sõja lõppu terve riigi juhtimise tema hooleks. Hannibal oli niisama tubli, riigijuht kui sõjapealik. Imekiiresti kolus Karthago tema juhatuse all. Murega nägi Rooma senat Karthago

kofumist. Ehk küll auufameelne Scipio selle wastu seis, saatis senat ometi saatkonna Karthagosse, kes salaja pidi nõudmist awaldama, et Hannibal roomlaste kätte antaks. Hannibal sai roomlaste kästust aru ja ei hakanud mitte ootama, kuni tema kaaskodanikud selle häbi oma kaela wõtawad ja ta tõesti roomlaste kätte annawad; ta põgenes ära. Tyrusse kaudu läks ta Syria kuninga Antiochose juurde, kes sel ajal effewalmistuli tegi, et roomlaste wastu sõtta minna. Antiochos sai roomlaste käest lüüa ja pidi rahulepingu põhjal muu seas ka Hannibali wälja andma. Seepärast põgenes Hannibal Bithynia kuninga Prufiasse juurde. Ka siia tuliwad roomlased talle järele. Et aga mitte elusalt oma weriwaenlaste kätte langeda, wõttis ta kihwti liis, mida ta enesest kaotas kandis.

VIII. Idamaa allaheitmine ja Karthago ots.

1. Idapoolsed sõjad. — Karthago oli nüüd wäetiks kaubalinnaks jäänud, weel aga oliwad Wahemere ida-ossa ümber uhked diadochide riigid õitsmas, millede hulgast *Makedonia* riik kõige wägewam oli. Silippos V., kes Hannibali ajal Makedonia kuningas oli, heitis teise tähtsama diadochiriigi, Syria kuninga Antiochosega lepingusse ja hakkas sellega üheskoos oma naabrimaid alla heitma. Kui järg Egiptuse kätte tuli, palusiwad egiptlased omale Roomast abi. Nii saiwad roomlased mahti endid Idamaa asjade sekka segada. Nad saatsiwad oma konsulilämininuse Thesaliasse; siin Kynoskefalai küla juures wõitis see Silippose wäe ära (197 e. Kr.). — Seitse aastat hiljem sai Lucius Scipio, Karthago ärawõitja Publius Scipio wend, Syria kuninga Antiochose üle Lydiamaal Magnesia linna juures hõlpsa wõidu. Nagu ennem Karthagole, nii keelati nüüd ka Silipposele ja Antiochosele ära, ilma Rooma loata sõda pidada; nende walitsuse alla jäiwad ainult nende koduriigid, teisele Makedonia ja teisele Syriamaa, kus nad oma koduseid asju isefeiwalt wõisiwad ajada. Seesama omawalitsuse õigus anti ka kreeklastele, keda Flamininus peale Kynoskefalai lahingut Silippose walitsuse alt päästis ja „wabaks“ kuulutas. Aga see wabadus ei olnud muud kui Silippose senise walitsuse wahetus Rooma weel rängema walitsuse wastu.

2. Scipio ja Cato. — Kõigi nende suurte Rooma wõitude saajad oliwad Scipiode perekonna liikmed; ka Flamininus oli nende tõuugu. Selle perekonna pea oli Karthago ärawõitja Publius Scipio, kes *Africanus*'e (i. o. Afriklaste) auunime sai, kuna tema wenda, Antiochose ärawõitjat, *Asiaticus*'e auunimega hüüdma hakati. Scipiode sugukonnast oliwad ka need pärit, kes Roomas kõige pealt Kreeka waimuwarra, luulet, kunst ja teadust, auustama hakkasiwad. Kreeka waimuwarast lugupidamine sai Roomas peagi üleüldiseks nähtuseks; kedagi ei loetud enam haritud inimeseks, kes mitte Kreeka keelt lugeda ja kirjutada ei osanud. Kuna siis Rooma riik sõjariistade abil Kreekamaa oma alla heitis, wõitis Kreekamaa waimupõllul Rooma rahwa rahu teel oma mõju alla. Roomas oli aga ka erakond, kes Kreeka haridust ei sallinud ja wana Rooma wiisi igapidi auu sees katsus pidada. Neil meestel oli lugupidamist ainult sõja ja kõige selle wastu, mis offekohest kasu tõi. Nende eesotsas oli wana lihtne Cato, tubli riigitegelane ja sõjapealik, kes tekkimisel olewat lodewat elu ja uhkuse taga-ajamist uue Kreeka hariduse süüks arwas ja sellepärast Scipiodele iga lammu peal wastu astus. Ta laskis Lucius Scipiot kimbutada, kahtlustades, nagu oleks see muist Syria sõjajätki ülekohtuselt omale wõtnud, ja kohtus pandi Luciusle suur rahatrahw peale. Ka Publius Scipiot katsuti kimbutada. See juhtus aga parajasti Zama lahingu aasta-päewal olema. Publius ei hakanudgi end kaitsma, waid kutsus rahwast enesega Capitolinuse mäele kaasa tulema, et seal jumalatele Zama wõidu eest tänu awaldada. Rahwas astus tema poole ja jättis pealekaebajad forumi peale üksinda maha. Alatised tagakiusamised pahandasiwad aga Publius Scipio nii ära, et ta riigiasjadega enam tegemist ei tahtnud teha, waid oma mõisa elama läks, kuhu ta kuni surmani jäi.

3. Pydna lahing (168. e. Kr.). Kreekamaa hukkaminek (146 e. Kr.). — Peale Kynoskefalai lahingut oli Makedonia kunjngas Filippos wagusi pealt waadanud, kuidas Rooma riik naabrimaid alla heitis. Tema poeg Perseus, kes peale teda kuningaks sai, katsus oma ifamaad Rooma rõhumise alt wabastada. Roomlased saatsiwad anderikka sõjapea-

liku *Ämilius Paulluse*, Cannä juures langenud pealiku poja, *Perseuse* vastu *Makedoniasse*. *P y d n a* juures, *Thermai* (nüüdsel *Saloniki*) lahe lähedal tuli otsustaw lahing, kus *Perseus* lõpulikult lüüa sai ja ise wangi sattus. *Makedonia* kuningriik kaotati ära ja liia asutati hulk väikseid wabariikilid, kes oma wahel milgi kombel läbi ei tohtinud käia. — Nüüd ei olnud Roomal enam kufagil wastast. Rahwad ja kuningad meelitatiwad wõimsat wabariiki, kuidas aga keegi oskas. *Bithynia* kuningas *Prusias* arwas enesele uhkuseks end „Rooma wabaks lastud orjaks“ nimetada. Ainult weel makedonlased kassusiwad a. 148 e. Kr. *Perseuse* poja eestwõttel Rooma iket maha raputada; nad saiwad aga lüüa ja nende maa muudeti Rooma prowintliks. Selsamal aastal kassusiwad ka kreeklased omale wabadust saada ja tõstiwad Rooma vastu mäsu. Ka nendest saiwad roomlased kergesti wõitu, sest et kreeklased weel nüüdgi ühel nõuul toimetama ei olnud õppinud; kreeklaste wäed asutiwad väikeste salkade kaupa üksteise järele roomlaste vastu ja saiwad kõik kordamööda lüüa. *Korinthos*, kõige wägewam Kreeka linn, andis end ilma wastupanemata Rooma wäele alla. Sellest hoolimata käskis Rooma senat linna ära häwitada. Kõik linna rahwas tapeti maha wõi müüdi orjadeks, linn ise tehti maafala ja linna senine asukoht pandi needmise alla; rikka linna kunstitööd wiidi Rooma. Selsamal kombel talitati teiste Kreeka linnadega, nii et Kreekamaa kui kõrbe lagedaks jäi. Maa ise ühendati esialgul *Makedonia* prowintliga, pärastpoole muudeti ta oma ette *Achaja* prowintliks.

4. *Karthago* surmawõitlus (149—146 e. Kr.). — Mõni kuu enne *Korinthose* hukkaaatmist oliwad roomlased ka *Karthago* linna tuhahunikuks teinud. *Karthago* juhid oliwad peale *Hannibali* põgenemist Rooma vastu küll alandlikud kassunud olla ja alanduse läbi wõitjat lepitada, aga see oli asjata. Jialgi ei olnud Rooma riik allaheidetud waenlaste vastu suuremeeleline, kõige wähem oli ta seda niisuguste waenlaste vastu, kelle ees ta ise kord oli wärisenud. Cato oli kord *Karthagos* saadikuks käinud ja linna õitswat kauplemist ning tema rahwahulka näinud; sest ajast saadik lõpetas ta

iga oma kõnet senatis järgmiste sõnadega: „Ja wiimaks ütlen ma weel, et Karthago linn tuleb ära häwitada.“ Wana-mehe pimedat wiha toetasiwad Rooma suurkaupmehed, kes Karthago elawa kauplemise pärast kadedad oliwad, ja peagi sai Rooma mahti oma endisele wõistlejale surmahoopi anda. Roomlased oliwad Numidia kuninga Masinissale õiguse kätte andnud Karthagot sõjaga tülitada; iialgi ei wäsinud see piinaja ära ühte maatükki teise järele Karthago käest ära kiskumast. Karthaglased ei tohtinud talle wastu hakata, sest lepingu põhjal ei tohtinud nad ilma Rooma loata mitte kellegi sõda pidada. Küll läkitasiwad nad saadikuid Rooma, kes põlwili maas senati käest luba palusiwad Masinissale wastu hakata, aga nende palwe jäi asjataks. Siis wõtsiwad nad sõjariistad ilma loata kätte. Nad saiwad Masinissa käest lüüa. Nüüd kuulutatiwad neile ka roomlased sõda, sest et nad rahu ilma loata oliwad rikkunud. Nende saadikutele, kes ekliitust andeks paluma oliwad saadetud, ei andnud roomlased kindlat wastust, waid Rooma konsulid, kes Aafrika rannal sõjawäega maale tuliwad, nõudsiwad karthaglaste käest, nad heitku heaga alla, saatku roomlastele pandimehed ja andku kõik sõjariistad ning laewad roomlastele. Kui kõik need nõudmised täidetud oliwad, õeldi neile selge sõnaga, nad jätku oma praegune linna-ale maha ja ehitagu uus linn kaks penikoormat rannast eemale maa sisse. Meeleheitmine wõttis karthaglaste seas maad. Terwe rahwas, noored ja wanad, mehed ja naeled, asusiwad tööle ja hakkasiwad linna kindlustama ning uusi sõjariistu walmistama. Kui roomlased wiimaks Karthago alla saiwad, paniwad nad imeks, et Karthago neile weelgi nii wapralt jaklab wastu panna. Aastad otla ei jõudnud nad karthaglastele midagi teha, kuni wiimaks Scipio Æmilianus Rooma wäe juhatamise oma kätte wõttis. Scipio Æmilianus oli Æmilius Paulluse lihane poeg, aga Scipio Africanus oli ta oma pojaks wastu wõtnud, nagu Rooma suurnikud sagedasti tegiwad, kui neil omal poegi ei olnud, et siis selle läbi oma sugukonda otla saamast hoida. Nagu tema kasu isa, nii ühendas ka tema eneses Kreeka haridust Rooma tublidusega. Ta piiras linna maa poolt ümber, ei lastnud ka

kedagi sadamasse sisse tulla. Linnas hakkas nälg ja katk lõikust pidama; kes aga alla-andmist nimetas, see poodi üles. Wiimaks, kui juba neljas sõja-aasta kätte tuli, pääsis Scipio sadamasse sisse ja sealt linna. Aga linnasgi pidi ta kõik uulitsad ja kõik majad üklikult ära võitma; kuus päeva pidivad roomlased põletama ja tapma, enne kui nad linna keelkindluse kätte said. Enne piiramist algust oli Karthagos 700.000 inimest olnud; nüüd oli neist ainult veel 50.000 järele jäänud; need heitsivad alla ja müüdi orjadeks. Ka wahwa ülemjuht Hasdrubal palus võitja käest armu; tema abikaasa aga, kes uhkema loomuga oli, jooksis ühes oma poegadega põlewa templi leekidesse, et tema film enam kodulinna hukkamisest näha ei saaks. Wastu oma tahtmist täitis Scipio senati käsku ja tegi Karthago tuhahunikuks. Hannibali kodupaik künti adraga üles, külwati soolaga üle ja pandi needmise alla. Karthago riigi maa muudeti Rooma prowintsiiks, millele Afrika nimeks sai. A. 133 e. Kr. võitis Scipio Æmilianus ka Hispaniamaa ära ja tegi ta Rooma prowintsiiks, mille nimeks Hispania sai.

IX. Wabariik waibumas.

1. Allaheidetud rahwaste wilets seisukord. — Nüüd oli Ida- ja Läänemaa, mis warest ja lekidest suitsesiwad, uhke wabariigi jalgade ees maas; aga juba oli wabariigi enese südamel kallal uus närimas ja teda hauda saatmas. Õnnetutes prowintsiides lakkasiwad kaks Rooma pahemat iseloomu-omadust, halastamata meelegaletus ja täitmatu raha-himu. Roomast saadetud wõimumehed, kes prowintsiid walitsesiwad, oliwad oma meelikute tegude ja raha-wäljapigistamise poolest hullemad kui tyrannid. Õiglasi maawalitsejaid, nagu Cato ja Æmilius, leidis harwa. Küll wõis maawalitsejate peale, kui nende ametiaeg möödus oli, Roomas iseäralise kohtu ees, mille liikmeteks senatorid oliwad, kaebtust tõsta, aga seda palju ette ei tulnud, et kahjukannatajad siit õigust said. Senatis sai koguni harjunud wiisiks, et kõrged wabariigi ametnikud, prätorid ja konsulid, peale ametiaja lõppu proprätorite ja prokonsulite nime all prowintsiid walitsema

saadeti, kus nad walimisekihutuse ja mängupidude peale läinud kulufid jälle tafa wõisiwad teha. Weel suuremad wereimejad kui maawalitsejad oliwad maksurentnikud. Nimelt ei pannud wabariik prowintfides mitte oma ametnikka makslufid fiske wõtma, waid rentis makluwõtmise-õiguse rikaste Rooma kodanikkude wõi ühifuste kätte wälja, kes riigile maksumumma puhtalt wälja maksiwad ja siis ise selle raha prowintsi-elanikkude käest asemele pidiwad saama. Maksurentnikud aga mängiwiwad maawalitsejatega kokku, jagasiwad kasu nendega pooleks ja saiwad selle läbi wõimaluse kolm ja neli korda enam raha wälja preslida kui nad ise riigile maksiwad. Maksurentnikud ja nende abilised, kes rahwa käest raha ifegi piinariistade abil wälja nõudsiwad, on needsamad „fõlnerid“, keda Uues Testamendis põlgufusega nimetatakse. — Ka Italias elawate lepinguofaliste saatus oli peale teise Puunia sõja lõppu palju halwemaks läinud. Need, kes Hanniballi poole hoidma oliwad hakanud, langesiwad ränga karistuse alla; keda, nagu näituseks Capua ja Tarentumi linnafid, offekohe ära ei häwitatud, kaotasiwad kõik oma wabadused. Terwed rahwad saiwad Rooma riigi orjadeks. Ka need, kes truudust alal oliwad hoidnud ja seega Rooma wabariiki pääfntud, saiwad maailma walitsejate ülemeellust kibedasti maitsta: ikka enam weeretati kõik koormad, iseäranis sõjateenistuse kohustus, nende peale, kuna nende õigusid alatafa kahandati. Pealinna kodanikul oli lepinguofaliste wastu kõik lubatud, mis ta omale iganes lubada tahtis. Kord läks noor roomlane kandetoolil üle wälja; Ladina talupoeg küsis seda nähes nalja pärast, et kas seal mõnda kooljakeha kantakse. Kohe laskis roomlane kinni pidada ja küsijale piifsa anda, niikaua kui õnnetu hoopide all ära suri. Roomlasele ei mõistetud selle teo eest kõige wähematgi süüdi.

2. Uus adeliseifus. — Nagu Rooma kodanikud endid kaugelt kõrgemal tundsiwad olewat kui nende lepinguofalised ja prowintfides elawad alamad, nii tekkis Rooma kodanikkude eneste keskel iseäraline herrasmeeste seifus elule. Need oliwad salkkond suurnikkude perekondafid, muißt patritslaste, muißt plebeilaste sülest wõrsunud; peaaegu nemad üklinda päälesiwad kõrgemate ametite peale ja seega

ühtlasi senati liikmeteks. Ametipidamise eest Roomas palka ei makstud; ametipidajate käest nõudis meeletu rahwas koguni, nad pangu oma kulul kallid pidufid ja wõidumängufid toime; sel põhjusel ei wõinudgi keegi muu ametnikuks ja riigitegelaseks saada, kui ainult see, kellel raha küllalt käes oli. Sellepärast andis sõge rahwas oma hääled ainult nendele, kelle isad ja isaisad juba warandust kokku oliwad pannud, kes walimisekihutusel kõige enam raha ja wilja rahwale ära jagasiwad ja kellest loota wõis, et nad kõige hiilgawamad mängud jõuawad toime panna. Kui mõnikord mõni niisugune ametnik waliti, kes mitte wanadest sugukondadest pärit ei olnud, siis pilgati teda „uueks inimeseks“ (*homo novus*), kelle peale teised üle õla waatafiwad. Nii tekkis uus aadeliseifus, kes ennaft „suurnikkudeks“ (*nobiles*) ehk „paremlasteks“ (*optimates*) kutsus ja kelle käes riigijuhtimine oli, ehk nimepidi küll rahwas wabariiki juhtis. Ka wälispidi oli weel aadeli- ehk senatoriseifusel eesõigufi; nad kandfiwad laia punaft palistust tooga küljes, istufiwad mängufid waadates iseäralistel istetel j. n. e. Kõige filmapaiftwam eesõigus oli aga see, et nende matuste puhul matuserongi ees nende efiwanemate wahakujufid kanti, kes diktatorid, cenforid, konfulid, prätorid ja ädilid oliwad olnud, igal kujul see ülikond seljas ja need ametimärgid küljes, mida ametnik oma eluajal oli kandnud; sellega sai perekonna auu hõlpsalt ülendada ja teda rahwa silmis kõrgele tõsta. Nii katufiwad Rooma junkrud oma efiwanemate hiilguseft elada; nad ise ei auustanud enam õigust ja kõlblust. Saiwad nad sõjapealikuks, siis riifufiwad nad sõjas niihästi waenlaste kui ka omade käest raha kokku; saiwad nad kõrgete riigiametite peale, siis warastufiwad nad riigilt miljonifi ja ajafiwad siis, kui nad peale ametiaega prowintfides maawalitsejateks oliwad saanud, elanikkude käest weel enam raha kokku. Wastufust oma tegude eest nad peaaegu ei fundnudgi. Rooma suurnikud unustufiwad ifamaa kasu ära ja ajafiwad ainult weel oma kasu taga.

3. **Rahwa wileffus.** — Kuna suurnikud kõiksugu lubatud ja lubamata abinõuudega würltikku rikkust kogufiwad, oliwad wäikesed Rooma kodanikud hoopis wileffas seifukorras. Hannibal ei olnud Rooma wälifft wõimu küll mitte murda jõud-

nud, aga seeftpidi oli ta Rooma riigile haawa lõõnud, mida keegi enam parandada ei jõudnud. Sõda ja maalaastamine oliwad kuusteistkümmend aastat waheftpidamata keltnud; kõige selle aja pidiwad Rooma kodanikud sõjawäljal möõda saatma ja oma kodutalu põllud hooletusesse jätma; tuhanded Rooma talupojad laiwad sõja läbi kerjusteks, ja riik ei teinud nende pääftmiseks mitte midagi. Peale sõja lõppu offtiwad rikkad mehed mahajäetud talud naeruwäärt odawa hinnaga pankrotti jäänud kodanikkude käest omale, kaotatiwad talud ära ja afutatiwad nende asemele mõifad, kuhu nad oma orjad tööle paniwad. Et orjadele ülespidamiseks ainult niipalju anti, et neil hing sees seisis, siis tuli orjade töö isandatel hoopis wähe maksuma. Nii wõifiwad mõisnikud, kes põldu orjadega harida laikfiwad, põllusaadusid palju odawamalt turule saata kui talupojad, kes ise oma põldu harifiwad. Mis wõifiwad siis talupojad muud teha kui oma wõlaga koormatud talud rikastele mõisnikkudele ära müüa! Nii kuiwas Rooma rahwa tuum, w a b a t a l u p o j a - s e i f u s, kohutawa kiirusega kokku. Italias oliwad suured maatükid, kus põllul ainult weel suurnikkude orjalid näha sai, kes, päewal rauad jalas, südameta orjakubja piitsa all põldu harifiwad ja õõsel keldrites luku taga waewelefiwad. Æg-ajalt lahutatiwad need õnnetud inimeseloomad oma tagasihoitud wiha mäsfutõftmifega. — Kodukoldest ilma jäänud wabad talupojad afufiwad aga linna elama, seft et nad orjade kõrwal maal enam rentnikkudeks aga päilisteks hakata ei saanud. Æga ka linnas ei olnud mitte kerge auusaf ülespidamift leida. Kõik ärid oliwad ka fiin rikaste meeste käes, kes niifamuti orjadega läbi ajafiwad: käsitöö-kodades laikfiwad rikkad peremehed oma kulul orjalid tööd teha, kaupmehed wõftfiwad oma laewade peale orjad madrusteks; igal pool oliwad wäikestel kodanikkudel orjad teel risti ees. Nii ei olnud neil muud hakkamift, kui kõndifiwad muidu linna uulitsaid ja platfiisi möõda, ilma tööta ja tühja kõhuga. Hoolega käifiwad nad ainult rahwakoofolekutel, kus ametisepüüdjad suurnikud nende hääli raha eest omale offtiwad. Nende abil wõis rahwa-koofolekutel kõikfugu seadufid läbi wiia, seft oma hääle andfiwad nad sinnapoole, kuff neile enam makseti. Hea

meelega käiivad nad ka mängupidudel ja wehklejate wõitlustel, mida rikkad ametimehed oma kulul rahwa lõbuks toime laskiivad panna. „Leiba ja mängupidusid!“ (*panem et circenses!*) — oli nende ainukene hüüd ja soow. Niifugused oliwad siis „maailma walitsejad“ Roomas: ühel pool omakasupüüdjad suurnikud, kes lõpmata rikkuses elasiwad ja meeletult raha pillasiwad, teisel pool ilma koduta rahwahulk, kes riigi kulul tahtis elada ja lõbu maitsta.

4. Tiberius Gracchus (133—132 e. Kr.). — Roomas ei olnud arusaajateft meestest puudus, kes juba siis, kui weel paras aeg oli, ette ära nägiwad, et riik hukka läheb, kui raiskuläinud aadeliseisus end ei paranda, kui kadunud waba talupoja-seisuse asemele uut ei looda ja kui allaheidetud rahwastega paremini ümber ei hakata käima. Üks aateline noormees, Tiberius Sempronius Gracchus, katsus kõike kurja juurtega wälja kiskuda. Ta oli kõige kõrgemalt aadelislooft pärit. Tema isa, kes wara ära oli surnud, oli üks neist harwadeft Rooma suurnikkudeft, kes, nagu wana Cato, endist Rooma lihtsult armastas ja iialgi wõõra wara enesele püüdma ei läinud. Tema ema Cornelia, kes teda ühes tema wenna Gajusega suure hoolega üles kaswatas, oli kuulsa Scipio Africanuse tütar, ja tema õde Sempronia oli Scipio Æmilianusele mehele läinud. Oma õemehe all oli ta Karthago sõjas kui wahwa sõjamees kaasa wõidelnud. Nagu iga Rooma suurnik, nii oleks ka Tiberius Gracchus sõjakindraliks ja riigijuhiks wõinud saada ja omale auu ning warandust koguda, aga tema püüdmised lendasiwad kõrgemale. Kui ta kord Etrurias käies oli näinud, kudas endised õitswad külad waremetes seisiwad ja põllul ainult jalgraudus orjad töötasiwad, otsustas ta tööle hakata ja mitte enne rahule jääda, kui Italias talupoja-seisus jälle wabalt ja jõukalt elab, nagu waremalt. Ta laskis enese rahwatribuniks walida ja pani ette, et wana, ammu ununenud Liciniuse maaseadust uuendataks. Rooma riik wõttis allaheidetud rahwaste käest harilikult kolmanda osa maad otsekohe oma kätte, misläbi Roomal terwes Italias hulk riigimaad (*ager publicus*) oli tekkinud. Üks wäike osa ärawõetud maadest anti waestele Rooma kodanikkudele tarwitada, kes ise

maade peale elama asuivad. Kaugelt suurem osa läks suur-
 nikkude kätte, kes saadud riigimaade peale mõivad asuivad
 ja mõisapõldudele jällegi orjad tööle paniwad. Tiberius Gracchus
 pani nüüd seaduse-eelnõuu ette, et ärgu antagu kellegi kätte
 rohkem riigimaad kui ainult 500 jugerumi ja peale selle weel,
 kui mõnel poegi on, kahe poja jaoks kummagile 250 jugerumij;
 see osa riigimaad, mis kellegi käes rohkem on, wõetagu tema
 käest ära ja mõõdetagu taludeks, iga talu 30 jugerumi suur;
 talud antagu waestele kodanikkudele odawa hinnaga rendile.
 Rahwas tuli Tiberiusele rõõmuhõiskamisega wastu; aadeliseisus
 aga, kelle ohwimeele peale Tiberius asjata oli lootnud, mee-
 litas Tiberiuse ametiwenna, rahwatribuni Octaviuse oma
 poole, kes iga kord, kui seaduse-eelnõuu hääletama taheti
 hakata, oma *veto* wastu pani ja sellega eelnõu maksmapane-
 mist takistas. Pifarfilmil palus Tiberius teda wastuseisumist
 maha jätta, kuid Octavius jäi kangekaelselt oma ettewõtte
 juurde. Et oma seadust siiski läbi wiia, wõttis Tiberius wi-
 maks abinõuu käsilise, mis küll täitsa ülekohtune oli; ta pani
 rahwale ette Octaviust tema ametist tagandada, sest rahwa-
 tribun, kes rahwast mitte ei laskwat hääletada, ei olewat mitte
 oma ameti wääriline. Ehk küll rahwatribun oma ametis puu-
 tumata pidi olema, laskis rahwas Octaviuse ametist ometigi
 lahti, mispeale Tiberiuse seadus ilma takistufeta wastu wõeti.
 Tiberius ise ühes teiste meestega määrati maa ärawõtjaks ja
 uueks jagajaks. — Just sellamal ajal suri wiimane Pergamoni
 kuningas Wäike-Asias ja jättis oma maa ning wara Rooma
 rahwale päranduseks. Tiberius pani ette päritud wara nende
 kodanikkude kätte ära jagada, kes riigimaid saiwad, et nad
 oma talusid jõuakiwad sisse seadida. Peagi sai häid taga-
 järgelid näha, mis Tiberiuse korraldustel oliwad. Siisamaani
 oli nende kodanikkude arw, kellel niipalju warandust oli, et
 nad lõjawäes pidiwad teenima, kohutawa kiiruslega kokku sul-
 nud; nüüd kaswas nende arw 70.000 mehe wõrra. Aga
 aadelimehed, kelle käest riigimaad ära oliwad wõetud, tõufali-
 wad oma meelegibeduses rahutule uuendustetoojale kõik tema
 tegu kätte maksta. Niikaua kui Tiberiuse ameti-aasta kestis,
 ei fohtinud keegi tema wastu kätt üles tõsta; kui ta aga enam

rahwatribun ei olnud, pidi ta iga filmapilk walmis olema oma elu kättmaksjate kätte andma. Sellepärast tahtis ta end uuesti rahwatribuniks walida lasta. Kui rahwas parajasti Capitoliumi mäel koos walimas oli, tuliwad senatorid ligidast templist hulgakesi malkade ja keppidega wälja ja hakkaliwad kokkunud rahwast peksma. Umbes 300 abita kodanikku saiwad surma, nende hulgas ka Gracchus ise. Pärast tehti jutt wälja, ta olla kuningaks püüdnud saada, sellepärast wannuti tagant järgi weel tema nimi ära ja anti hulk tema poolehoidjaid timuka kätte.

5. Gajus Gracchus (123—121 e. Kr.). — Nii kolemaid tegusid ei olnud Roomas isegi kõige kibedamatel seilustewõitluse aegadel sündinud. Adeliiseilus oli selle inimestehulga tapmisega riisuseemne wälja külinud, mille juur waremalt ei kadunud kui alles wabariigi lõpuga. Esialgul jäi Gracchuse alutatud rahwa-erakond wõimetuks, sest et tal tublit juhti ei olnud. Tema wõim kaswas aga otsekohe suureks, kui Tiberiuse wend Gajus Gracchus, kes temast üheksa aastat noorem oli, erakonna juhtimise oma kätte wõttis. Ta oli puhaste elukommetega, kõrge haridusega ja wahwa, nagu wend Tiberiusegi, kuid riigimehe osawust ja waimutuld oli tal weel suuremal määral kui wennal. Isegi tema wastased kiitsiwad teda kõige suuremaks kõnemeheks, keda Room oli näinud; tema sõnade wõim liigutas kuulajaid püürateni. Niipea kui Gajus Gracchus seadusliku wanaduseeni oli jõudnud, saadeti ta Sardinia saarele quästoriks. Senat katkus kardetud noortmeeft wõimalikult kaua Roomast eemal hoida ja pikendas talle ta ameti-aega ühest aastast teise. Wiimaks tuli Gajus ilma loata Rooma tagasi, sest ta oli osustanud wenna alustatud tööd jatkata, ühtlasi aga ka neile kätte maksta, kelle süü läbi tema wend hukka oli saanud. Roomas waliti ta rahwatribuniks. Kohe kandis ta hulk seaduse-eelnõusid ette, mis wiletsale aadeliwalitsusele lõpu oleksiwad pidanud peale tegema, niipea kui nad seaduseks oleksiwad saanud. Et rahwahulka enam oma külge kõiata, laskis ta seaduseks teha, et riik alamale rahwale iga kuu teatawa hulga wilja poole hinnaga müüb. Ka laskis ta osuseks teha, et terwes Italias hulk teesid ehitataks, mis läbi

waeled inimesed tööd ja leiba wõilivad leida. Et waestele kodanikkudele jäädawat abi anda, hakkas ta neid wäljapoole Italias, kaugematesse riigiosadesse asutama, sest et aadeliseifus Italia maafükkilid oma käest milgil kombel ära ei tahtnud anda. Iseäranis suure hoolega katkus ta endise Karthago asemele Rooma kodanikka asutada ja ei hoolinud sellest kõige vähematgi, et preestrid omal ajal selle paiga ära oliwad needinud, sest koht oli asulinnaks kõigiti kohane. Et senati wõimu vähendada, wõttis ta tema käest õiguse ära süüasjade üle, mis maawalitsejate ja makfurentnikkude peale tõsteti, kohut mõista, ja andis kohtupidamise neis asjus „rüütliite“ kätte. Rüütli- teks kutsuti Roomas rikkaid raha- ja kaupmehi, kes mitte aadeliseifusest ei olnud, aga oma waranduse põhjal sõjawäes kulukasle ratsiateenistusesse pidiwad astuma. Selle läbi meelitas Gracchus selle wägewa ning mõjurikka seifuse oma poole ja ajas nad paremlastega tülisle; ta heitis, nagu ta ise ütles, odasid paremlaste ja rikaste wahale, et nad end wastastikku weristama hakkakliwad. Kõik paistis julgele tribunile korda minewat: paremlased oliwad nagu halwatud, rahwahulk tegi auukartusega kõik tema ettepanekud leaduseks. Nagu kuningas walitses ta Rooma üle, käis isiklikult uusi linnasid asutamas, ehitas teelid ja wiljamagafiinid ja walwas niiwiihi selle üle, et leadusi, mis ta teinud, tõesti ka täidetaks. Ilma takistuse- ta waliti ta feist korda tribuniks. Nüüd arwas ta, et aeg käes on julget sammu edasi astuda ja ülekohut kannatawatele suguwendadele õigult tegema hakata; ta pani ette, et antagu kõigile ladinlastele täis Rooma kodanikkude õigus ja teistele Italia lepinguosalistele siijamaalne ladinlaste õigus. Aga Rooma rahwas ei olnud mitte vähem oma poole kiskuja kui tema aadeliseifus; ta ei tahtnud neid kasulid, mis ta ise maitles, teistega mitte jagama hakata ja lükkas oma eestwedaja ettepaneku tagasi. Nüüd saiwad paremlased jälle julgust. Kui Gajus parajasti Karthagos wiibis, laskis senat ühte tema wastast tribuni rahwale weel suuremaid asju lubada: riigimaad antagu täiesti ilma rendita asunikkude kätte. Salakawal senati plaan läks korda. Kui Gracchus tagasi tuli, ei astunud rahwas talle enam rõõmuhõiskamifega wastu, teda ei walitud enam

tribuniksgi. Juba hakkasiwad waenlased tema tehtud seaduste wastu häält tõstma, iseäranis waljult aga Karthago ülesehitamise pärast nurisema, mis jumalate wastaseks teoks tehti. Kui kord rahwa-koosolekul korratud tekkis, aeti süü tema peale, ehk tema küll süüdi ei olnudgi, ja pandi tema ning ta tähtsamate poolehoidjate pea peale hind, et neid ära häwitada. Siis ei jäänud ka Gracchusel enam muud abinõuu üle kui kodusõda. Tema poolehoidjad, kes arwu poolest kokku oliwad sulanud, saiwad Arentinuse mäe peal lüüa. Ta nägi ära, et temaga ali oftas on, ja ainult oma sõprade palwete peale kaksus ta põgeneda. Julgelt astusiwad sõbrad taga-ajajatele wastu ja saiwad selle juures surma. Tema aga pääiis üheainla ustawa orja saatel Tiberi jõe paremale kaldale, kus ori talle ta oma käsu peale mõõga südamesse pistis. Hirmsasti saiwad nüüd wihatud mehe poolehoidjad kannatada; selle eest hoolitseliwad aadelimehed, kes wõimu jällegi oma kätte saiwad; 3000 Gracchuse poolehoidjat poodud tagajärgi wangikodades üles. Nende warandus wõeti riigi omaks. Selle rahaga laskis senat hiilgawa templi — üksmeele auuks ehitada.

6. Jugurtha (112—106 e. Kr.). — Auulaste wennaste antud seadused kas kaotati ära wõi tehti muul wiisil mõjutuks, nii et suurteft uuendustekatseteft muud järele ei jäänud kui korratused wabariigis. Et aadeliseisus end karwa-wäärtgi ei olnud parandanud, seda oli kohe järgmistes sõdades näha. Numidia kuninga Masinisa poeg oli enda surma puhul oma riigi kahe poja ja wennapoja Jugurtha wahel ära jaotanud. Jugurtha oli Hispanias roomlaste juhatusel all sõdinud, Rooma junkrutega sõbraks saanud ja ära näinud, et nad raha eest walmis on kõike ära müüma. Mifu korda ütles ta naljatades, ta wõiks isegi Rooma linna ära osta, kui tal aga raha küllalt oleks. Selle aluse peale ehitas kawal barbarlane plaani, kuidas ta terwe Numidia riigi oma lellepoegade käest kätte saaks. Eliti algas ta teise lellepoja wastu sõda ja laskis ta ära tappa; Rooma senatile läkitas ta saatkondasid, kellel taskud täis kulda oliwad, ja nii ei teinud senat tema tegeudeft asjagi. Siis laskis ta ka teise lellepoja ära tappa. Nüüd süttis Rooma kodanikkude pahameel põlema ja nad sun-

difiwad senatit Rooma auu kaitsma ning sugulaste mõrtsukale sõda kuulutama. Jugurtha aga maksis aadelisooft Rooma sõja-pealikutele raha ja sai Rooma wäe üle wahetewahel hiilgawaid wõitufid. Wiimaks walis Rooma rahwas tundmata sooft mehe Gajus Mariuse konsuliks, ja andis sõjapidamise tema hooleks. Marius oli waele talumehe poeg, ilma kõrgema hariduse ja tahumata eluwiiisidega; sõjawäes oli ta ainult oma iikliku tubliduse läbi kõrgele tõusnud. Kauplemisega oli ta rikkaks läinud, kõrgeft Juliuse sooft naese wõtnud ja õnnelkombel mitmed kõrged ametid järgemööda oma kätte saanud. See „tõusik“ ehk „uus inimene“ (*homo novus*) lõpetas Jugurtha sõja mõne lõögiga ära ja laskis oma parema alamjuhataja Cornelius Sulla läbi Jugurtha wangi wõtta. Jugurtha suri wangikojas näljasurma.

7. Kimbrid ja teutonid (102–101 e. Kr.). — Seltsamal ajal puutusiwad roomlased esimest korda uue rahwaga kokku, kelleft nad aimatagi ei teadnud, et kord nende jõud selle rahwa wastu murdub; see oli Saksa rahwas wõi nagu roomlased ütlesiwad — germanlased. Kaks Saksa suguharu, kimbrid ja teutonid, oliwad hirmsa maruformi tagajärjel oma kodupaikadest Saksa Põhjamere rannamailt teele läinud, et paremaid asukohtasid offida. Ühes naeste ja laste ning waraga tungisiwad nad lõuna poole — Galliamale. Roomlased oliwad Gracchuste ajal Lõuna-Prantfusmaal tüki maad oma alla wõtnud, et neil liitkaudu tee Hispaniasse waba oleks; selle maatüki muutiswad nad prowintfiks (praegu Provence), mis Alpideft kuni Pyrenei mägedeni ulatas. Et oma prowintsi pealetungiwate barbarlaste wastu kaitsta, saatiswad nad neile mitu wäge järgemööda wastu, kes aga üks teise järele lüüa saiwad, sest et aadelisooft wäepealikud wägelid juhatada ei osanud. Germanlastel oli tee Rooma linna waba, kuid nad ei osanud oma wõitufid mitte tarwitada. Selle asemel, et Rooma kallale minna, kus nende tuleku eest juba kõik hirmul oliwad, pööraliswad nad Hispaniasse, kuhu nad kaheks aastaks rööwima jäiwad. Wahepeal kutsuti Marius Afrikast tagasi ja anti sõjajuhatus tema kätte. Ta waliti teist korda konsuliks ja peale seda weel neli korda järgemööda, ehk sea-

dus küll kellegil enam kui üks kord ei lubanud konsuliks olla; aga Rooma rahwal oli ufaldus aadelihoost wäepealikute wastu kadunud, sellepärast andliwad nad wäejuhafuse ühest aastast teise ikka jälle selle „tõufiku“ kätte. Et enam sõjamehi saada, wõttis Marius sõjateenistuses suuri uuendusi ette. Siisamaani oli sõjateenistus jõukamate kodanikkude kohus olnud, kellel vähemalt 4000 asli warandust oli. Et waba talupoja-seifus ikka enam kokku oli sulanud, siis ei saanud peale raskete kaatuste jõukast seifusest mitte enam niipalju sõjamehi kokku, kui suurte sõdade pärast tarwis läks. Sel põhjusel hakkas Marius ka ilma waranduseta mehi sõjawäkke wõtma ja neile palka maksma. Et sõjameestele ka sõjasaagist osa anti, siis meelitatiwad palk ja saagihimu hulga ilma waranduseta rahwast sõjawäkke. Sellega muutus sõda, mis enne raske kodanikukohus oli olnud, käsitööks, millega waene rahwas end toitis, kuna rikkamad end sõjast ikka enam eemale hakkasiwad hoidma. K o d a n i k k u d e w ä g i muutus p a l g a l i s t e w ä e k s, kes wõidurikkale wäepealikule igale poole järele läks, kust auu ja saaki loota oli, olgu see kas wõi oma kaaskodanikkude wastu. Mariuse plaan oli seks korraks üsna hea: Room sai jälle sõjamehi, keda Marius hoolda töö ja sõjaharjutustega karastas. Sel ajal tuliwad barbarlased Hispaniaft Galliasse tagasi, et siit Italiasse edasi minna. Minnes lahkuifiwad nad kahte osasse. Teine osa, kimbrid, läkliwad põhja poolt Alpi mägesid Tirolimaale, et sealt Brenneri mäekitsust kaudu Paduse jõe madalikku pääseda; teine osa, teutonid, läkliwad offemat teed üle Rhodanuse jõe Liguria ranna poole. Teutonidele astus Marius wastu ja tegi neile Aquä Sextiä (nüüdse Aix, Marseille'ist põhja pool) lahingus täiesti offa peale; umbes 100.000 germanlast öldaksle siin surma saanud wõi wangi langenud olewat (a. 102 e. Kr.). Waheajal oliwad kimbrid Põhja-Italiasse jõudnud ja end põhja pool Paduse jõe madalikusse elama asutanud. Ka nende wastu läks Marius. Vercellä (nüüdse Vercelli, lääne pool Milano linna) juures wõitis ta nad niisama lõpulikul ära; 120.000 kimbrit saiwad surma, 60.000 lattuifiwad wangi. Nende naesed, kes wankriteft tehtud leerist wõitlust pealt oliwad waadanud ja mehi tagant

õhutanud, ei jõudnud wabaduse kaotamist mitte ära kannatada, waid surmaliwad iseendid ja oma lapsed ära (101 e. Kr.). Sellega oli roomlastel ähwardaw hädadoht kadunud. Roomas wõeti Mariust rõõmuhõiskamistega wastu. Ta tunnistati Romuluse ja Camilluse sarnaseks, teda auustati kolmanda „linna-asutaja“ nimega ja ta waliti kuuendat korda konsuliks.

8. Lepinglaste sõda (90—89 e. Kr.). — Adelimehed ei wõinud tõusikut Mariust silma offasgi sallida; tema poole hoidis aga alam rahwas, kes temast hädast päästjat lootsiwad. Marius ei olnud aga mitte Gracchus. Nii tubli kui ta sõja-asjus oli, nii nõrk oli ta riigiasjas. Adelimehi wiha-tes heitis ta mõnede hoolimata rahwajuhtidega ühendusesse, kes hukkaläinud inimeid oma ümber kogulsiwad ja nende abil oma wastasid salaja lastiwad ära surmata, et nad neile rahwakoosolekutel ja senatis enam wastu ei saaks rääkida. Keegi ei wõinud Roomas oma elu ja waranduse pärast nende eest enam julge olla. Wiimaks sai Mariusel enesel himu neist otia; ta astus oma truud sõjawäega nende wastu wälja ja wõitis nad Rooma uulitsatel ära. Sellega pahandas ta alama rahwa ära, ei jõudnud aga ülemaid seilusi mitte enese poole tõmmata. Nii lõppes tema kuues konsul-aasta üleüldise pahameelega. — Erakonnawõitlused keffsiwad aga edasi. Siis katsus auusameelne rahwatribun Livius Drusus, kes muidu paremlaste erakonna poole hoidis, wennaste Gracchuste mõtteid uuesti päewakorradele tuua ja selleläbi wabariiki hukatuse äärelt päästa. Ta andis mitmed head seadused ja katsus iseäranis seda Gajus Gracchuse mõtet teoks teha, et Italias elawatele lepinglastele Rooma kodanikuõigus antaks. Ta nägi ära, et ainult lepinguosalistest tublid talumehi wõib saada, kes sõjawäkke astudes jälle ilamaad teenida tahawad, aga mitte ainult sõjapealikut, nagu palgasoldatid, kes riigis ikka enam wõimu oma kätte kiskuma hakkasiwad. Aga ka Drufuse kätte läks nurja. Tal tekkis palju wihaeid waenlasti ja üks neist pistis ta odaga salaja läbi. Mõrflukas põgenes õhtupimeduses ära; taga otlima teda ei hakatudgi. Jälle oliwad lepinguosalised oma lootustes petetud. Nüüd ei jõudnud nad enam kannatada, waid wõtsiwad sõjariistad kätte,

nende eesotsas samnidiid ja teised mäerahwad. Nad afutafiwad Rooma eeskujul ise omale riigi, kelle etteotsa nad senati, konsulid ja praetorid seadisiwad ja tegiwad Corfiniumi linna Abruzzi mägedes oma pealinnaks, teda Italica nimeliseks ümber ristides. Et Rooma riiki siit hädaoht ähwardama kippus, jäi erakondade wõiflus Roomas natukene hooglamaks; demokraatlased, nagu Marius, ja aristokraatlased, nagu Sulla, pakkufiwad konsulitele omalt poolt abi. Peagi oli sõda Kesk- ja Lõuna-Italias käimas. Kaua wankus sõjaõnn linna ja tänna, sajad tuhanded saiwad lahingutes otsa, kuni wiimaks Rooma senat järele andis ja need lepinguosalised, kes sõjast osa ei olnud wõtnud, nagu ladinlased, Rooma kodanikkudeks tunnistas; ühtlasi lubati ka need kodanikkudeks wastu wõtta, kes kahe kuu jookul sõjariistad käest ära annawad. Selle peale hakkas mäis kiiresti soikuma, nii et Rooma wäed igal pool lepinguosaliste üle wõitu hakkasiwad saama. Kõige enam auu, enam ka kui Marius, teenis Sulla oma osawuse läbi, kes samniti kahes lahingus hiilgawalt löi ja nende pealinna Bovianumi ära wõttis. Et mäsku hoopis ära lõpetada, anti ilma wahet tegetmata kõikidele Italia elanikkudele Rooma kodanikuõigus. Nüüd wõisiwad nad wähemalt Rooma ametnikkude eest julged olla. Wabariik ei saanud aga sellest omale mingifugult kindlustust. Juba sest ajast saadik, kui terwe Italia-maa Sicilia saarest kuni Paduse jõeni Rooma käualuseks sai, ei olnud mitte enam õigus, et rahwahulk, kes pealinnas juhtus olema, walimiste ja seaduste üle hääletamisel ainukene otsuseandja oli. Just Roomas oliwad need rahwa jätid, kes kõigist maailma nurkadeft pealinna kokku oliwad woolanud, et siin wilja-andeid wastu wõtta, mida kodanikkudele siin ilma rahata anti. Niisugusid afufusi, nagu nad meie päiwil olemas on, kuhu iga maa-osa oma asemikka seaduste üle nõuu pidama saadab, parlamentili, ei tuntud terwel wanal ajal mitte. Nii oli Room ainult weel wälispidi wabariik, kes, nagu pea ilmsiks tuli, sõjapealikute ja nende palgasoldatite täielise mõju all seisis.

9. Mithridatese sõda (88—84 e. Kr.). Marius ja Sulla (88—78 e. Kr.). — Weel ei olnud lepinglaste sõda päriselt lõpnud, kui Rooma uus õnnetus tabas. Kagu pool

Musta merd oli wäikene kuningriik Pontus. Siin walitfes Mithridates, suurte annetega mees, tugewa kehaga, julge ja kawal. Kui Seleukose järeltulijate riik koost ära lagunes, oskas ta sellest omale kasu loetada ja oma riiki igapidi suurendada. Roomlased kassusiwad teda maid wõitmaks takistada, tema aga ei pörganud ifegi mitte roomlastega sõda pidamast tagasi, self ta teadis, et roomlased, kes lepinglastega sõda pidasiwad, suurt wäge tema wastu saata ei wõinud. Pealegi lootis ta abi Aasiast, Rooma alla heidetud² rahwaste poolt, kes roomlasi lüdamest wihkasiwad. Kusagil mujal ei koorinud Rooma ametnikud ja maksurentnikud rahwast nii kui Aasia prowintsis, mille wiimne Pergamoni kuningas Tiberius Gracchuse ajal Rooma riigile oli pärandanud. Rõhutud Aasia elanikud hõiskasiwad Mithridatesele tõesti kui oma ärapäästjale wastu ja tapasiwad määratud päewal kõik Rooma kodanikud Aalias ära, kokku 80.000 inimeft. Ifegi Kreekamaa kuffus Mithridatest oma kaitsjaks, ja Athen laskis tema wäed oma sadamasse tulla. Selle kardetawa waenlase wastu pidi Sulla, kes konsuliks oli walitud, sõtta minema. Kui ta oma wäega, mis Campanias oli, parajasti Aasia poole purjetama tahtis hakkata, tuli sõna, Roomas olewat rahwajuhid rahwast laisknud otsufeks teha, et wõetagu Mithridatese wastu peetawa sõja juhatus Sulla käest ära ja antagu Mariuse kätte. See sõnum ei liigutanud² Sullat mitte kõige wähematgi. Mida Rooma rahwaks kuffufi, see ei olnud selle paremlaste sülest wõrsunud uhke mehe filmis muud kui põlastusewäärt inimestehulk, kelle otsufid täitma hakata ta ei mõtelnudgi. Tema soldatid, kes teda armastasiwad, hõiskasiwad talle wastu, ta wiigu nad rahulikult Rooma wastu, nad tahtwat sealseid rahwaäsitajaid alles õpetada. Sulla läksgi pealinna wastu sõdima, wõitis Mariuse wäe ära, tegi rahwaotsufe, mis Mariuse Mithridatese sõja ülemjuhatajaks nimetas, tühjaks ja kuulutas Mariuse ning tema tähtsamad poolehoidjad seadufe kaitse alt lahti, nii et igaüks, kes nendega kokku sai, neid ära tohtis surmata ja seda tegema pidigi. Waewalt pääfis Marius surma suuft. Taga-ajajate eest põgenedes peitis ta enda sohu pilliroostikku ära, kust ta üles leiti ja ligidasse Minturnä linna wiidi. Selle linna ametiwõi-

mud laatiwad Kimbri tõugu orja teda ära tapma. Kui barbarlane elatanud sõjapealiku wälkuwaid filmi nägi ja tema mõirgawat häält kuulis, kui ta küsis, et „kas sina oled see mees, kes Mariust tahab ära tappa“, siis kadus tal kõik julgus ja ta põgenes Mariuse juurest kiiresti minema. Sellest juhtumiseft saiwad Minturnä wõimumeeste filmad häbi täis; nad tuletafiwad meelde, et Marius oli Italiamaa barbarlaste käest ära päästnud, ja andfiwad mehele, keda barbarlane ei olnud surmata julenud, mahti Aafrikasle põgeneda. — Niipea kui Sulla oma sõjawäega Kreekamaale oli läinud, tuli Marius tagasi ja hakkas wäge koguma. Hulk tema endiseid sõjamehi ja jooksu läinud orjalid kogufiwad tema ümber kokku, ja nendega tungis ta Rooma linna. Korfus kulmul andis ta käsu linna wärawad kinni panna, ja siis hakkas hirmus tapmine peale, mis wiis päewa ja wiis ööd ühtejärke kestis. Suurem hulk aadelimehi langes selle tapmise ohwriks. Mariuse enese sõpradel tuli juba hirm tema eest peale, aga pöörane wanamees laskis enda weel seitsmendat korda konsuliks walida ja arwas end nüüd oma suuruse tipul olewat, sest talle oli ette kuulutatud, et teda seitse korda konsuliks walitakse. Aga peagi tuli surm ja wõttis ta keset priiskawaid pidufid ära, sest priiskamisega katkus ta oma näriwat lüdamefunnistust waikima sundida. Terwe Italiamaa wõis nüüd wabamalt hingama hakata. Nii haleda otfa sai see mees, kes esioffa õiglane inimene oli olnud, siis aga erakondade wõitluste tagajärjel koledaks oli läinud. Tema wõimu pärifiwad tema poolehoidjad; aga juba rippus nendegi pea kohal kättemaksmise-mõök. — Wahepeal oli Sulla Mithridatele wastu sõda suure osawusega pidanud. Ehk tal küll wähe mehi oli, heitis ta omest kreeklased alla ja andis Athena linna oma soldatite kätte rööwida; kui ta terwet linna ära ei häwitafanud, siis jättis ta linna surnute, mitte elawate pärast häwitamata, nagu ta ise ütles. Boiotias löi ta Mithridatele sõjapealikuid kahes suures lahingus ja läks siis Aasiasse. Et aga ruttu koju tagasi pääseda, tegi ta Mithridatelega rahu, enne kui ta tema lõpulikult ära oli wõitnud. Alles nüüd, nelja aasta pärast, läks ta nendele kätte maksuma, kes oliwad julenud teda seaduse kaitse alt wälja lükata, tema sõbrad surma saata, tema

waranduse ära võtta ja tema maja maatafa teha. Italias astutiwad talle suured sõjawäed vastu, sest uued kodanikud, iseäranis samnidid, oliwad kõik Mariuse erakonna poolehoidjad. Tõulis kole kodulõda, mis kaks aastat kestis ja terve Italia wõrest aurama pani; wiimaks sai Sulla kõigist wastastelt jagu ja läks kui wõidumees Rooma. Nüüd algas hirmus kättemaksmine. Külma werega laskis Sulla 6000 wangiwõetud samnidil pead offast maha raiuda. Tapmisepaiga ligidal pidas senat istumist. Surijate oigamine kostis istumiseruumi, nii et senatorid kokkuliwad ja näost walgeks läkiwad. Sulla aga ütles: „Ärge ehmatage ühtigi, ma lasen ainult mõnede kurjategijate päid korraldada.“ Kui juba hulk inimesi sel kombel langenud oli, laskis ta awalikud kuulutuselehed ehk proskriptioonid üles lüüa, kuhu tuhandetekaupa inimesi oli üles tähendatud, kes surmale oliwad pühendatud. Kes kellegi neist ära tappis, sellele makkis ta suur palka; tapetu pea pandi turule awalikult näha ja tema warandus wõeti riigi omaks. Ka muudes Italia kohtades laskis ta tappa. Samnidid, keda ta Rooma peawaenlasteks pidas, laskis ta hoopis ära häwitada. Senat nimetas selle koleda mehe määramata aja peale diktatoriks ja andis talle luba riigikorda muuta. Ta ei kuulutanud end mitte ainuwalitsejaks, — see koorem oleks tal liiga raskeks läinud, — waid ta kandis selle eest hoolt, et riigiwõim jäädawalt tema seisusewendade kätte jääks. Sellepärast andis ta kõik wõimu senati kätte, wõttis tähtsad õigused rahwa käest ära ja kitsendas rahwatribunide wõimu nii, et nad ainult weel tagakiufatuid kaitsta wõiliwad. Arusaamata kombel andis ta siis wabahtlikult kõik wõimu oma käest ära ja läks oma mõisa elama, kus ta priiskamise tagajärjel juba ühe aasta pärast offa sai.

10. Pompejus ja Crasus (78—70 e. K.). — Kõige tähtsamad mehed Roomas oliwad nüüd kaks Sulla poolehoidjat, Gnäus Pompejus ja Crasus. Pompejus oli noor aadeli-mehe, kes kodulõja ajal Sulla all kui osaw wäekindral silma oli paistnud. Juba sõja algusel oli ta oma kulul sõjawäe palganud ja sellega Sullale appi läinud, niipea kui Sulla Mithridatele sõjast tagasi oli tulnud. Sulla nõuu peale oli ta isegi oma abikaasa ära tõuganud ja tema wõõrastütrega abieluse

heitnud, mis eest Sulla teda omalt poolt kõikepidi auustas, talle koguni Pompejus „Suure“ auunime andis. Crasus oli kõiklugu lubatud ja lubamata abinõude waral kõige rikkamaks meheks Roomas saanud, nii et ta ütelda wõis, et alles seda tuleb rikkaks lugeda, kes oma waranduse intressidega terve sõjawäe jõuab ülewal pidada. Mõlemad, niihästi Pompejus kui ka Crasus oliwad auuahnud mehed, ja warsti saiwadgi nad mahti oma auuahnust täita. Üks Mariuse aegne wäejuht, Sertorius, kaugelt kõige ilmapaistwam mees rahwa-erakonnas, oli saanud Hispaniasse põgeneda. Sealte pärisrahwa lultianlaste hulgalt oli ta oma auuwa meele pärast palju poolehoidjaid leidnud ja nende abil Hispanias nagu uue Rooma riigi asutanud. Juba mitu wäge oli senat tema wastu saatnud, aga kõikidest oli tema osawus wõitu saanud. Tema sõjamehed hüüdlisid teda teiseks Hannibaliks, ja Roomas ei teatud enam muud nõuu, kui saadeti kõige tublim sõjapealik, noor Pompejus, tema wastu. Pompejusele oli õnne, sest üks Sertoriuse enese alampealik tappis selle wägimehe ära, ja nüüd oli Pompejusele kerge asi mässu maha suruda. — Crasus oli wahepeal Italias suure auu osaliseks saanud. Suur hulk orjaid, keda Capuas firkuise wehklejateks ehk gladiatoriteks õpetati, oliwad Thrakia mehe Spartacuse juhatusel kasarmuteist ära põgenenud ja mässu tõstnud. Orjaldasid oli küll mitu korda ennegi Italias olnud, aga nad ei olnud riiklist hädaohtu kaasa toonud, kuid seekord ähwardasid orjad Roomast wõitu saada. Nende arw kaswas aegamööda 120.000 mehe peale. Spartacus oli neile osawaks juhiks: ta õpetas neile sõjateenistust ja lõi igaühete Rooma sõjawäge, keda ta aga kätte sai. Alles siis, kui tema mehed ükikutesse salkadesse laiali läksiwad ja oma käe peal rõõwima hakkasiwad, sai Crasus, kes wahepeal ülemjuhatajaks oli määratud, Apulias Spartacuse wäe üle oflustawa wõidu, kusjuures Spartacus ise, kes kui lõwi wõitleks, lahingus kui auus sõjamees ofta leidis. 6000 wangiwõetud orja poodi Appiuse tee ääres risti. Wiimase orjade salga sai Pompejus Hispaniast tagasi tulles Põhja-Italias kätte ja häwitask ta ära; sel põhjusel wõis ta kiidelda, et tema orjalõija äralõpetaja on.

11. Pompejuse hiilguse-aeg (67—62 e. Kr.). — Pompejus waliti ühes Crasfufega a. 70 e. Kr. konsuliks, ehk ta enne küll weel quästori-ametitgi ei olnud pidanud. Aeg oli juba niisugune, et seadust ja harjunud wiisi enam palju tähele ei pandud. Juba oli tal aadelimeeste hulgas palju waenlasi tekkinud, kellele kadedus enam rahu ei andnud; sellepärast hakkas ta ühes Crasfufega rahwa-erakonnale lähenema. Tema ettepanekul kaotati tema enese äia Sulla loodud aristokraatiline riigikord ära ja pandi endine kord jälle maksma. Selle järelandmise pärast hakkas rahwas teda nagu mõnda ebajumalat auustama ja lootis temast weel suuremaid asju. Rooma nõrga walitfufe tagajärjel oliwad terwel Wahemerel mererööwliid pehitama hakanud, omale laewu soetanud ja mitmel pool rannakohtades kindlusi asutanud. Isegi Italia rannamaad saiwad nende poolt kannatada. Sõjapealikud, keda senat nende wastu saatis, ei jõudnud midagi ära teha; siis andis rahwas, senati määrustest hoolimata, ülemjuhatusse Pompejuse kätte. Kolme kuuga oli Pompejus Wahemere mererööwlistest puhastanud ja nad kõige kaugematesgi Wäike-Aasia rannamägede salaugastes ära häwitanud (67 e. Kr.). — Weel oli tal üks ülesanne täita. Mithridates, kes Rooma niisama järelandmata wihkas, nagu omal ajal Hannibal, oli uuesti sõda alganud ja kuni Hellespontoleni edasi tunginud. Tema wastu saadeti Lucullus, kes küll tubli sõjapealik oli, keda aga soldatid ei armastanud, sest et ta uhke oli ja mehi walju korda pidama fundis. Lucullus lõi Mithridatest, wõttis tema riigi ära, tungis talle tundmata Armeniaa mägedesse järele, kuhu Mithridates põgenenud oli, wõttis ta pealinnagi ära ja pidi talle weel wiimase hoobi andma, kui tema sõjamehed mäslama hakkasiwad ja mitte enam kaugemale Armeniamaa sisse ei lubanud tungida. Sellepärast pidi ta Aasia prowintfi tagasi tulema, ja sellega leppima, et Mithridates oma riigi jälle tagasi wõttis. Nüüd pani üks rahwatribun ette, et antagu ka Mithridatele sõja lõpetamine Pompejuse hooleks; seda ettepanekut toetas olaw kõnemees Cicero. Rahwas heitis ettepaneku poole ja Pompejus, kes mererööwliste sõjast soadik alles Wäike-Aalias oli, wõttis Luculluse leegionid oma kätte. See asjalugu

pahandas Lucullust nõnda, et ta kõik riigitegewuse maha jättis ja oma pahameelt peenikese elu ning raiskamisega unustada katkus. Pompejusel oli ka nüüd jälle õnne. Ta andis Mithridatesele raske löögi ja ajas teda kuni Kolchisemaast saadik taga. Alles siis, kui kuningas üle Kaukasia mägede Taurisesse (Krimmi) põgenes, pääris ta tagali ja tuli, nagu mõni uus Aleksander, läbi maade, mille nimelidgi roomlased weel ei olnud kuulnud. Terwe Ees-Asia heitis nüüd Pompejuse alla; ta afutas siin linnafid, seadis kuningaid walitsema ja ajas teised walitsemaist ära, korraldas kaitseriikiid ja tegi muist maid Rooma prowintsideks, nii näit. Seleukidide riigi südamaa Syria. Nüüd ulatas Rooma riik ida pool kuni Kaukasia mägedeni ja Eufraati jõeni. Elatanud Mithridates wõttis aga ise oma elu, sest et tema poeg Sarnakes tema wastu mäslu tõstis.

12. Cicero ja Catilina (63 e. Kr.). — Wahepeal hakkas ikka selgemalt awalikuks tulema, et Roomas kõik kõlb-
lus põrmuse langemas on. Seal oli hulk suurflugu mehi, kes kogu oma waranduse ära oliwad priisanud ja üle pea wõlgade sisse langenud. Need afutasiwad wandeselti, kes konsulid ja suurema hulga senatorili tahtis ära tappa, wõlaramatud ära häwitada, rikkaid mehi nagu Sulla ajal surma wõi maalt wälja mõista ja nende warandust oma kätte saada. Wandeselti eesotlas seilis Catilina, waremalt kõige jultunum mõrt-
fukas Sulla poolehoidjade hulgas, juba oma wälimuse poolest wõigas inimene. Siisgi oli see mees juba kõiki kõrgemaid ametili prätorist saadik pidanud, oli senati liige ja tahtis 63. aastaks e. Kr. konsuliks saada, et kergem oleks oma plaanid täide saata. Selles püüdes toetasiwad teda, niipalju kui iganes jakasiwad, Crasus ja Cäsar, kes nüüd rahwa-erakonna juhid oliwad. Paremlastel läks aga korda tema asemel Marcus Tullius Cicero't konsuliks walida lasta, kes küll mitte suurest loost ei olnud sündinud, siisgi aga kui olaw kõnemees oma haritud oleku ja lahke läbikäimise pärast niihästi rahwa kui ka aadeliseisuse poolt lugupidamisest leidis. Ehk Catilina küll mitte konsuliks ei saanud, ei jätnud ta oma plaani ometi mitte katki. Juba mõtles ta konsulit ära tappa ja linna mitmest kohast põlema sütitada lasta. Aga tema plaan läks nurja, sest

et Cicero, kes oma salakuulajate läbi tema järele teraselt walwata laskis, kõik tema sammud ära teadis. Tulise kõnega tegi ta senatis Catilina enese juuresolekul kõik tema plaanid awalikuks ja sai luba wandeseltsi wäewõimuga ära lõpetada. Catilina põgenes ühe oma poolehoidja juurde, kes Etrurias talle wäe kokku oli kogunud; tema poolehoidjad wõeti Roomas kinni ja senat laskis nad offekohe ära hukata, ehk küll surmaotsus, nagu Cäsar seaduse põhjal nõudis, rahwakogu kätte kinnitada oleks pidanud antama. Catilina kaotas lahingu ja sai ühes 3000 poolehoidjaga surma. Nüüd oli kõik wõim Roomas jälle senati-erakonna käes, kellel enam muud karta ei olnud kui Pompejuse tagasitulekut; arwati nimelt, et ta tagasi tulles oma sõjameeste nõuusolemisel riigiwaliitluse üksinda oma kätte wõtab. Aga kartus oli asjata, sest Italiasse jõudes laskis Pompejus oma sõjamehed, nagu seadus nõudis, koju minna. Ta oli lubanud igale soldatile tüki maad anda, aga sedagi lubadust ei laisknud senat teda täita. Siis heitis Pompejus ühe noorema mehega lepingusse, kes anderikkam ja julgem oli kui tema ja selle teoks tegi, mida Pompejus mitte ei olnud teha usaldanud: nimelt wabariigi ainuwaliitluse-riigiks muutis.

X. Keisririigi asutamine.

1. Julius Cäsar (102—44 e. Kr.). — Gajus Julius Cäsar oli wana patritsia-perekonna wõsu, kes Aineiaft oma eliwanimaks luges. Ta oleks peaaegu Sulla ohwriks langenud. Tema tädi oli nimelt Mariuse abikaasa ja tema ise oli juba warakult ühe tähtsama Mariuse poolehoidja tütreaga abieluse heitnud. Sulla nõudis, ta lasku end sellest abikaasast lahutada. Aga kahekümne-aastane noormees, kellel enesel õrn, peaaegu naeselik nägu ees oli, näitas enam julgust üles kui Pompejus: ta wastas, keegi ei tohtiwat tema käest nõuda, et ta armastud abikaasa enesest ära tõukaks. Sulla sai wihaseks ja määras ka tema surma-ohwriks; alles oma poolehoidjate ärdate palwete peale wõttis ta oma määruse tagasi. „Olgu peale“, ütles ta, „aga pange tähele: see noormees on karde-tawam kui Marius!“ Erialselt wiibis Cäsar Wäike-Asias; kord oli ta sõjateenistuses, siis jälle, nagu muudgi noored

roomlased, Kreeka õpetajate juures õppimas. Seal sattus ta kord mereröövlite kätte. Kui ta enda suure lunastuserahaga lahti oli olnud, murettes ta omale laewad, ajas röövlitele järele ja laskis neist mitmed, nagu ta ise nende wastu oli ähwardanud, risti lüüa. Kui demokratlik rahwa-erakond peale Sulla surma jälle liikuma hakkas, wõttis ta waimurikko, kõneofawa ja helde käega Cäsari hea meelega oma juhatajaks; noorelmehel oli koguni niipalju julgust, et ta Mariuse kuju asemele, mis Sulla käsu peale Kapitolumist maha oli kistud, uue Mariuse kuju laskis panna. Nii wara, kui seaduse järele wõimalik oli, heitis ta kõrgete ametite kandidadiks ja waliti quästoriks, ädiliks ja ülempreefriks. Ädili-ametit pidades rõõmustas ta rahwast kuulmata foredate mängupidudega. Ta laskis 320 wehkejatepaari üles astuda, kel kõikidel hõberiided seljas oliwad; hõbedast oliwad ka kõik riistad, isegi metselajate puurid. Aga sedamööda suured oliwad ka tema wõlad; juba siis, kui ta weel mitte ühtegi ametit ei olnud pidanud, oli tal 1300 talenti, i. o. ligi 3 miljoni rubla wõlgafid. Senat andis neljakümne-aastasele raiskajale mahti peale prätori-ameti pidamist Hispaniase maawalitsejaks minna, kus ta selle aja harjunud wiisil raha kokku ajas, millega ta oma wõlad kinni maksis; enne aga kui ta Roomast oma wõlauskujate küüfist minema pääfis, pidi rikas Crasus, kellega ta sõbroks oli saanud, tema eest käemeheks heitma. Reisiil jäi ta ühte wiletsasse külakesesse peatama. Kui tema selliilised külakese üle naeriswad, ütles Cäsar tõsiselt: „Parem siin esimene olla kui Roomas teine“, ja tähendas sellega auuahnete plaanide peale, mis tema rinda paisutasiwad.

2. *Esimene triumvirat* (60 e. Kr.). — Hispanias kassus Cäsar mõnede siinamaani allaheitmata mäerahwaste wastu esimest korda oma sõjasaawust, tuli aga juba a. 60 e. Kr. Rooma tagasi, et siin järgmiseks aastaks konsuliametisse saada. Et teda ühes Crasusega rahwa-erakonna peameheks loeti, siis kassus senat tema walimist kõikluguste abinõuudega takistada. Selle eest aga heitis Pompejus, kes ka senatiga rahul ei olnud, mõlema rahwajuhiga ligidasse ühendusesse, ja selle „kolme mehe ühenduse“ ehk *triumviráti* wastu, mis rahwa

poolt usaldust leidis, ei jõudnud senat midagi teha, sest et tal eneselgi tublit juhatajat ei olnud. Mõned senati juhid, nagu Cicero, ei olnud mitte küllalt loomukindlad ja julged, teistel, nagu kõlbliselt puhtal ja südil Cato, wana kuulsa Cato järeltulijal, ei olnud küllalt arusaamist ja annet, et langewat wabariiki jalul hoida. Kerge waewaga sai Cäsar konsuliks. Paremlastele ei aidanud nende wihastamine ja karjumine midagi. Kodanikkude hulk kiitis kõik heaks, mis ühte-heitnud kolm meest oma wahel offustasiwad. Ei wõinud ju rahwal ka midagi nende otluste wastu olla, mis tark ja osaw rahwalõber Cäsar ette pani ja mida auupaistega ehitud sõjapealik Pompejus ning kõige rikkam roomlane Crasus oma poolt toetasiwad. Demokratlikku nägu ette wõttes walitsetiwad „kolm meest“ ehk triüwiriid riiki oma heaksarwamise järele. Kui Cäsari konsuli-aasta täis sai, laskis ta end mõlema Gallia, s. o. Ees- ja Taga-Gallia prowintsi maawalitsejaks määrata. Enne kui ta Roomast minema hakkas, astus ta Pompejusega selle läbi weel ligemasse ühendusesse, et ta temale oma ilusa tütre Julia abikaasaks andis. Et aga wahepeal Roomas liisgi mingit pahandust ei juhtuks, saadeti Cicero, kes küll põlwili maas Pompejuse käest armu palus, selle eest maalt wälja, et ta Catilina poolehoidjad ilma rahwa offuseta surma mõista oli lasknud; niisama toimetati ka Cato selle läbi kõrwale, et ta Roomast eemale kõrge auuamehi peale määrati.

3. Cäsar Galliamaal (58—51 e. Kr.). — Rheini jõe ja Atlandi okeani wahel elasiwad gallialased, Indo-Germani tõugu Kelti rahwa pea-osa, kelle sugulased ka Britannia saartel elasiwad, kelle keelt aga praegu ainult weel Bretagne'i (l. brätanj) poolsaare, Wales'i (l. ueels), Ülem-Schotimaa ja Iirimaa elanikud räägiwad. Gallialased oliwad hariduses juba oma jagu edenenuid: neil oliwad oma linnad, oma laewandus ja oma kaubandus. Usupruugiks oliwad neil aga alles inimeste ohwerdamised, mida nende preeftrid ehk druidid toimetasiwad, ja oma waprusest hoolimata ei jõudnud nad waenlastele mitte suurt wiga teha, sest et nad mitmesse suguharusse langesiwad, kes oma wahel lõpmata waenus elasiwad, ja et alamrahwas uhke aadeliseisuse orjuses pidi elama.

Nii ei olnud nad roomlasi oma maa sisse tungimast mitte takistada jõudnud, ja ka germanlased tungisivad neile Rheini poolt ägedalt peale. Juba oli üks Saksa würist, Ariovist, hulga sõjameestega Elvasiimaale tunginud, ja seal aset wõtnud. Üks kõige waprimatest Kelti suguharudest, helwetslased Helwetsias (ehk Schweitsiimaal), ei tahtnud enam wastu Saksa piiri elada, waid otlustasivad oma maad sakslaste kätte jätta, ise aga ühes naeste, laste ja terwe warandusega teele minna, et lääne pool paremaid asupaikaid otsida. Sel ajal ilmus Cäsar Gallia-maale. Et kaunist maad mitte metlikute sakslaste saagiks lasta saada, keelas ta helwetslastel edalitungimise ära. Kui nad sellest hoolimata lääne poole edasi läkiwad, astus ta neile wastu ja lõi neid *Bibracte* lahingus (nüüdse Autuni linna lähedal), nii et nad mahajäetud kodumaale tagasi pidiwad minema ja Rooma alamaks heitma. Siis läks ta mõnede gallialaste suguharude kätte peale Ariovisti wastu, kes gallialasi raskesti rõhuma oli hakanud. Elvasiimaal sai Ariovist otustawalt lüüa, nii et ta waewalt weel üle Rheini Saksiamaale tagasi sai põgeneda. — Nüüd wõttis Cäsar julgelt nõuaks, terwet Galliamaad Rooma walitsuse alla heita. Kõige pealt pidiwad sõjakad *belgid*, kes põhjapoolses Gallias elasivad, osawa sõjapealiku alla heitma, siis teised suguharud *Sequana* (nüüd *Seine*) ja *Liger'i* (nüüd *Loire*) jõgede wahel ja wiimaks ka need suguharud, kes *Ligeri* jõe ja *Pyrenei* mägede wahel asusivad. Et sakslased ikka alles walmis oliwad gallialastele peale tungima, käis Cäsar kaks korda üle Rheini jõe neid hirmutamaks. Isegi Britanniamaal käis ta kaks korda, kui sealsed keltid oma suguwendadele Galliamaa üle mere appi tulema tahtsivad hakata, ja tungis siin kuni *Támesi* (*Themse*) jõeni. Aga tal oli juba Galliamagagi küllalt tegemist, sest rasketest karistustest hoolimata tõisivad gallialaste suguharud kord siin, kord seal ikka jälle mäsü. Wiimaks, a. 52 e. Kr. tõusis pea terwe Gallia rahwas tubli *Vercingetorix'i* juhatusel roomlaste wastu üles. Oma julgusest ja oma pealiku osawusest hoolimata ei jõudnud nad Rooma wilunud wägedele, keda pealegi kõige suurem Rooma sõjapealik juhatamas oli, mitte wastu panna. Korra ometi jõudis *Vercingetorix* Cäsarit lüüa, siis piirati ta aga ise *Aléxia* linnas

(lääne pool nüüdsel Dijoni linna) sisse. Küll tuli igast küljest lugemata hulk gallialaste wäefalkasid teda päästma, kõik nad said Rooma leegionide käest lüüa. Siis tuli Vercingetorix ise täies sõjamundris, oma sõjaratlu seljas istudes, Cäsari leeri ja andis end ilma sõna lausumata wõitjale wangi. Wiis aastat hiljem pidi ta kaasa sammudes Cäsari triumfikäiku ülen-dama ja siis andis Cäsar ta timuka kätte. Kui Vercingetorix wangi oli wõetud, langes terve Galliamaa Cäsari wõimu alla. Nii oli ta kaheksa aasta jooksul 50.000 mehega terve rahwa alla heitnud, kellel kokku wähemalt üks miljon wahwat sõja-meest oli. Rooma keel ja kombed hakkaswad nüüd selle rahwa hulgas, keda enne waewalt nimepidi oli tuntud, kiirelt juurdu-ma. Cäsar aga oli Gallias erakonna-juhilt kõigi aegade kõige suuremaks sõjapealikuks muutunud; peale selle oli tal tubli sõjawägi, kes temaga harjunud ja kelle selfis teda keegi ei jaksanud ära wõita.

4. Cäsari tüli Pompejusega. — Triumviride hul-gas oli hakatuses Pompejus kõige tähtsam mees; warsti aga hakkas tema auupaiste Cäsari sõjategude kõrwal kustuma. Oli filmapilkusid olnud, kus ta hõlplasti ainuwalitsejaks oleks wõinud saada, aga tal puudus julge pealehakkamine; wõimu-himust hoolimata ei usaldanud ta riigikorda mitte wägiwaldselt murdma hakata. Ta ei jõudnud pealinna rahwahulkagi kauaks kolme mehe mõju all pidada, waid laskis kuulmata korratult Roomas walitsema hakata. Sõjariistadega ehitud salgad löi-wad Rooma uulitsatel peaaegu iga päew lahinguid, ühed senati, teised rahwa nimel. Orlatu segadus hakkas Rooma rahwast tüütama, nii et nad triumviride asemel suuremalt olalt jälle senati poole hakkaswad hoidma. Väljasaadetud C i c e r o kut-suti wõõralt maalt tagasi ja wõeti nagu mõni wõidurikas sõja-pealik rõõmuhõiskamisega wastu. Sel ajal kutsus C ä s a r oma mõlemad lepinguosalised ja nende poolehoidjad Etruria piirile L u c a linna ja õhutas neid agaralt toimetama, et nende kustu-nud mõju jälle maksma saaks (56 e. Kr.). Raha ja wägi-walla abil saidwadgi triumvirid wõimu Roomas jälle oma kätte. Juba oli Cäsar haruldase pika aja, wiis aastat, ühtejärke Gallia maawalitseja olnud, nüüd laskis ta end uuesti wiie aasta peale

sellelomasel ametisel kinnitada. Pompejuse ja Crasfuse saatis rahwas nende eneste soowil esimesel Hispaniasel, teisel Syriasel maawalitsejaks, kus nad effekäände all, et nad oma prowintsiid kaitsma peawad, Cäsari eeskujul omale sõjawägesid laiwad loetada. Aga uuendatud kolme mehe ühendusel ei olnud mitte pikka iga. Crasfusus, kes hiljuti tekkinud Parthia riigi wastu Hommikumaal sõtta läks, et siin auu ja wõimu koguda, sai Melopotamias rängalt lüüa; ta kaotas seal peaaegu terve oma wäe ja langes warsti ka ise mõrtsuka käe all (53 e. Kr.). Nii oliwad ainult weel Pompejus ja Cäsar üle jäänud. Pompejuse mõte oli alguses olnud, et ta Cäsarit oma ettewõtete täidesaatmise juures abiriistaks tarwitab; peagi hakkas ta aga aru saama, et ta omale kardetawa kaaswõitleja oli kaswatanud. Et tema abikaasa Julia juba ära oli surnud, siis ei olnud ta enam mingi asja läbi Cäsari külge loetud, waid omas edaspidises tegewuses pidas ta ainult iseennast mõõduandjaks. Täitfa harjunud wiili wastu laskis ta oma prowintsiis alampealikuid walitseeda, ise aga jäi ta Rooma ja edendas siin omagi poolt weel korratult, sest ta lootis, et senat walitsuse wiimaks wabatahtliselt tema kätte annab, et aga korralagedusest pääseda. Tema lootus läksgi täide. Senat ei osanud enam muud teha, kui nimetas teda ainsaks konsuliks, kelle wõim piiramata oli, ja jättis tema ka Hispania maawalitsejaks edasi. Seega oli Pompejus täieliseks isandaks Roomas saanud. Nüüd, kus ta senatiga sõpruses elas, pidi ta Cäsariga wastamisi minema. Lucas oli Cäsar nõudnud, pandagu ta peale maawalitsuse-aja lõppu konsuliks. Pompejuse tagasihufusel nõudis nüüd senat, Cäsar astugu enne oma ametist tagasi, lasku oma sõjawägi lahti ja tulgu siis Rooma konsuli-ametit püüdma. Nii sugune oleks pidanudgi asjakäik seaduse järele olema; Cäsar aga teadis kindlasti, et kui ta ilma ameti ja sõjawäeta Rooma ilmub, siis tema wastased ta otsesteed kohtu kätte annawad ja kardetawasle seisukorda saadawad. Õigusega tähendas ta selle peale, et kui Pompejus ühekorraga maawalitseja Hispanias ja konsul Roomas saab olla, siis tema ka Gallias olles konsuli-ametit wõib püüda. Aga Pompejus ja Cato ei pannud tema targutuli tähelegi. Nende ettepanekul ofustas senat 49. aasta

algufel e. Kr., et kui Cäsar mitte kohe oma sõjawäge lahti ei lae ja Gallia maawalitsust käest ära ei anna, siis teda isamaa ära-andjaks tuleb lugeda ja seaduse kaitse alt lahti arwata. Ühtlasi tunnistati isamaa hädaohus olewat ja nimetati Pompejus piiramata wõimuga ülempealikuks.

5. Kodulõõja algus (49 e. Kr.). — Cäsar pidi nüüd emba-kumba tegema, kas oma uhked lootused maha jätma wõi sõjariistade waral oma wõimu kinnitama. Ta walis wägiwallatse. Hiilgawa kõnega waimustas ta oma sõjamehi, läks siis üle kitla Rúbico jõe, mis tema prowintsi ja Italia piiri peal oli, ja algas seega kodulõõda. „Õnnemäng on alganud,“ hüüdis ta ise selle juures. Nii kiiresti ei teadnud Pompejus teda mitte oodata. Peaaegu ilma wõitlusesse astumata jättis ta Rooma ja Italia maha ning põgenes suurema osa senatoritega nii üle peakaela Balkani poolsaarele, et meelde ei tulnud riigiwara kaasa wõtta. Kuuekümne päewaga heitis Cäsar terve Italia oma alla. Oma wõidetud wastastega käis ta targu pehmelt ümber ja wõitis sellega palju lüdameid oma poole. Ta ei ajanud Pompejult mitte taga, waid läks tema Hispania prowintsi, et nagu ta ütles, esiti sõjawäge ilma pealikuta ja siis pealikut ilma sõjawäeta lüüa. Küll pidasiwad Pompejuse tublid alampealikud talle Hispanias mitu kuud wastu, wiimaks pidiwad nad ometigi alla andma. Cäsar ei teinud neile midagi, ja sellepärast läks neist suur hulk tema poole. Siis pööras ta Italiasse tagasi.

6. Sarsalose lahing (48 e. Kr.). — Wahepeal oli Pompejus idapoolsetest prowintsidest ja kaitseriikidest, mis temale truuks oliwad jäänud, suure wäe kokku kogunud ja seilis sellega Epeirooses, et siit Italiasse purjetada. Aga Cäsar oli kiirem kui tema. Ta purjetas ise Epeiroosesse, küll ainult wäikse wäega, sest et Brundisiumis, kust ta merele läks, ainult wähe laewu saadawal oli. Nii oli tema seisukord hakatuses hoopis hädaohtlik, kuni üks julge pealik, Marcus Antonius, talle läbi wastase laewa- ja maawäe tulles abiwäge tõi. Et oma wäele hõlpsamalt moona saada, läks Cäsar üle Pindose mägestiku Thesaliasse, kuhu Pompejus talle järele tuli. Cäsaril oli ikka weel ainult pool niipalju wäge kui wastasel.

Kuna tema aga oma wägewa waimuga terwet sõjawäge elustada oskas, oli Pompejus oma tegewuses foredate pealinna noorisandate tuju külge köidetud, kes kõiki tema korraldufi püüdsiwad maha laita. Kui siis 48. a. suwel e. Kr. wäed Sarsalose madalikul kokku läkswad, ei taganenud Cäsari wilunud mehed Pompejuse wäehulkade eest mitte. Pompejus ise põgenes aeglasti lahingust, ja selle tagajärjel häwitati terwe tema wägi ära: tapeti maha wõi wõeti wangi. Ühe hoobiga oli Cäsar terwe idamaa isandaks saanud. Ta hakkas Pompejuff taga ajama, kes Egiptusesse oli põgenenud. Kui ta Aleksandria linna tuli, ehmatas ta wäga, kui talle õnnetu Pompejuse pea wastu toodi: Egiptuse õuekonna käsu peale oli Pompejus ära tapetud, sest sellega loodeti wõitjale head meelt teha. Sellest hoolimata sattus Cäsar siin kardetawasse seisukorda. Kui ta troonitüli, mis printsessi Kleópatria ja tema wenna Ptolemaiose wahel oli tõusnud, ilusa printsessi kaksiks oflustas, tõlksiwad Aleksandria elanikud mäsu, sest et nad seda mitte ei sallinud, et wõõrsilt tulnud mees end Egiptuse koduste asjade sekka segas. Waewalt jõudis Cäsar nende pealetungimist tagasi hoida, kuni ta abiwäge sai. Kui Aleksandria mäis waigistatud oli, tõttas ta Pontuse riiki, kelle kallale Mithridatele poeg Sarnakes oli kippunud, ja sai siin nii kergesti ja kiiresti wõidu, et sellest järgmiste sõnadega Rooma wõis featada: „Ma tulin, waatfin ja wõitsin.“

7. Kodu sõja lõpp (46—45 e. Kr.). — Nüüd tuli Cäsar Italiasse tagasi. Senati-erakonna riismed oliwad Cato ja Numidia kuninga Juba ümber Aafrikas kokku kogunud. Kui Cäsar oma leegionid Aafrikasse tahtis wiia, ei kuulanud nad enam sõna, sest nad ei tahtnud mitte enam uut rasket sõda oma peale wõtta. Ootamata ilmus ta mäslajate soldatite keskele ja küsis, mida nad tahtwat. „Meie tahame koju minna ja lubatud palga kätte saada!“ sai ta wastuleks. „Hea küll, kodanikud,“ ütles ta, „tulge sel päewal minu juurde, mil ma ühes teiste soldatitega oma triumfikäiku pean.“ Cäsari lühike jutt, „kodaniku“ sõna, mida ta soldatite wastu harilise „selfimeeste“ sõna asemel tarwitas, ja kartus, et nad triumfikäigus mitte kaasa ei saa sammuda, waid ainult pealtwaatajad peawad

olema, awaldas soldatite peale suurt mõju; nad palusiwad oma ülekohut andeks ja käiswad rõõmuga Cäsari järel, kes nad Afrikasse wiis. Thapsuse linna juures, Suure Syrtilse (nüüd Gabes'i) merelahe rannal, läi ta senatimehi offustawalt. 50.000 waenlast jäiwad sõjawäljale maha, sest tema tooreks läinud mehed ei kinkinud elu enam kellegile. Auufameelne Cato ei tahtnud wabariigi hukkaasaamist oma filmaga näha, waid pistis Utica linnas ise omale mõõga rindu. Sedasama tegiwad ka Juba ja mitmed teised. Weel kord tõstiwad Pompejuse wahwad pojad Gnäus ja Sextus wabariigi lipu Hispanias kõrgele ja weel kord pidi Cäsar oma wäe nende wastu wiima. Munda juures Andalusias sattusiwad waenulised wäed ägedasse wõitlusesse. Alles wastu õhtut hakkas waenlane taganema, kui juba kõige tähtsamad juhid, nende hulgas ka Gnäus Pompejus, langenud oliwad. Nüüd oli Rooma riik Cäsari päralt.

8. Cäsar imperator (45—44 e. Kr.). — Kui demokraflaste juht oli Cäsar wõitlust aadeli-wabariigi wastu alganud, aga kui ta wõitjaks sai, siis alutas ta demokratia asemel ainuwalitsuse. Nagu omal ajal Peiisistratos Athenas, nii jättis ka tema Roomas wälispidi kõik wabariigi siseleaded alale, konsulid, senati ja rahwa-koosolekud. Keelmata andsiwad aga senat, kuhu ta oma poolehoidjad liikmeteks määras, ja rahwas, keda ta hiilgawate mängupidudega oma poole oskas wõita, kõige kõrgemad ametid kas pikemaks ajaks wõi terweks eluajaks tema kätte. Nii oli ta diktator, censor ja rahwatribun, tal oli õigus sõja ja rahu üle otsustada, riigi rahalummastid oma heaksarwamiist mõõda tarwitada, prowintsidese oma tahtmise järele maawalitsejaid määrata jne. Nii oli kõik walitsusewõim Cäsari käes üklinda. Tal oli julgust ka wälimisi ainuwalitseja tundemärkisid tarwitusele wõtta; ta kandis endiste kuningate wiisi riief, istus kuldtrooni peal, laskis oma kuju rahade peale lüüa ja oma mälestusefamba seitsme wana kuninga mälestusefammaste kõrwale üles seada. Wihatud kuninganime ei tahtnud ta enesele mitte wõtta, waid laskis enesele „imperator“ l. o. „ülemkäskija“ nime anda, mida muidu ainult need sõjapealikud kandsiwad, kes õiguse oliwad saanud triumfikäiku pidada. — Ta riifus roomlastelt küll nende wabaduse, andis

neile aga suurepäralised uuendused tasuks. Ühe asja poolest ei olnud ta oma meelt muutnud: et ta alamate rahwakihtide seisukorda täpselt parandada katsus. Nagu omal ajal Solon, nii pehendas ka tema wõlaseadusid ja kaotas wõlgade eest orjaksmüümise lootuks ära. Ta andis walidad kälukirjad liiakasu-wõtmise kohta, murettes suurte, riigi kulul ettewõetawate ehituste läbi tööta töölistele auusat palgateenimise-wõimalust ja afutas koduta kodanikkude jaoks asulinnasid, kus nad omale uue kodupaiga leidsiwad. Mis Gracchus ette oli wõtnud, seda tegi tema teoks: ta laskis *Karthagolinn* jälle üles ehitada, kuhu warsti õitsew Rooma asulinn tekkis, niisama ka Korinthose ja mitmed teised linnad. Siis hoolitses ta ka prowintsi-elanikkude eest, kes Rooma maawalitsejate wastu sinnamaani täitsa ilma õigusteta oliwad olnud; ta pani maawalitsejad ja maksurentnikud walida ülewaatuse alla, mislābi prowintsi-elanikkude wilets seisukord palju paremaks läks. Ka wāhendas ta prowintsi-elanikkude maksukoormat ja hakkas neile Rooma kodanikuõigust andma; see oli elimene samm täitmata kuristiku kinnikotmiseks, mis walitseja rahwa ja riigialamate wahel kuni sinnamaani oli olnud. Igast asjast hakkas ta imestusewāärt agarusega kinni; luuri ja wāikleid asju pidas ta ühetasa silmas. Muude hulgas korraldas ta hoopis tabast ja tapist lāinud kalendrit, mis pāris ajast 67 pāewa ees kāis; Aleksandria õpetlase *Sosigenese* abiga lei ta tema nime jarel nimetatud Julianuse kalendri, mis weel praegu tarwitusel on.

9. Cāfari āratapmine (15. märtil 44 e. Kr.). — Cāfar lootis, et pehmus, mis ta oma waenlaste wastu üles näitas, kõike wiha tema wastu kustutab. Ta ei leadinud, nagu tyrannid harilikult tegiwad, oma ümber mitte ihukaitsewāge, sest ta arwas, et rahwas teda armastab. Aga mõnes asjas oli ta otse pime. Ta lubas hea meelega, et meelitajad tema sündimisekuu tema nime jarele Juliuse kuuks laskiwad nimetada, et tema kujusid nagu mõne jumala kujusid üles seati ja et teda lausa kuninga nimega auustati. Antonius pakkus talle kõige rahwa nāhes kuninglikku ottsafidet, mille Cāfar ainult sellepārast wastu wõtmata jättis, et rahwahulk selle juures hoiatawalt waikis. Juba oli lenatis korrapāraline arupidamine määratud, kas mitte

ei tuleks jälle kuningawõimu uuendada. Siis heitfiwad mõned senatorid, kes wabariiki päästa tahtfiwad, wandeseltfiiks kokku, et „tyranni“ ära tappa. Wandeseltfi hing oli anderikas *Cassius*, kes Pompejuse all Cäsari wastu oli sõdinud. Peale Sarsalose lahingut oli ta küll Cäsari armu ofalifeks saanud, aga lüdames jäi ta ometi wabariigi poolehoidjaks. Tema tähtsam abimees oli *Brutus*, Cato sugulane, puhtate elukommetega mees, niisama kui Catogi. Cäsar pidas temast iseäraliist lugu, ehk ta küll ennem ka Pompejuse poole oli hoidnud, ja ülendas teda kõiksugu auuametitega. Enam aga kui walitseja lugupidamist, armastas Brutus wabadust; ta astus ka wandeseltfi liikmeks. Küll hoiatati Cäsarit, aga see ei aidanud. Kesef Senatist istumist, 15. märtsil 44 e. Kr., läksiwad wandeseltfiilised põueodadega tema kallale; kui ta oma armastatud Brutust kallaletungijate hulgas nägi, hüüdis ta: „Ka sina, mu poeg!“, kattis toogaga näo kinni ja kukkus odapistete all surnult Pompejuse mälestusefamba ette maha, mis ta oma auusa meelega ise oli käskinud uuesti üles seadida.

10. *Teine triumvirat. Silippi lahing* (42 e. Kr.). — Peagi nägiwad Brutus ja Cassius, et nad eclinud oliwad, kui nad arwasiwad, et ühe tapatöö läbi wabariiki jälle jalale wõib seada. Küll oliwad Cäsari poolehoidjad esimesel pilgul kohkunud; kui nad aga nägiwad, et rahwas Cäsari tapmist mitte heaks ei kiitnud, astusiwad nad jälle tegewusesse. Iseäranis tegew oli *Marcus Antonius*, suurte annetega mees, kes aga ka kõiki selle hukkaläinud aja märkifid oma küljes kandis. Tema hoolitfes selle eest, et tapetud Cäsar suure auuga maha maeti. Matuse ajal pidas ta rahwahulgale hiilgawa kõne, luges Cäsari testamendi ette, kus kõigile roomlastele pärandust oli jäetud, ja õhutas selle läbi rahwa nii wihale, et Cäsari mõrtsukad kiiresti prowintfidesse pidiwad põgenema, et oma elu päästa. Nad saiwad alles siis uut lootust, kui Cäsari poolehoidjad oma wahel tülise läkliwad. Cäsar, kellel ainuusti poega maha ei jäänud, oli testamendis oma õe tütrepoja *Octaviuse* kasulapseks wõtnud ja pärijaks määranud. *Octavius* oli alles noor, kõigest 18 aastat wana, sellepärast ei pannud Antonius teda palju fähele, waid toimetas nii, nagu

oleks tema ise Cäsari järeltulija ja ainuvalitseja. Octavius aga, kes end kasuisa järel nüüd Gajus Julius Cäsar Octavianus' eks nimetas, heitis Antoniuse vastu wabariiklastega ühte nõuusse; ta hoidis silmakirjaks senati poole, kes wana wõimu riigi üle jälle kätte saanud arwas oļawat. Cicero ettepanekul andis senat Octavianusele käsu Antoniuse vastu lõtta minna, sest et see senati otsusid mitte tähele ei pannud. Endised Cäsari soldatid läkswad lahku, muist hoidswad Antoniuse, muist Octavianuse poole. Múfina (nüüd Módena) juures tuli lahing ja Antonius sai lüüa. Nüüd hõiskasiwad wabariiklased rõõmu pärast, aga see oli liig wara. Kui Octavianus nägi, et wägi truult tema poole hoidis, näitas ta oma päris nägu. Ta tuli Antoniusega ja ühe teise Cäsari pealikuga, Lepidus'ega, wäiksel saarel Bonónia (nüüd Bologna) linna ligidal kokku ja asutas nendega uue „kolme mehe ühenduse“. Need kolm meest otsustasiwad riigi oma wahel ära jagada, enne aga üheskoos kõik oma wastased ära hukata ja hukkasaanute waranduse oma kätte wõtta, et raha saaks, millega ahneteile soldatitele nende truu teenistuse eest nõutud palka wõiks maksta. Need kolm werejanulist pealikut otse kauplesiwad ja tingisiwad oma wahel, keda just ära tuleks hukata. Selle juures ütleliwad nad endid oma sõpradest ja sugulastest, Lepidus isegi oma wennast lahti ja määrasiwad kõik tapaohwriks. Sulla eeskujul ilmutasiwad ka nemad nimekirjad ja lubasiwad tapmiseks määratud meeste peade eest hinda maksta. Terwe kari wabatahtlikka timukaid astus nüüd tegewusesse, ja terwes Italias algas kole tapmine, mille ohwriks ka Cicero langes, kes oma ägedates kõnedes Antoniust oli puutunud. Wahepeal oliwad Brutus ja Cassius, keda senat Makedonias ja Syrias maawalitsejateks oli nimetanud, ida pool enesele suured wäed kokku kogunud. Triumvirid läkswad neile vastu ja Silippi linna juures Makedonias tuli a. 42 e. Kr. otsustaw lahing. Wabariiklased said lüüa ja Brutus ning Cassius wõtsiwad ise omal elu. Nüüd wõtsiwad triumvirid riigi oma wahel takistamata ära jagada. Antonius wõttis omale idapoolse osa Kreekamaaga, Octavianus läänepoolse osa Italiaga. Ühtlasi heitis Antonius Octavianuse õe Octaviaga abieluse, et lepingut kindlamaks teha. Lepidus,

kes neist kolmest kõige nõrgem oli, sai oma osaks Aafrika. Palgaks saidad soldatid aga, kelle abil triumvirid oma võidud olivad saanud, 18 Italia linna, kull endised elanikud oma majadest ja maade pealt minema kihutati.

11. **Aktioni lahing** (31 e. Kr.). — Et Rooma riik mitte nagu Aleksander Suure riik mitmesse osasse ei lagunenu, seda tegi Octavianus oma osavuse ja kavalusega. Ta äritas Lepidust, kes offekohene mehike oli, niikaua kuni see sõda algas; siis läksiwad tema mehed Octavianuse poole ja ta pidi alla heitma. Võitja võttis tal maa käest ära ja pani ta selle eest ülempreestriks. Peagi sai Octavianus põhjust ka Antoniusega sõda algada. Antonius oli Aleksandriasse elama läinud, kus ta sellefama ilusa kuninganna Kleopatra'ga, kes juba Cäsarit oli võrgutanud ja kelle Cäsar Egiptuse kuningannaks oli pannud, õöd ja päewad läbi priiskas. Oma seadusliku abikaasa, auusameelse Octavia, jättis Antonius hoopis hooletusesse ja tõukas ta wiimaks enesest koguni ära, misläbi ta Octavianust sügawasti pahandas. Kui ta weel oma armukeiele ja tema lastele Rooma prowintsilid ja kaitseriikilid nagu mängukannilid hakkas ära kinkima, siis pani Octavianus senatile ette sõda kuulutada, mitte Antoniusese, waid Kleopatrale. Antonius ei jätnud Kleopatrat mitte hädasse, waid mõlemad hakkasiwad endid sõja wastu walmistama ja kogusiwad suure sõjawäe ning suure laewastiku kokku. Lääne-Kreekamaal, **Aktioni** rannamäe juures (Ambrákia lahe suus) põrkasiwad nad a. 31 e. Kr. Octavianuse laewastikuga kokku, kelle juht tema sõber ja tubli sõjapealik Agrippa oli. Octavianusel oli vähem laewu, ka oliwad nad vähemad kui wastaste omad; wõit oli kaalu peal. Siis äkiste sõitis Kleopatra oma laewadega minema, ja Antonius sõitis talle enda laewaga järele, laewastikku ilma juhita maha jättes. Nüüd oli Agrippal kerge wõitu saada. Antoniusese maawägi ootas weel seitse päewa oma pealikut tagasi tulewat; kui ta aga ei ilmunud, siis heitsiwad kõik Antoniusese poole. Egiptuses, kuhu Octavianus järgmisel aastal läks, sai Antonius weel kord lüüa. Siis laskis Kleopatra talle kuulutada, ta olewat ise oma elule offa peale teinud. Seda kuuldes haawas Antonius end surmawalt. Kunin-

ganna oli feda küll ainult petnud; kui ta aga asjata oli kaffunud ka Octavianult oma iludusega wõrgutada, tegi ta oma elule otfa peale, teadmata, kas usli hammustamisega wõi kihwfitud nõelaga; ta ei tahtnud mitte wõitja triumfikäigu ilustuseks eluse jääda. Egiptusemaa tehti Rooma prowintfiks. Kolme mehe lepingult oli jällegi ainuwalitfus saanud, ja keegi ei kaffunud feda uue Cäfari käeft ära kiskuda. Kõiki oliwad lõpmata segadused ära tüütanud ja kellegil ei olnud midagi selle wastu, et wabadus ainuwalitfjeja kätte kaotfi läks, kui aga jälle rahu maale sai, nii et elu ja warandus julged wõifiwad olla.

12. Kultura-elu. — Wabariigi lõpu poole oli elu Roomas kõlblufe poolest hoopis rikki läinud. Inimlik meel, mehifus ja õiguseft lugupidamine oliwad tühisteks lõnakõlkfudeks muutunud, üleliigne elumaitfmine ja ahnus oliwad igas tegemifes ainsad tõukejõud. Selle juures oliwad wälifed eluwifid wäga peenikeseks läinud, nimelt kreeklaste mõjul, kes keelte ja kõneolawufe, muufika ja muude kunstide õpetamise igal pool oma kätte oliwad wõtnud. Kreeka ehitajad ja kujurairujad ehtifiwad maailmariigi linnafid oma kaunite töödega, seft roomlased ise ei ole kunsti-töodes iialgi kuigi kaugele edenenud. Ainult kirjanduses jõudifwad nad kreeklastele kaunis ligidale järele. Cicero haris oma kõnedes, kirjades ja muudes kirjatöodes Ladina keelt ning wiis selle kaunidusele ja täiufele, mida meie nüüdgi weel imestame. Ka Cäfar hiilgas oma kirjatöödega, seft eeskujulikult kirjeldas ta ühes raamatus oma Gallia sõjakäikufid ja teises kodusõda, mida ta Pompejufe wastu pidanud. Teine tähtis ajaloo-kirjutaja oli Sallustius, kes Jugurtha sõda ja Catilina mäfsu ofawasti kirjeldas. Octavianufe ajal elas Titus Livius, kes hiiglatöö oma peale wõttis ja terve Rooma riigi ajaloo alguseft kuni oma ajani täielikult ära jutustas; kahjuks on ainult neljas ofa tema raamatust alale jäänud. Selsamal ajal hakkas ka Ladina luulekunnit õitfma. Vergilius kaffus Homerofega wõistelda ja kirjeldas suures lugulaulus, Änëis nimi, Aineiafe ekliifõitufid, keda Cäfari soo esi-õfaks peeti. Horatius, wabaks lastud orja poeg, luuletas kaunid ning õrnu tundelaulufid ja terawaid

pilkelugusid. Palju laulusid tegi olaw luuletaja Ovidius kõiklugu ainete üle. Need ja teised tähtsad mehed tegiwad algawa keisriaja üheks kõige hiigawamaks ajajärguks Rooma ajaloos; seda aega loetakse Rooma kirjanduse kuldseks ajajärguks.

XI. Room keisrite all. 31 e. Kr. kuni 476 p. Kr.

1. Augustus (31 e. Kr. kuni 14 p. Kr.). — Kui Octavianus wõimu kindlalt oma kätte oli saanud, jättis ta oma noore ea tageduse maha ja walitses riiki targalt ning pehmelt. Õiglaselt püüdis ta raskeid haawu parandada, mida häwitawad kodusõjad riigile oliwad lõõnud. Et arwamist äratada, nagu peaks ta walitsust ainult roomlaste soowil enese käes, pani ta korraga kõik ametid maha ja wõttis alles senati tungiwa palwe peale walitluse uuesti oma kätte (a. 27 e. Kr.). Tänuks selle eest andis senat talle Augustuse nime, i. t. „püha, jumalataoline mees.“ Octavianus ise nimetas end walitseja-nimega Imperator Cäsar Augustuseks, i. t. umbes „ülem sõjapealik Cäsar, jumalataoline mees.“ Et pea kõik pärastised keisrid need kolm nime oma pärisnimele juurde lisaliwad, siis on nad nagu Cäsari ja Augustuse põhjendatud Rooma keisriwõimu ametinimeks saanud. Sõnalt „Cäsar“ on meie praegune sõna „keiser“ tekkinud. Augustuse nime andmisega kuulufas senat Octavianuse nagu uueks jumalaks. Tõepoolest hakati kohe terwes riigis tema auuks templid asutama, kus teda kui jumalat teeniti; ainult Roomas wõidi teda sellekohase keelukirja põhjal alles peale surma kui jumalat teenima hakata. Wälispidi oli Roomal ikka alles wabariigi kuju. Augustus ei ajanud mitte niisugust toredust faga, kui Cäsar oli ajanud; ta ei tahtnud mitte kui kuningas ja isand, waid kui *princeps*, i. o. kui esimene kodanik ja esimene wabariigi ametnik, riiki walitseda. Aga princepil oli niisugune wõim käes, et ta tõepoolest ainuwalitseja oli. Ta oli eluajaks tribuniks walitud; sel põhjusel oli tema isik puutumata, ja ta wõis kõik senati ja rahwa otsused, mis talle mitte ei meeldinud, fühjaks teha. Tema üklinda otsustas sõja, rahu ja lepingute üle ja ajas wõõraste riikidega asju oma arwamise järele. Ta wõttis

kõik prowintlid, kus suuremaid sõjawägeid pidi hoidma, oma walitfufe alla ja saatis linna enese afemel sõjapealikud (*legatus*), keda ta oma walimise järele ametise pani, maad walitfema. Muudesle prowintfidesse saatis senat wana harjunud kombe järele prokonfulifi, kes aga siisgi princepi ülewaatufe all seilwad. Kõige pealt oli muidugi tema terwe riigi ülem sõjapealik ehk „imperator“; tema nimel wõeti nekrutifi, temale wandufiwad nad fruudufewannet, tema pani kindralid ja ohwitferid ametise, kes tema näpunäidete järele asju ajaliwad, kuni jällegi tema, kui tarwis, ameti nende käelt ära wõttis. Sõjawaagi, mis nüüd wahetpidamata, ka rahu ajal, sõjariistu jäi, oli fähtfam keisriwõimu tugi. Alatafa oliwad umbes 300.000 meest lipu all, suurem hulk piiride lähedufes, et riiki wäliste waenlaste eelt warjata, muift oli aga ka Italias, Rooma linnas ja tema ümbrufes, et keisrit iga mäslukaffe wastu kaitsta. Need oliwad kaardiwäed ehk prätorianlased; kes kahekordse palga saiwad. — Muidu laskis Augustus wälitud maailma rahu maitsta. Ta oli uhke selle peale, et ta Janufe templit, mis sõja ajal lahti seilis ja efimefelt Puunia sõjalt faadik enam kinni ei olnud pandud, wõimalikult kaua kinni seista wõis lasta; ta ei tahtnud muid sõdafid pidada, kui ainult niifugufid, mis riigi kaitfeks tingimata tarwilikud oliwad. Ta ise ei olnud mitte ofaw sõjajuht, sellepärast andis ta sõjapidamise harilikult oma sõbra ning wäimehe Agrippa, pärastpoole oma wõõrapoegade Tiberiufe ja Drufufe hooleks. Aga üksigi piirirahwas ei jäänud karistamata, kes roomlali tülitama sõandas tulla. Rätias (praegufes Graubünden ja Tiroli) elafiwad rätlased, kes alatafa Italiamaal rööwimas käiliwad; need ja üleüldse kõik rahwad Alpi mägedes kuni Ungriaft faadik laskis ta alla heita ja nende maad prowintfideks muuta, nii et nüüd Danubiufe (praegune Donau) jõgi terwes oma pikkufes Rooma riigi põhjarajaks sai. Augustus kassus ka Sakfamaad alla heita, jättis aga selle kaffe katki, kui tema sõjapealik Varus (a. 9 e. K.). Teufoburimetfam ägestikus sakslaste käelt rängasti lüüa sai. Riigi lifemistes asjades pidas ta kõwa korda, mis kõige paremat mõju awaldas. Iseäranis saiwad nüüd prowintlid, rasketelt makfudeft hoolimata,

lahedamalt hingama hakata, sest et Augustus maawalitsejatele kindla palga määras ja neile igaluguse wäljakurnamise kōwasti ära keelas. Kodulõja ajal äralaastatud maakonnad hakkasiwad jälle toibuma ja rahwarikkaks minema, põllutõõ, kauplemine ja tööstus wõflsiwad hoogu, kunstid ja teadused õitseliwad, ja esimest korda kaua aja tagant saiwad Wahemere äärsed rahwad jälle korraliku walitsuse all kosuma hakata.

2. Juliuse-Claudiusse soost keisrid (14—68 p. Kr.). — Nii wäga peeti Augustusest lugu, et termelt neli keisrit tema soost tema järeltulijateks saiwad, ehk keisriwõim nende läbi küll hirmfaks wägiwõim-walitsuseks muutus Augustuse esimene järeltulija, Tiberius (14.—37. a. p. Kr.), muidu anderikas mees, elas alatises umbufalduses ja kartuses, et tema majesteedi-auu külge puudutatakse; sellepärast laskis ta lugemata hulga riigialamaid, kes enamasti kõige kõrgeimatest perekondadest pärit oliwad, tapalawale saata. Ka kaotas ta rahwa-koosolekud ära ja tegi seega wiimasele jätisele, mis Roomas weel demokratiat meelde tuletas, otse peale. Tema järeltulija Caligula, Drufuse pojapoeg, oli nii õel walitseja, et teda otse hullumeelseks loeti; kui ta neli aastat oli walitsenud, tapliwad mõned kaardiwäe ohwitserid ta tema enese palees ära. Kolmas Augustuse järeltulija, Claudius (41—54), Caligula onu, oli hea südamega ja nõrga tahtmisega mees, kes täitsa oma kahe abikaasa, eliti Messalina ja peale selle surma Agrippina kurja mõju all oli, nii et tema walitsuseaeg Rooma peale palju õnnetuft tõi. Wiimaks andis Agrippina talle kihwti, mispeale Agrippina enese poeg Nero, keda Claudius esmalt wõõraks pojaks, pärast ka oma pojaks wastu oli wõtnud, keisriks kuulutati (54—68). Nero näis selle peale otse uhke olewat, et ta enam priisata, pillata ja kurja teha oskas kui keegi muu roomlane tema ajal. Ta tappis oma wenna ära, siis ka oma ema, abikaasa, õpetaja ja arutu palju teisi. Elul nagu ei olnudgi enam hinda; kõige auulamad roomlased wõflsiwad ise omal elu, ka juba siis, kui neil hirmuwalitsejat weel karta ei olnudgi. Kui a. 64 tuli pea terwe pealinna ära häwitas ja ühtlasi lugemata palju inimesi ära põletas, siis arwasiwad kõik, et keiser ise tulestõtija on olnud.

Nero ajas aga kõik lüü ühe uue usu poolehoidjate peale, keda sel ajal esimest korda tähele hakati panema; need olivad krist-lased. Ta laskis neid metselajatele sõõgiks ette wifata, risti lüüa ja õõsel kui tuleontifid oma aias elufalt ära põletada. Wiimaks tõstis Hispania maawalitseja Galba selle koleda inimese wastu mäsku ja laskis iseenele oma leegionide poolt keisriks kuulutada. Kui ka prätorianlased Roomas Nerole selja pööraliwad, ei suutnud Nero enam muud teha, kui laskis ühe orja omale mõõga rindu pista. Neroga kustus Augustuse sugu-wõsa ära (68 p. Kr.).*) Waewalt oliwad seega soldatid näha saanud, et õieti nemad riigi tõifid isandad on, kui juba teised wäeosad teisi pealikuid keisriteks wälja hüüdsiwad. Tuli kaheaastane häwitaw koduõda, mille jookkul keegi Otho Galba troonilt ära tõukas, keegi Vitellius siis jälle teda; wiimaks pidi ka Vitellius Flavius Vespasianusele alla andma, kes Syriass keisriks oli kuulutatud ja troonile peatama jäi (69—79).

3. Flaviuse soost keisrid (69—96). — Vespasianus oli wäga tubli mees, kes walidufega riigiasjad jälle korda seadis ja rahaga kodufes elus ja riigiasjus kokkuhoidlikult ümber käis. Tema järeltulija oli tema wanem poeg Titus, keda tema hea südame pärast „inimeseloo rõõmuks“ kuffuti. Kui ta mõnel päewal midagi head ei saanud teha, siis ütles ta, see päew olewat tal asjata kaotfi läinud. Suured õnnetused andiwad talle palju mahti head teha, ehk ta küll ainult kaks aastat (79—81) waliffes. Tema ajal jäiwad kolm õitswat linna, Pompeji, Herculaneum ja Stabiä, tulepurtskawa mäe Vesuuiuse tuha alla (a. 79 p. Kr.); aastalajad otla ei tea-

*) Wiie Juliuse-Claudiusse soost keisri suguluse seletufeks paneme siia järgmise sugutabeli üles:

Augustus, abikaasa Livia; selle esimene mees Tiberius Claudius Nero		
Julia, tema mees Agrippa	Tiberius † 37 p. Kr.	Drufus
Agrippina wanem; tema mees Germanicus	Claudius † 54 p. Kr.	
Caligula † 41 p. Kr., abikaasa Agrippina, kelle esimene abielu mees		
Gnäus Domitius		
Nero † 68 p. Kr.		

tud neift midagi enam, kuni nende waremed a. 1721 kaewu kaewamise juures maa alt kogemata kätte leiti. Nüüd hakati neid nende kätteft wabastama ja kaewati mitmed osad, iseäranis palju Pompeji osalid lahti, misläbi Wana-Rooma aegleid linnalid kuni kõige peenemate peenlusteni fundma wõis õppida. Mitte sugugi Tituse sarnane ei olnud tema wend ja järeltulija *Domitianus*, kes werehimu ja priiskamise poolest Caligula ja Nero sarnane oli, kuni tema ta oma abikaasa eestwõttel ära tapeti (a. 96). Tema ajal wõttis tubli sõjapealik *Agricola*, ajaloo-kirjutaja Tacituse äi, *Britanniam* a Rooma riigi külge. Cäsari alustatud tööd edasi tehes heitis ta waprud britlased kuni Schoti mägedeni Rooma riigi alla.

4. Riigi hiilguseaeg *Nerwa*, *Trajanuse*, *Hadrianuse*, *Antoninus Piuse* ja *Marcus Aureliuse* all (96—180). — Nüüd sai roomlastele õnn osaks, et nende üle wiis tublit keisrit järgemööda walitseliwad, nii et nad ligi sada aastat offa sifemist korda ja rahu maitseliwad. Esimene neift wiieft oli *Nerwa*, kes senati poolt peale *Domitianuse* äratapmist keisriks waliti, tark wanamees, kes oma tarkust iseäranis selle läbi üles näitas, et ta oma parema sõjapealiku, *Hispania*st pärit olewa *Trajanuse*, enese kaalupojaks ja kaaskeisriks tegi ja seega tema enda järeltulijaks määras. *Trajanuse* walituse ajal (98—117) edenes Rooma wõim oma tipule. Tema all ulatatiwad Rooma ilmariigi piirid kõige laiemale. Ta heitis rõõwrahwad *Danubiuse* jõesuu ligidal, nüüdses *Ruménias* ja *Siebenbürgias*, alla ja muutis nende maa uueks *Dacia* prowintfiks. Ta pani siia *Danubiuse* pahemale kaldale kõigist Rooma riigi osadest afunikka elama, kelle järeltulijad alles praegu siin asuwad. Need on praegune *Ruménia* rahwas, kes *Romani* keele, kombed ja nime, kõigist ajaloolikkudest muutustest hoolimata, kuni tänapäewani alal on hoidnud. Ida poole fungis *Trajanus* üle *Tigrise* jõe edasi. Weel tähtsamad oliwad tema sifemised korraldused rahu ajal. Ta laskis *Hispania* jõgede ja *Danubiuse* peale sillad ehitada; ta afutas teelid, sadamaid ja kanalid, pani terwes *Italias* waestelaste kaswatusafutused käima, ja tal jäi siiski weel raha üle, et Rooma linna suurepäraliste ehitustega kaunistada ja mängu-

pidudega, nagu neid enne veel iialgi ei olnud nähtud, rahwahulka lõbustada. Igal pool oli kord ja õigus maksmas, ifegi wabadus paistis tagasi tulnud olewat. Tema all — ütleb ajaloo-kirjutaja Tacitus, kes Trajanuse ajal elas — sai haruldane õnn osaks, et igaüks seda tohtis mõelda, mida tahtis, ja seda tohtis ütelda, mida mõtles. Tacitus ifegi sai kõik ofekohe lüdame pealt ära ütelda, mida ta mõtles: ta pani esimese aastalaja keisrite ajaloo kõigi nende koledustega, mis tõesti olnud oliwad, tagasihoidmatalt kirja. Ja nagu oleks see suur roomlane ette aimanud, kuft poolt tema ifamaale hukkaminek kätte tuleb, kirjeldas ta teises kirjatöös, „Germania“ nimi, wanade sakslaste kombeid ning olusid ja kujufas oma kõlwatumate ja näbrastanud waimuga kaaskodanikkudele tooreft. looduserahwaft filmade ette, kelle waim alles rikkumata, kes täis jõuudu ja uhke oma wabaduse peale oli. — Trajanus pärandas riigi oma onupoja Hadrianusele (117—138). See haritud mees saafis suurema hulga walitsuse-aega sellega mööda, et ta ife kõik oma prowintlid Britanniamaaft kuni Egiptuseft saadik läbi rändas ja nad oma filmaga üle waatas. Igal pool jättis ta oma hoolekandmise tundemärkilid maha: asufas hulk feelid, weewärkilid, templid, kindlusid j. m. Ta luges Rooma riiki ennem liig suureks kui liig väikseks; sellepärast jättis ta oma eelkäija wõidetud maad Tigriife taga maha, lest et neid maa-kauguse pärast raske oli walitseda, pidas aga muidu piirifid hoollasti filmas. Ta walis omale järeltulijaks Antoninus Piuse (138—161), kes oma auusa meele pärast üleüldift armastuft ära teenis; tema alatine lõna oli, et parem olewat ühe kodaniku elu päästa kui tuhat waenlast hukka saata. Niifama õiglase ja auusa meelega oli tema järeltulija Marcus Aurelius (161—180), „mõttetark keisritroonil,“ kes oma kirjatöös, „Harutused ifeenese üle,“ kõige puhtamat meeluft awaldas; ka tõifises elus katfus ta elu oma mõtete järele seadida.

5. Segadused riigis (180—270). — Aga kui wankuw rahwa õnn on, kui ta piiramata wõimuga walitseja tuju küljes ripub, seda wõis Aureliuse hukkaläinud poja Commoduse ajal näha, kes kõiklugu üleannetuft täis oli, siis „keisrihullustusesse“ jäi ja kõikfugu koledufi fegi, kuni õuekondfed ta wiimaks

ära tapliwad (192). Et mingifugust kindlat troonipärimisele adust ei olnud, wõtsiwad jälle soldatid omale õiguse eneste tahtmise järele keisrit troonile panna. Kõige pealt walitsiwad Rooma ümbruses seiswad prätorianlased oma meele järele keisri troonile; kui neil sellest mehest himu täis sai, pakkusiwad nad keisritrooni sellele, kes neile selle eest kõige kallimat hinda maksab. Üks rikas senator ostis trooni suure summa eest enesele. Nüüd aga tõtsiwad ka prowintssides seiswad wäed mitmel pool oma kindrali keisriteks, ja üks neist, tulsale waimuga Septimius Severus (193—211), Aafrikast pärit, kes aga tubli sõjamees oli, jätkas wiimaks troonile püsima jääda. Tema wõttis senati käest, kes endiste keisrite ajal nagu keisriwõimu kaasosanik oli olnud, kõik wõimu ära; sest ajast saadik ei olnud enam mingifugust wõimu keisrite tujusid taltsutamata, waid nende tujude üle kätsiwad ainult weel soldatihulkade tujud. Kes prätorianlasi jõuudu mööda meelitas, see sai end ikka mõni aeg troonil hoida, olgu ta ka nii wilts mehike, kui Severule poeg Caracalla, ema käte wahelkes oma wenna ära tappis, wõi tema sugulane, Sürriast pärit olew Elagabalus, kes Rooma keisrite hulgast kõige hukkaläinum ja kõige alatum oli; wiimaks suriwad ka nemad soldatite käe all. Kui Elagabaluse lallepoeg, Aleksander Severus, jälle korralikumalt walitsema tahtis hakata, löiwad soldatid ka tema maha (235). Nüüd hakkusiwad mitmesugused wäeosad üksteise wõidu walitsejaid troonile tõtma ja troonilt ära heitma. Kord oli ühel hoobil 26 keisrit. Riigis walitses kõige haledam segadus. Kodusõjad, barbarlaste pealekippumised, nälg ja katk murdsiwad sel ajal poole osa riigielanikka maha. Alles keiser Aurelianus (270), toore loomuga mees, aga osaw sõjajuht, Illyriast pärit, lõpetas selle kurwa aja ja kogus riigi jälle kokku. See tähendas aga juba kadu, kui ta tarwis leidis olewat Rooma linna kaitsmaks suurt müüri ehitada.

6. Riigi jagamine (395). — Nii kardetaw oli riigi seisukord, et just kõige tublim mees Aurelianusse järeltulijate hulgast, Dalmatiast pärit olew Diocletianus (285—305), walitsusekoorma ühe ainfa inimese jaoks liig raskeks arwas. Sellepärast andis ta läänepoolse riigi osa oma sõbra Maximianuse

kätte walitseda, kuna ta idapoolse oma kätte jättis. Kumbgi ülemkeiser, kes kumbgi „Augustuse“ auunime kandis, wõttis omale tubli kindrali pojaks, kes alamkeisri ehk „Cäleri“ auunime kandis ja ühtlasi ülemkeisri abiline ja troonipärija oli. Nii oli riigil neli walitsejat, kellest igaüks temale määratud riigiosa nende seaduste järele walitses, mis Diocletianus terwe riigi kohta andis. Ühtlasi muutis Diocletianus keisriwalitsuse lõpulikult piiramata ainuwalitsuseks, kuna ta oma ümber niisuguse pühaliku ja auukartust äratawa ümbruskonna lõi, mille sarnast sinnamaani ainult Aasia hirmuwalitsejate juures oli nähtud. Keisri juurde pääsmine tehti efekirjutatud wormide täitmise läbi wõimalikult raskeks. Kellele aga arm osaks sai, et ta kuni trooni astmeteni tohtis tungida, see pidi walitseja ette põlwili heitma, kes ise kulla ja kalliste kiwidega nagu üle külwatud oli. Kakkümmend aastat oli Diocletianus wõimsalt ja targalt walitsenud, siis paniwad tema ja Maximianus ühel ja selfamal päewal kõige maailma imeks oma auukroonid maha ja laskeiwad oma alamkeisrid oma asemele astuda, kuna need jälle omale uued cäsarid walitsiwad. Diocletianus oli oma aruist küll kõik nii targalt korraldanud, et targemalt enam korraldada ei saanudgi; siiski pidi ta nägema, et korraga kuus trooninõudjat ilmuliwad, kelle wahel werine kodusõda algas. Wiimaks läks kawalal ja agaral Konstantinus'el (306—337) korda, kõik teised trooninõudjad ära häwitada ja ise ainsaks riigiwalitsejaks saada (324). Niikaugeli oli ta kriitlaste läbi saanud, kelle usu ta wõidule aitas. Konstantinus tegi oma kojapidamise weel toredamaks ja riigiwalitsuse weel wägiwaldsemaks, kui see juba enne oli olnud. Riigiwalitsuse keskpaigaks tegi ta, kui hommiku ja õhtupoolse riigiosa wahel wahe oli tehtud, Byzantioni linna Bosporuse mere ääres. Hulga kaunite ehituste läbi tegi ta selle linna, mis „uue Rooma“ ehk Konstantinopolis'e (s. o. Konstantini linna) nime kandis, nii hiilgawaks, et wana Rooma ilu tema ees kustuma lõi. Peale seda sai jälle pruugiks riiki jagada. Wiimast korda ühendas Theodosius (379—395), keda tema wapruse ja waga meelega pärast ka Theodosius Suureks kutsutakse, terwe Rooma riigi oma käe alla, aga surmawoodil jagas ta riigi oma poegade

Arcadiuse ja Honoriususe wahel kaheks. Arcadius sai ida- ja Honorius läänepoolse osa, ja lest ajalt saadik jäiwadgi mõlemad riigiosad teineteiselt lahku. Ida-Rooma ehk Kreeka riik seilis weel peale tuhanda aasta, kuni türklased ta ära wõitliwad. Lääne-Rooma riik sai germanlastele saagiks; a. 476 wõttis Saksa würft Odoaker wiimase Rooma keisri Romulus Augustuluse käest riigi jäänawalt ära.

7. Sifemine waibumine. — Suurepäralist oli Rooma riik toime pannud. Kõik rahwad Wahemere ümber oli ta ühe ainfa riigi sülle kogunud, kõik oli ta üheks ainsaks rahwuseks kaswatanud, kellel üks meel ja ainult kaks keelt oli. Nagu Wäike-Aasia elanik, Egiptuse- ja Juudamaa mees, kes nüüd Kreeka keelt rääkisiwad, nii hakkasiwad ka talupoeg Danubiuse kaldal, karjakaswataja Hispanias ja põlluori Aafrikas oma kodult keelt ära unustama ja Ladinakeelt tarwitama. Üks õigus ja üks raha walitfesiwad nüüd Schotimaa mägedest kuni Nubia kõrbeni ja Taguse (nüüd Tajo) jõest kuni Eufrati jõeni; Londinium (nüüd London) ja Alekstrandia, Lutetia (nüüd Paris) ja Jerufalem oliwad ühe ja sellesama riigi linnad. Riigi piirifid oliwad kohati suured wäehulgad, kohati jälle tornide ja kraawidega müürid kaitsmas, nagu nüüd Hiinamaal; seespool piirifid oli heade keisrite walitfufe ajal sügaw waikus ja rahu walitfemas, nii et inimeseloo igaffus, „rahu maa peal“, paistis kätte tulnud olewat. „Maailm oli“, ütleb üks Antoninus Piuse aegne kirjanik, „oma igapäewase raudkuue seljalt ära wõtnud ja pidu-ülikonna selga pannud.“ Mingifugult waenluff ei olnud seda takistamas, kui Hommiku- ja Öhtumaa rahwad oma maa ja töö saadufid wahetasiwad. Julfad sõjateed postihoonete ja õõmajadega käisiwad ühest riigi äärest teiseni. Maakohad, mis praegu õudfied on, nagu Põhja-Aafrika liifemaa ja Syria kõrbe osafid, oliwad siis õitswate külade ja linnadega nagu üle külwatud. Room, Alekstrandia, Antiochia ja ülesehitatud Karthago oliwad hiiglalinnad, kus küllus, ühtlasi aga ka kõik uuema aja suurlinnade halbfufed walitfesiwad. Üks ja seesama Kreeka-Rooma haridus ja kunst oliwad omale Tamesa, Rhenuse ja Niiluse kaldal kodukoha leidnud. Maad, mis Cäsari ajal alles barbarlaste mõju all seisnud, sünnitafiwad riigile nüüd kirja-

nikka, kõnemehi, luuletajaid, riigi-tegelasi, sõjapealikuid ja keisrid. Kaunid templid ja lugemata metall- ning marmorkujud ehtitiwad Gallia ja Hispania linnafid, niisama nagu Italia- ja Kreekamaa omafid, ja weel tänapäew äratawad Wana-Rooma aegsete weewärkide, supelushoonete, tsirkuste ja teatrite waremed rändaja imekspanemist, olgu see Aalias, Afrikas wõi Europas. — Aga sellel rahul ja haridusel puudus kõige tähtsam wara, mis rahwastel on — wabadus. Weel igal pool oliwad rahwahulgad orjuse kütke s, ja orjadega tohtis kõik teha, mis süda kutsus. Ei olnud ju Rooma riigi elanikkudel, ainult ehk kreeklased wälja arwatud, suuremat lõbu, kui mängupidudel surijate orjade, kurjategijate ja sõjawangide hingeheitmist waadata, kes gladiatoriteks õpetatud oliwad ja kas üksteist surnuks pidiwad raiuma wõi lõwide, tiigrite ja panterite wastu wõideldes oma elu jätma. Aga ka need, kes end wabaks meheks kiitfiwad, ei olnud õiguse päraft muud kui ilma õiguse ta orjad wägewate walitsejate ja nende ametnikkude ees. Ei olnud küll enam mingisugust wahet walitseja rahwa ja allaheidetud rahwaste wahel: Caracalla oli a. 212 kõigile prowintsidele Rooma kodaniku õiguse andnud; aga nüüd oliwad kõik üheluguses allarõhutud seisukorras. Ikka rängemalt hakkas wägivalwalitlus riiki suruma: keegi ei tohtinud oma arwamist ilmutada, kõik waimuelu jäi soiku, lugemata kari kõrkilid ja petiseid ametnikka imes rahwa üdi, ja kuulmata kõrged makitud, iseäranis Konstantinuse ajalt peale, ajaliwad rahwa meelt heitma. Et pääsmist leida, põgeneliwad talupojad metsadesse ja linnalased barbarlaste maale. Terwed maakonnad ja linnad jäiwad tühjaks, põllutöö, kauplemine ja tööstus hakkaliwad langema, ja ühes rikkusega kadus ka teadus ja kunst. Wäga kardetaw nähtus oli ka see, et Rooma riigi elanikud sõjariistade kandmisest ikka enam ja enam ära wõõrduliwad. Keegi ei tahtnud enam soldatiks heita. Misgi mõte ei ajanud roomlastele suuremat hirmu peale kui see, et ta kakskümmend wõi koguni kakskümmendwiis aastat sõjaleeris ja waenlase wastu wõideldes mööda peab saatma, sest nii kaua kestis sõjateenistus. Ja kui keisrid sunduse-abinõuusi tarwitusele wõtsiwad, siis tegiwad mehed end wigaseks, kas raiuliwad mõned sõrmed parema käe küljest ära wõi

muud, et aga sõjateenistusesse ei kõlbaks. Jkka suuremal määdul pidi sõjaväkke kalli raha eest juht neid palkama, kelle vastu roomlased endid pidiwad kaitsma, barbarlasi. Paistis, nagu olekliwad inimesed kõigis asjus kõik oma jõuu ära kurnanud, nagu oleks inimelusegu wanaks ja nõdraks läinud. Aga kadu oli uus elu juba tärkamas. Igafsedes tõttaliwad rõhufud hinged uuele ufule vastu, kes wahet ei teinud isandate ja orjade wahel, ristiusule, ja ühtlasi puhus anderikas barbari rahwas — germanlased — kõdunenud inimeluseoole uut mehejõuudu sisse.

Nimed ja sündmuste juhataja.

- Aadel** 12, 14, 20, 72, 79, 102, 172, 213—214.
Aafrika 212.
Aarialafed 34, 54.
Achaia (ja -lafed) 44, 54, 64.
Achaimenes 38.
Achilleus 50, 142, 143.
Ädilid 181, 190.
Afrodite 45, 50, 160.
Agamemnon 50.
Ageilaos 132, 135.
Agricola 249.
Agrippa 243, 246.
Agrippina 247.
Ahriman (Anromainyus) 35.
Aigeios 48.
Agisopotamoi lahing 121—122.
Aineias 162.
Ainuwaliffus (monarhia) 10, 11, 239, 244.
Aiolafed 57, 58.
Aischylos 109.
Aitolia 43.
Akarnania 43.
Akkadlafed 27.
Akropolis 79, 107, 109.
Aktioni lahing 243.
Alamkoda (taadikutekoda, riigi-wolikogu) 12.
Alba Longa 157, 162, 167.
Aleksander Suur 130, 141—150.
Aleksandria linn 145, 152, 243.
Alesia linn 234.
Alkaios 85—86.
Alkibiades 117—123.
Alkmene 46.
Allia jõgi 179.
Amazonid 47.
Amfiktyones 61.
Ampipolis 42, 117.
Amilius Paullus 204, 210.
Ammon (Ra, Re) 21.
Amulius 162.
Anarhia (korralagedus) 9.
Anaxagoras 125.
Anaximandros 124.
Ancus Marcius 163—164.
Änäis 244.
Antalkidas 133.
Antigonofe järeltulijad 151—152.
Antiochos, Alkibiadefele ülemtüürimees 121.
Antiochos, Syria kuning 208.
Antonius, Marcus 237, 240—243.
Antonius Pius 249—250.
Apennini mäed 154.
Apis 21.
Apollon 44, 61.
Apulia rannamadalik 155.
Aquäduktid 158.
Aquä Sextiä (Aix) 222.
Arabia (ja -lafed) 7, 25.
Arcadius 252.
Archimedes 152, 205.
Archontid 73, 77, 83.
Areiopagos 78, 102, 104.
Ares 44, 160.
Arginufa lahing 120—121.
Argo 49.
Argolis (Argo) 44, 104.
Argonauhid (-lõudjad) 49.
Ariadne 48.
Aricia linn 172.
Ariovist 234.
Aristagoras 87.
Aristarchos 152.
Aristeides 90, 98—99.
Aristofanes 110, 129.
Aristokratlik riik 10, 12, 72—74.
Aristomenes 66.
Aristoteles 130—131, 142.
Arkadia 44.
Artafernes 89.
Artaxerxes 100.
Artemis 44, 50, 68, 160.
Artemifioni rannamägi 94.
Asfur 29.
Asurbanipal (Sardanapal) 27, 28.
Asyria riik, rahwas 7, 20, 24—30.
Astyages 36.
Afumaad, -linnad (koloniid) 6, 32, 57—58.
Athen (ja -lafed) 43, 63, 72—85, 87—141.
Athofe mägi 88.
Atlas 47.
Attika 43, 56, 57, 115.
Attika mereliit 98—99.
Augeias 47.
Augurid 161.
Aurelianus 160, 251.
Aurelius, Marcus 249—250.
Aventinus 157.
Baal (Bel) 26, 29.
Babyloni linn 25—26, 146.
Babylonia riik (Baabel, -lafed) 7, 24—30, 36—38.
Bakhos (Dionysos) 45, 108—109.
Barbarlafed 57, 61, 254.
Belgid 234.
Beneventumi lahing 187.
Besfos 147.
Bibracte lahing 234.
Bithynia 151.
Biton 80.
Boiotia 43, 105.
Brafidas 116—117.
Brennus 180.
Britanniamaa 249.
Brongliaeg 5.
Brutus, efimene konsul 173.
Brutus, Marcus 241—242.
Bulgarlafed 8.
Byzantion (Konstantinopolis) 42, 140, 252.
Caelius 157.
Caere linn 156.
Caligula 247.
Camillus, Surlus 178, 180.
Campania 155.

- Cannä lahing 203—204.
 Canulejuse leadus 177.
 Capitolinus 157.
 Capitolium 157.
 Capua linn 182, 204, 205
 Caracalla 251, 254.
 Cäfar, Julius 230—241,
 244.
 Casius 241—242.
 Castor 174.
 Cafilina 230—231.
 Cato Noorem 233, 238—
 239.
 Cato Wanem 200, 209.
 Catulus, Lutatius 198.
 Caudiumi mäekitfus 184
 Centuriad 177, 189.
 Centuriad ja (-koosole-
 kud 169—172, 187.
 Ceres 160.
 Chaironeia lahing 140—
 141.
 Champollion 24.
 Cheilon 67.
 Chios 85.
 Cicero 229—231, 233,
 235, 242, 244.
 Claudius, Appius 176,
 181—182, 184, 186.
 Claudius, Gajus 195—
 196.
 Claudius, keiser 247.
 Clölia 174.
 Clufium 156, 178—179.
 Collatinus 173.
 Colosseum 159.
 Commodus 250.
 Crasus 227—233, 236.
 Curiatlafed 164.

Dacia 249.
 Danubius (Donau) 246
 Dareios 38—41.
 Dareios III. 143—147.
 Datis 89.
 Decius Mus 189.
 Dekarchia 123.
 Dekeleia linn 120.
 Delfoi tempel ja orakel
 44, 61—63, 65, 75,
 128, 138.
 Delofe laar 99, 101,
 Demeter 45, 160.
 Demokratia, demos 12
 —13, 60, 79, 82, 102.
 Demokratlik riik 11, 73.
 Demokritos 124.
 Demosthenes 112, 137
 —141, 151.
 Despot (hirmuwalitseja)
 11.
 Diadochid 150—151.
 Diana 160.
 Dido 33.
 Diktator 172, 189.
 Diocletianus 251—252.
 Diogenes 142.
 Diomedes 47.
 Dionysios 130.
 Domitianus 249.
 Dooria (-lafed, itiil) 56,
 58, 64, 106—107.
 Draama 109.
 Drakon 74.
 Druidid 233.
 Drufus 246.
 Drufus, Livius 223.
 Duilius 196—197.

Eeflafed 8.
 Efeos 57, 85.
 Efiartes 93, 104.
 Eforid 67—68, 98.
 Egiptus (ja -lafed) 7,
 16—24, 111, 151,
 244.
 Eira kindlus 67.
 Ekbatana 147.
 Elagabalus 251.
 Elateia linn 140.
 Elis 44, 62.
 Elisfa 32.
 Epameinondas 134—
 136.
 Epeiros 43, 185.
 Erechtheion 108.
 Eretria linn 87.
 Erinylfed 45.
 Eris 50.
 Erymanthofe mägestik
 46.
 Esquillinus 157.
 Etruskid (tuskid) 155,
 164, 178, 184.
 EuBoia laar 57.
 Eufrati jõekond 24—25.
 Eukleides 152.
 Euripides 109.
 Eurotafe jõgi 65, 68, 135.
 Eurymedoni jõgi 96 101.
 Eurystheus 46.
 Fabius Maximus 201,
 203—204.
 Saiakid 53.
 Faleron 91, 106.
 Farnakes 230, 238.
 Farfalofe lahing 237—
 238.
 Feidias 62, 106—108.
 Filippi lahing 241—243.
 Filippos, arst 143—144.
 Fillippos II, Mak. kun.
 136—141.
 Fillippos V. 208—209.
 Silofofid 86, 113, 124—
 125.
 Flaminius 203, 208.
 Foinikia (ja -lafed) 7,
 30—34, 55, 144.
 Fokaia 85.
 Fokis 44, 105, 137—140.
 Fortuna 161.
 Forum 157.
 Frixos 49.
 Fyle 59, 82.

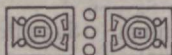
Gades (Cadiz) 32.
 Gaeba 248.
 Gallia (ja -lafed) 155,
 178—180, 184, 199,
 221.
 Gallialafed Roomas 178
 —180.
 Galfatlafed 199.
 Gaugamela lahing 145
 —146.
 Gavius Pontius 184.
 Geniufed 161.
 Germanlafed 34, 221,
 250, 254.
 Gerufia 65.
 Gigandid 44.
 Gladiatorid 156.
 Gordioni linn 143.
 Gracchus, Gajus 218—
 220.
 Gracchus, Tiberius 216—
 218.
 Grammatika 112.
 Granikofe lahing 142—
 143.
 Graziad 45.
 Gümnaesiumid 113.
 Gümnaastika 112.
 Gylippos 119.

- Hades 45.
 Hadrianus 249—250.
 Halys (Kifil-Irmak) 36.
 Hamilkar Barkas 197—200.
 Hammurabi 27.
 Hannibal 201—208.
 Harmostes 123.
 Hasdrubal 200—202, 206.
 Hebe 48.
 Hefaistion 149—150.
 Hefaistos 44, 160.
 Hegemonia 71, 92.
 Hektor 51.
 Helena, Menelaose abik. 50.
 Hellas, hellenid 57, 61.
 Helle 49.
 Hellespontos 49, 121.
 Helofid 64, 68, 103, 117.
 Helwetslased 234.
 Hera 44, 50, 160.
 Heraclea lahing 186.
 Herakles (Herkules) 46, 49.
 Heraklese fulbad 24, 47.
 Herculaneum 248.
 Hermes 44, 53, 160.
 Herodotos 26, 110.
 Hesperidid 47.
 Hestia 45, 160.
 Hieron 195—196.
 Hiinlased 8.
 Hipparchos 81.
 Hippias 81, 89.
 Hippokrates 111.
 Hippolytes 47.
 Hispania 200, 207, 212.
 Histiaios 41, 87.
 Homeros 50, 80, 112, 143.
 Honorius 252.
 Horatius 177.
 " Cocles 173.
 Horatius luuletaja 244.
 Horatylased 164.
 Hydra 46.
 Hyksod 19.
 Iberuse (Ebro) jõgi 202.
 Ifigeneia 51.
 Ilias 59, 113, 142.
 Ilion 51, 143.
 Illyria 42.
 Imperator 239.
 India 148—149.
 Indo-Germani keeled, rahwad 7, 35, 54.
 Iran (Aryan) 25, 34, 146, 151.
 Iis 21.
 Israeli rahwas (juudid) 7, 28, 30, 37—38.
 Isfose lahing 144.
 Isthmose maakitus 63.
 Italiamaa 154—160.
 Italica 224.
 Italiklased 34, 156.
 Ithome mägi 66.
 Jaapanlased 8.
 Janiculum 158.
 Janus 161, 246.
 Jaon 49.
 Jaxartese (Syr-Darja) jõgi 38, 147.
 Joonia (-lased, ftiil) 56, 57, 73, 87—88, 107.
 Jordan 30.
 Juba 238.
 Jugurtha 220—221.
 Julius 162.
 Jumalad 21, 44—45.
 Juno 157, 160.
 Jupiter 157, 160.
 Kaanimaa 30.
 Kafra 19.
 Kaheteitk. tahwli lead. 176.
 Kairo 17.
 Kalchas 50.
 Kaldea (riik, rahwas) 25, 27.
 Kalender 240.
 Kallisthenes 148.
 Kalmutid 5.
 Kambyfes 20, 37—38.
 Karjakaswatajad, karjalased 3—4, 14.
 Karthago (ja -lased) 32—33, 194—212, 240.
 Käsitöölised 14, 82.
 Kasted 14.
 Kaupmehed 14, 31.
 Keeled 6—7.
 Keifer 11.
 Keltlased 34, 233.
 Keops (Kufu) 18—19.
 Kerberos 45, 47.
 Kerkyra linn 114.
 Kimbrid 221—223.
 Kimon 96, 99—104.
 Kineas 186.
 Kiri 23—24, 26, 27, 29, 34, 55.
 Kirke 53.
 Kiwiaeg 5.
 Klaatwalmistamine 33.
 Kleisthenes 81—85.
 Kleitos 143, 148.
 Kleobis 80.
 Kleon 116—117.
 Kleopatra 238, 243—244.
 Kloakid 158.
 Knidose linn 133.
 Kodanik ja ta õigused 9—10, 187—188.
 Kodros 56, 73.
 Kogukonnad 82.
 Kohud 13.
 Kolchifemaa 49.
 Konon 122, 132—133.
 Konstantinus 252.
 Konstituffion, -ilik walitus (põhjusleaded) 10—12.
 Konfulid 171, 188—189.
 Koopalanikud 2—3.
 Korinthos 56, 114, 132, 142, 210.
 Korinthose sambad 107.
 Koroneia linn 132.
 Kreekamaa (ja -lased) 34, 41—153, 208—210, 244.
 Kreeta saar 47, 58.
 Kristlased 252.
 Kritias 123—124.
 Kroifos 37, 80, 87.
 Kujuraimise-kunft 86.
 Küla, -kond 13, 82.
 Kultura 29, 33, 244.
 Kümne-mehe-wolikogu Roomas 175—176.
 Kunaxa küla 131.
 Kuningas 11, 60, 72, 167, 169.
 Kuruli ametnikud 190.
 Kuuriad 168.
 Kyaxares 36.
 Kykladi saarestik 57.
 Kynoskefalai lahing 208.
 Küprose saar 58, 144.
 Kyros Poorem 120, 131—132.
 Kyros Wanem 29, 36—38, 87.

- Labyrinthos 23, 48.
 Lade saar 88.
 Ladinlased 157, 164—165, 174, 183, 193.
 Ladinlaste mäfs 183.
 Lakedaimon 64, 71.
 Lakonia 44, 56, 64.
 Laokoon 52.
 Laplased 8.
 Larid 161.
 Latium 155, 157.
 Lätflased 34.
 Laudkonnad 70.
 Leedulased 34.
 Leegionid 191.
 Leonidas 92—93.
 Leotychides 95.
 Lepidus 242—243.
 Lerna soo 46.
 Lesbos 58, 85.
 Leuktra lahing 134—135
 Libanon 30.
 Liciniuse ja Sextiuse sea-
 dufed 180.
 Liitlased 8.
 Liktariid 169.
 Linnad 13, 17—18, 60.
 Livius, Titus 244.
 Lokris 43, 140.
 Luca linn 235.
 Luceres 167.
 Lucretia 166.
 Lucullus 229—230.
 Lydia riik 36—37.
 Lykeion 130.
 Lykurgos 64—65.
 Lyrika 86.
 Lyfandros 120—123, 132
Maagid 35.
 Maamõõtmise-kunst 24.
 Magnesia linn 208
 Magyarlased 8.
 Majesteedi auunimi 11.
 Makedonia (ja -lased)
 42, 136—151, 208
 —210.
 Manid 161.
 Manlius Capitolinus 179
 „ Torquatus 183.
 Mantinea lahing 134—
 136.
 Marathoni lahing 89—
 90.
 Marcellus, Claudius
 204—205.
- Mardonius 88.
 Marius, Gajus 221—
 226.
 Mars 160.
 Marfid 156.
 Marfi väli 158.
 Mafinisfa 211.
 Masfilia (Marseille) linn
 58.
 Manfoleum 150.
 Maximianus 251—252.
 Medeia 49.
 Mediolanum (Milano)
 199.
 Meedia (ja -lased) 27—
 28, 34—37.
 Megara 104.
 Memfis 17, 18, 21.
 Menelaos 50.
 Menes 18.
 Menkera 19.
 Mercurius 160.
 Mesopotamia 25, 151.
 Mesfalina 247.
 Mesfana linn 195—196.
 Mesfene (ja -lased) 44,
 66—67, 103, 117,
 135.
 Mesfene sõjad 66—67.
 Metoikid 82.
 Milefos 57, 85.
 Miltiades 89—90.
 Minerva 157, 160.
 Minifrid 11.
 Minos 48, 55.
 Minotauros 48.
 Mithridatese sõda 224—
 230.
 Mongolid 8.
 Monotheismus 125.
 Moolok 49.
 Mordwinid 8.
 Mõrise järv 18, 23.
 Mucius Scävola 173.
 Muinasaeeg 1—8.
 Mum 22.
 Munda lahing 239.
 Mufeion 152.
 Mutina lahing 242.
 Muumia 20, 22.
 Muufed 45.
 Muufika 112.
 Mykale lahing 95.
 Myla lahing 196—197.
 Mytilene 58, 85.
- Naufikaa** 53.
 Nebukadnedfar (Nabu-
 kudurri-utfur) 28.
 Neko 24.
 Nemea (org ja linn) 46,
 63.
 Neptunus 160.
 Nero 247—248.
 Nerva 249.
 Nestor 50.
 Niiluse jõgi 16.
 Nikias 116—117.
 Niniwe linn 25, 27, 36.
 Nomofed 18.
 Nõukogud 60, 77, 82.
 Numa Pompilius 163.
 Numitor 162.
- Obeliskid** 18, 22.
 Octavia 242—243.
 Octavianus, keiser 241—
 247.
 Octavius, tribun 217.
 Odoaker 253.
 Odysseia 59, 113.
 Odysseus 50, 53—54.
 Ohlokraatia 13.
 Oligarhia 12, 123.
 Olympia linn ja mängud
 44, 61—63, 108.
 Olympose mägi 43, 45,
 46.
 Olynthos 42, 139.
 Orfeus 49.
 Orjad 61, 74, 112, 228,
 254.
 Ormuzd (Ahuramazda)
 35.
 Ofiris 21, 22.
 Ostia 158, 164.
 Oifjakid 8.
 Oiftrakismos (killu-)
 kohus) 83, 100.
 Ofho 248.
 Ovidius 245.
- Palatinus (Palatium)**
 157, 162, 168.
 Palestina 151.
 Pallas Athene 44, 50,
 107, 108, 160.
 Panormos (Palermo) 32.
 Pantheismus 125.
 Pantheon 159.
 Panticapaion 58.
 Paremlased 60, 72.

- Paris 50.
 Parlament (Rahwaase-
 mikk. -kogu, riigip.,
 riigivolik.) 12.
 Parmenion 145, 147—
 148.
 Parnasfos 43, 44, 61.
 Paros 148—149.
 Parfid 36.
 Parthenon 107.
 Parthia 236.
 Patrifialafed 12, 170,
 172.
 Patroklos 51, 143.
 Paulanias 98, 100.
 Peiraieus 91, 106.
 Peififtratos 79—80.
 Pelasgid 54.
 Peleus 50.
 Pelopidas 133—134.
 Peloponnesos (Peloppi
 faar) 43, 44, 104,
 135, 141.
 Peloponnesofe leping 71
 —72.
 Peloponnesofe lõda 114
 —124.
 Penatid 161.
 Penelopeia 54.
 Perekonnad 55.
 Pergamon 151.
 Perikles 102—116, 118.
 Perioikid 64, 68.
 Permi tõugu rahwad 8.
 Persepolis 39, 146.
 Perseus 209—210.
 Persia (ja-lafed) 20, 34
 —41, 132—133.
 Persia lõjad 88—97.
 Pindos 43.
 Piramidid 17, 18, 22.
 Plataiai 91, 95.
 Platon 130.
 Plebeilafed 168, 170, 181.
 Pollux 174.
 Polyfemos 53.
 Polytheismus 125.
 Põllumehed 4, 14.
 Pompeji 248.
 Pompejus, Gnäus 227
 —238.
 Pontos 151, 225, 238.
 Porfena 172—174.
 Poseidon 44, 160.
 Potidaia 41.
 Prätorianlafed 246, 250.
 Prätorid 181, 189—190.
 Preeftrid 14, 20, 35, 161.
 Prefident 13.
 Priamos 50.
 Protogoras 125—126.
 Prowintfid(wõidumaad)
 198, 246.
 Prufias 208.
 Ptolemaios 151.
 „Püha lõda“ 137—141.
 Purpuriwärv 33.
 Puunia lõjad 194—212.
 Pydna lahing 209—210.
 Pylos 50, 117.
 Pyrrhofe lõda 185—187.
 Pythagoras 125.
 Pythia 61.
 Quästorid 190.
 Quirinalis 157.
 Quirinus 163.
 Raha 33, 58.
 Rahwad, 6—8, 14, 20,
 30, 34, 193.
 Rahwakogud 60, 65, 168,
 187, 247.
 Rahwaste rändamine
 5—6, 54—57.
 Rahawalifius 11, 12.
 Ramnes 167.
 Ramfes II 20.
 Rauaaeg 5.
 Regillufe järw 174.
 Regulus 197.
 Remus 162.
 Rhodanus (Rhone) 202
 Riik 8—15.
 Ristiufk 254.
 Romulus 162.
 Romulus Augustulus
 253.
 Room (ja -lafed) 34,
 153—254.
 Rubico jõgi 237.
 Sabinlafed 156, 163,
 164, 177.
 Saffo 85—86.
 Saguntum (Sagunto)
 200.
 Salamife lahing 93—94,
 96.
 Sallustius 244.
 Samnidid 156, 182, 224,
 227.
 Samnitide lõjad 182,
 184—185.
 Samos 85.
 Sardes 92, 120.
 Sardinia 199.
 Satrapid 39.
 Scheria faar 53.
 Scipio, Amilianus 211—
 212.
 Scipio, Gnäus 199.
 Scipio, Lucius 208—209.
 Scipio, Publius 202—
 203, 206—209.
 Seaduseandja-kogu 13.
 Seirenid 53.
 Seifufed 14.
 Seleukidid 151.
 Semitlafed 7.
 Sempromius 203.
 Sena-Gallica lahing 206.
 Senat 169, 172, 187—188.
 Sentinum 185.
 Sertorius 228.
 ServiusTallius 164—165.
 Set 21.
 Severus, Alekxander 251.
 Severus, Septimius 251.
 Sextus 165.
 Sfinklid 22.
 Sicilia lõjakäik 118—
 119.
 Sidon (Saida) 30.
 Siwa oas 145.
 Skythlafed 36, 40—41.
 Slaawlafed 8, 34.
 Smerdes 38.
 Smyrna 57.
 Sofistid 113, 126—127.
 Sofokles 109.
 Sokrates 113, 118, 124
 —130.
 Salon 75—81.
 Soome-Ugri rahwad 7.
 Soomlafed 8.
 Sõrjänid 8.
 Soligenes 240.
 Sparta (ja -lafed) 44,
 63—72, 89, 103, 105.
 Spartacus 228.
 Stabiä 248.
 Stymfalidid 47.
 Stymfalofe järw 47.
 Sugukonnad 54—55.
 Sulla, Cornelius 221—
 227.

- Sumerlafed 27.
 Sur 31.
 Sufa 40, 146.
 Sybilla lõnad 161.
 Symmachia 99.
 Syria (ja -lafed) 7, 25, 30, 151, 208, 230, 248.
 Syrakufai 58, 118—119, 205.
 Tacitus 249.
 Täheteadus 24, 29.
 Täidefaatja-kogu 13.
 Tarentum 59, 185.
 Tarquini 156.
 Tarquinius Collatinus 166.
 Tarquinius Priscus 164—165.
 Tarquinius Superbus 165—166.
 Taros 143.
 Teadus 15, 86, 110—111.
 Teater 109—110.
 Telemachos 54.
 Tellos 80.
 Teutoburi mets 246.
 Teutonid 221—222.
 Thales Miletofeft 85—86.
 Thapfufe linn 239.
 Thebai 17, 19—20, 21, 115, 124, 132—141.
 Themistokles 90, 94—101.
 Theodosius 252.
 Theramenes 121—123.
 Thermopylai 43, 92—93, 140.
 Thermopylai lahing 92—93.
 Thefeus 48, 55.
 Thespiai 91.
 Thesfalia 43, 104, 138.
 Thetis 50.
 Thrakia 41, 42, 117, 136.
 Thrafybulos 124.
 Thukydides 117, 131.
 Tiberius 246—247.
 Ticinuse (Ticino) jõgi 202.
 Tigrise jõekond 24—25.
 Timokratia 77.
 Titanid 44.
 Tifis 167.
 Titus, keifer 248.
 Titus Tatius 163.
 Toskana 156.
 Trajanus 249—250.
 Trapezunt 131.
 Traimenufe järw 155, 203.
 Trebia jõgi 203.
 Tribunid 175, 177.
 Tribufed 168, 170, 188, 190, 191, 245.
 Trifanumi lahing 183.
 Triumpvirat, esimene 232—233.
 Triumpvirat, teine 241—243.
 Trooja sõda 50—53.
 Tihremisfid 8.
 Tulbakodade elanikud 4—5.
 Tullus Hostilius 163—164.
 Tunes 197.
 Turani tõugu rahwad 27.
 Tyrannid ja tyrannivalitfus 72—73, 81, 97.
 Tyros 31, 144.
 Tyrtaios 67.
 Ülemkoda (ifandatek, lordidek., riiginõuuk.) 12.
 Ülemus 10.
 Umberlafed 156, 184.
 Ungarlafed 8.
 Ufud 29—30, 35—36, 160—161.
 Valerius 177.
 Varro, Terentius 204.
 Varus 246.
 Vaficanus 158.
 Veji 156, 177—178.
 Venus 160.
 Vercellä 222.
 Vercingetorix 234—235.
 Vergilius 244.
 Vespasianus 248.
 Vesta 160.
 Vesta neitfid 161.
 Viminalis 157.
 Virginia 176—177.
 Vitellius 248.
 Volskid 177.
 Voltornuse jõgi 203.
 Vulcanus 160.
 Waarao 18, 20.
 Wabariik 10, 79, 166.
 Wägimehed 45—54.
 Walitfus 11.
 Wanemad 60.
 Wannutatud meeste kohus 78, 102.
 Wilitlafed 30.
 Wogulid 8.
 Wolga-Bulgari rahwad 8.
 Wotjakid 8.
 Würft 11.
 Xanthippos 95, 197.
 Xenofon 131.
 Xerxes 39, 92—96.
 Zama lahing 206—207.
 Zarathuftra (Zoroaster) 35.
 Zend, Zend-Avesta 35, 36.
 Zeus 44, 108, 160.

Samal kirjastusel ilmus veel kõrgemate rahvakoolide ja
progümnaasiumide jaoks:

J. Sitska, □□□□□□□□□□

Äjaloo algõpetus.

Wana, kesk- ja uus aeg. □□□□

Hind 80 kop.

August Busch'i raamatukaupluse kulul Tallinnas

ilmusivad muu seas :

Bilow, A., Arithmetikaliste ülesannete kogu kekkkoolidele. Kolm j. ä	40	kop.
Busch, A., Kuke-aabits. (Piltidega.)	10	"
Ederberg, F., Lühikene Piibli-teadus. Juhatusleks pühakirja tund- misele koolile ja kodule kirja pandud.	25	"
Großschmidt, O., Ristiinimele palwekoda. II. jagu.	80	"
Hoffmann, H. W., Mina ja minu pere, meie tahame Jehoowat tee- nida. Igapäewase koduse jumalateenistuse raamat. 125 ja	185	"
Hurt, Dr. J., Elu walgus. Tuluüteraamat. 250, 300 ja	400	"
Johanson-Pärna, J., Wene-česti sõnaraamat. (Ülle 16 tuhat Wene keele sõna.)	80	"
Jung, J., Muinasaja teadus eestlaste maal. IV. jagu	125	"
Jürgens, J. L., ja Tafak, K., Geografia käsiraamat. Piltidega ja kaartidega.	50	"
—, Geografia õperaamat. Piltidega ja kaartidega. Kolm jagu ä	70	"
Kampmann, M., Kooli Eugemiferaamat. I. ja II. jagu	ä 60	"
Кузичъ, Т., Географія для начальныхъ школъ Прибалтій- скаго края	20	"
—, Словарикъ (Sõnaraamatukene) къ первому выпуску „Русской рѣчи“ М. Вольпера	10	"
—, Русско-Эстонскій словарь ко второй части „Русской рѣчи“ М. Вольпера	18	"
—, Словарь къ третьему выпуску „Русской рѣчи“ М. Вольпера	20	"
—, Словарикъ (Sõnaraamatukene) къ букварю „Рус- скаго слова“ Л. Григорьева	10	"
—, Словотолкователь для эстовъ ко второму выпуску учебника Л. Григорьева и В. Олевина „Русское слово“	18	"
—, Словарь къ третьему выпуску книги для класснаго чтенія „Русское слово“ Л. Григорьева и В. Олевина	20	"
—, Русско-Эстонскій словарь къ первой части учебника „Родной мѣрь“ И. Дависа	10	"
—, Русско-Эстонскій словарь ко второй части учебника „Родной мѣрь“ И. Дависа	18	"
—, Русско-Эстонскій словарь къ третьей части учебника „Родной мѣрь“ И. Дависа	20	"
—, Школьный пѣсенникъ для эстонскихъ народныхъ учащихъ. Kooli-laulik česti rahwakoolidele.	20	"
—, Wene-česti ja česti-Wene sõnaraamat. 250 ja	300	"
Opp, M., Koolilaste Piibli-lugu ehk Wana ja Uue Seaduse piibli jutustused salmidega.	40	"
—, Piltidega Piibli-lugu.	40	"
—, Piibli-lugu teletustega. Esimene raamat: Wana Seaduse lugu	30	"
—, Piibli-lugu teletustega. Teine raamat: Uue Seaduse lugu.	60	"
—, Koolilaste kirikulugu ja lühike kodumaa kiriku lugu.	50	"
—, Lühikene kodumaa kiriku lugu	10	"
Luiga, Dr. J., Näminõrkus	40	"
Mohrfeldt, A., Kirikulugu.	50	"
Pärn, G., Piibli-lugu ja Luteruse weikene katekismus algus- ehk elementarkoolidele linnas ja maal. 49 pildiga, Palestina ja ülemaaaluse kaardiga	40	"
Prawdin ja Mühlmann, Rehkendamise ülesannete kogu rahwa alguskoolidele. I. jagu.	25	"
Sitska, J., Ajaloo algõpetus. Wana, kesk- ja uus aeg.	80	"
—, Üleüldine ajalugu. Wana, kesk-, uus ja kõige uuem aeg. Neli jagu.	ä 80	"
Umbila, J., Wäikene usuõpetuse raamat.	20	"
Trükis on:		
Sarw, J., Süüsika õpetus	—	"